SCANFAX

tarih ve toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/ŞUBAT 1986/500 TL (KDV DAHİL)

26

dış ticarette hızlı ve kârlı çözüm: Esbank

İthalat ve ihracatla ilgili her türlü sorununuzu hızlı ve kârlı biçimde çözümleyen bir bankanın ihtiyacını duyuyorsunuz.

ESBANK, BU İHTİYACINIZI KARŞILAYACAKTIR.

Çünkü ESBANK, bilgisayar teknolojisiyle donatılmış uzman şubeleri ve dışdünyanın ticaret merkezlerindeki muhabir bankalarıyla size aktif bankacılık hizmeti verir.

ESBANK, sizi yormadan, daha çabuk ve daha çok kazandıran bankadır.

ESBANK

"tedbirli ve kararlı"

tarih VE toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen Murat BELGE
Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Düzelti
Lütfi KUZU-Abdullah ONAY
Pikaj
Süleyman Hakan
Montaj
H.Miray YÜZGEÇ

•

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000

YILLIK ABONE (12 sayı) 5000 Lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 5000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2575 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han.
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4 Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 600 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla 35 Amerikan Doları.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

•

Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
Ayhan Matbaacılık
Genel Dağıtım
GAMEDA

4 Kemâl'in Türkiyesi
Pavloviç

9 Cambridge Mülâkatları
Nilüfer Kuyaş

13 Türk Edebiyatında Mimarlık
Dr. H.Hüseyin Hatemi

20 Kızıl Elma Üzerine (2)
Orhan Şaik Gökyay

26 Yüzyıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

28 Koleksiyoncunun Dağarcığından Geçmiş Şölenler

29 Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Çayın Tarihi (2)

36 Myra
Nevzat Zafer

40 İskambil Kâğıtları

41 Gediz'de Türk Mimarîsi
Erol Özkan

44 Fernand Braudel
Mehmet Ali Kılıçbay

53 Atatürk Sayfası

54 **Kitabiyat**
Braudel'den Hareketle Güncellik Olarak Tarih
Immanuel Wallerstein/54
II. Meşrutiyet Öncesi Erzurum Olayları
M. Bülent Varlık/57
Feodalite ve Osmanlılık
İlber Ortaylı/59
İnciciyan'ın "Boğaziçi" Adlı Eseri ve Emirgân Hakkında Yazdıkları
Kevork Pamukciyan/60
Namık Kemal'in "Diyojen"deki İmzasız Yazıları Sorunu
Efdal Sevinçli/63

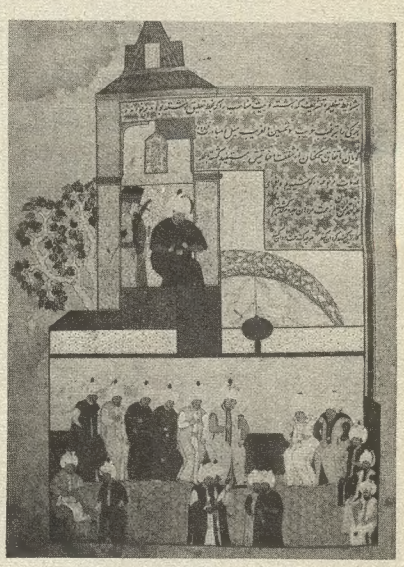

Yavuz Selim elmaya ok atıyor. (Topkapı Sarayı Müzesi, III. Sultan Ahmed Kitaplığı, No. 3595, ypr. 11a.

Okuyucu Mektupları

MAHMUT MUHTAR PAŞA'NIN İKİNCİ BAHRİYE NÂZIRLIĞI

Geçen sayımızda yayımlanan, İngiliz müşavir amirali Limpus Paşa'nın Mahmut Muhtar Paşaya yazdığı, Imp.[erial] Ott.[oman] Adm.[iralty] (Osmanlı Bahriye-i Şahanesi: imparatorluk deniz kuvvetleri) işaretli ve 15 Ekim 1912 tarihli mektubu, en azından Sefir Turhan Paşa'nın mektubu kadar ilginç buldum.

Mahmut Muhtar Paşa, ilk kez 26 Kasım 1910-13 Haziran 1911 tarihleri arasında (rütbesi nizamiye/kara miral aylığına indirilmiş iken, İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde); ikinci kez de 22 Temmuz 1912'den itibaren (yeniden ferikliğe yükselmiş olarak, babasının kurduğu Büyük Kabine'de) Bahriye Nâzırlığı yapmış ve Limpus Paşa'nın mektubunun yazılmasından bir gün önce istifa etmiştir.

Şirin ERDİLEK, Gebze

KÜTÜPHANECİLER!

Eski hafız-ı kütüplerden farklı olarak, kütüphane görevlilerimizin genellikle okumayan, hatta kitap sevmeyen kimseler olması, anlaşılan çağdaş Türkiye'ye özgü bir durum değilmiş. Ozan Edward Young'ın şöyle iki dizesi var:

Unlearned men of books assume the care
As eunuchs are the guardians of the fair.

[Bilisiz kişiler bakar kitaplara/Nasıl ki, güzelleri de hadımlar korursa]

Hakkı ONUR, İstanbul

TAN OLAYI

Tan olayı, bizlere, Türk toplumunun henüz toplumsal, siyasal bir yapıya, tam anlamı ile hazır olmadığını göstermektedir.

Ayrıca bu olay, resmî görüşü sürdürmek isteyen siyasî otoritenin, resmî görüş karşıtı siyasal bir yapının oluşmasını istemediğinin kanıtıdır.

Olayda, dönemin siyasal otoritesinin kışkırtması olduğu tarihî bir gerçektir. Ancak bu kışkırtmanın siyasal otoritenin en üst yetkililerinin bilgisi dahilinde ve kontrolünde yapıldığı konusunda tarihî veriler yetersizdir. Bununla beraber, dönemin mahallî yöneticilerinin ve âmirlerin, emniyet kuvvetlerinin aşırı hoşgörüsü sonucu olayın meydana geldiği inkâr edilemez.

Her olay ve olguyu, içinde oluştuğu toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullar içerisinde incelemek gerekir.

Tan gazetesinin yayın hayatına atıldığı yıllar, dünyada Hitler'in "Mein Kampf" (Kavgam)daki ideallerini gerçekleştirmek yolunda boş durmadığı bir dönemdir.

Almanlar sırası ile Avusturya'yı, Çekoslovakya'nın Südetler bölgesini işgal ederler. Polonya'nın Almanlar ve Sovyetler Birliği tarafından işgali, II. Dünya Savaşının fiilî olarak başlangıcı olur. Türkiye ise, savaş karşısında kesin düşüncesini açıklamamak eğilimindedir. Müttefikler'in ısrarlı bir biçimde tekrarladıkları savaş daveti karşısında Türk devlet adamları, soğukkanlı olarak olayları değerlendirirler.

1938-1950 döneminde uygulanan basın rejimi ise, gazetecilik mesleği ile uğraşanlar için, bir çile ve işkence kaynağıdır.

Bu dönemin basın rejimini en iyi anlatanlar, o dönemi yaşayan gazetecilerdir. M. Zekeriya Sertel'de bunlardan birisidir.

Sertel gazetecilik yaptığı dönemi şöyle anlatır: "Gazetecilik iyi bir meslektir, hürriyet içinde çalışabilmek şartıyle. Yoksa hürriyet olmayan geri kalmış memleketlerde gazetecilik hem zevkli, hem de tehlikeli bir iştir. Zevkli, çünkü hayatınız bitmeyen bir savaş içinde geçer. Tehlikelidir, çünkü her an başınızın üstünde Demokles'in kılıcı sallanır."Ölüm, hapis, her türlü işkenceler sizi bekler. Dört kez hapse girdim. Yüzlerce kez gazetem kapandı, sonsuz kayıplara katlandım. Tehdit gördüm, tahkir gördüm."

Sertel'in bahsettiği Demokles'in kılıcı, yürürlükteki 1931 Matbuat kanununun 50. maddesidir. Bu maddeye dayanarak Bakanlar Kurulu istediği zaman ve isteği sürede gazete ve dergileri kapatabilir.

Görüldüğü gibi dönemin toplumsal, siyasal ve ekonomik koşulları, çoksesliliğe izin verecek bir yapıda değildir.

Bu açıdan Tan olayı, resmî görüşe karşıt bir siyasî ortamın oluşmasını engelleme hareketidir. Bu hareketin örgütlü bir biçimde, dönemin siyasî otoritesinin bilgisi dahilinde yapılıp yapılmadığı konusundaki bulgular, zaman içerisinde yapılacak araştırmalar sayesinde, tarihin derinliklerinden çıkarılabilecektir.

Murat Sadullah ÇEBİ, Ankara

HOHVEHTER

Ocak sayımızda tanıtımı yapılan, G. von Hochwaechter adlı Alman subayının (Birinci) Balkan Savaşıyla ilgili anılarının *(Mit den Türken in der Front)* Türkçeye çevrilip yayımlanmış olduğunu bir katalogda gördüm. Hem de, Berlin'de 1913'te basılmasının hemen ertesi yılında, Filibe'de (1330): *Türk Ordusuyla Muharebede.* Bilgilerinize sunarım.

Aynur ARAT, İzmir

HAŞMETLİ BİR HÂMİŞ'E DENSİZ BİR NOT

Mete Tunçay, bu derginin geçen sayısının *Okuyucuya Mektup*'una düştüğü bir Hâmiş'te, elinin tarih hamuruyla, haddine düşmeyeceği halde ve mahak yere, bir okuyucu mektubunun bana karşı avukatlığını üstlenerek densizlik ediyor.

Tabiî, aslında ve hattâ bittabiî, benim, Taarih gibi muazzam bir bilim konusunda topyekûn cahil olan bir âciz felsefeci olarak, *Türk Uzakyol Gemi Kaptanları Derneği Başkanı* makam-ı âlisine dek yükselmiş bir zat-ı muhteremin muhterem ve aziz Türk Kaptanı Derya'sı, hattâ, *es-Sultanü-'l-Mücahîd fi sebîli'llahî Mevlâna Hayrü'd-Din,* yani nâmıdeğer *Barbaros* (ister *Barbar-os* ister *Barba-rossa*) üzerine, adı (hangisi?!) geçenin hangi adlarının doğru, hangilerinin yanlış olduğunu saptayan derin tarihsel araştırma sonuçlarını bildirdiği muhterem nâmesini hâmiş kılarak, haddime düşmeyeceği halde ve nahak yere sarakaya (ne demekse) almam, müsaade ve müsamaha edilesi gibi değil; ancak ve lâkin, ciddi Tarih Bilgin-

Okuyuculara Mektup

Bu sayımızın ön ve arka kapakları, Orhan Şaik Gökyay hocamızın geçen ay yayımlamaya başladığımız büyük *Kızıl Elma* incelemesiyle ilgili. İlk tefrikanın -yanlışlıkla V. diye numaralanan- son (IV.) bölümünde yazar "Elma'nın ve Top'un Osmanlı Padişahlarının Hükümdarlık Alâmeti Olduğunu Gösteren İki Kaynak"tan söz ediliyordu. İlk kaynaktan aktarılan ön kapaktaki minyatürde, Yavuz Sultan Selim, kubbealtında toplanmış vezirler divanının üstünde, dünya egemenliğini simgeleyen bir küreye ok atıyor. Arka kapağımızda ise, sırayı bozarak (1, 5 ile 6 arasında olmalıydı) üste çıkardığımız Yavuz'un ve diğer altı padişahın portreleri, sözü edilen kaynakların ikincisinden aktarılmakta. Ancak, hocamızın yazısı, bunların hepsinin sağ veya sol ellerinde (Yavuz'un her iki elinde) birer elma bulunduğunu söylemekte ise de, biz II. Bayezid'in ellerinde elma göremedik; yalnız, sol elini Şeriat'ı temsil ettiği düşünülebilecek bir kitaba bastırmış.

[Orhan Şaik Bey, Topkapı'daki minyatürlü yazmayı yeniden inceleyerek, bu albümde Çelebi Mehmet'ten önce, eli elmalı üç padişah daha olduğunu (Orhan Gazi'nin sağ, Murat Hüdavendigâr ile Yıldırım Bayezid'in sol ellerinde), II. Bayezid'in ise elması olmadığını saptadı.]

Elinizdeki sayının ağırlıklı konusu, geçtiğimiz yılın sonlarında ölen, çağdaş tarihçilerin en büyüğü Fernand Braudel'i anmak oldu. Geçen ay başlattığımız Çayın Tarihi, bu ay da sürüyor; Martta tamamlanacak. Hüsrev Hatemi dostumuzun Mimarlık ve Edebiyat üstüne söyleşini, okurlarımızın zevkle izleyeceklerini umuyoruz.

Geçen sayının takdiminde belirttiğimiz gibi, üç ay için Yaşayan Türkologlar dizimizin yerine geçmek üzere, vereceğimiz Cambridge Mülâkatları'nın ilk bölümü bu ay çıktı. 14. (Şubat 1985) sayımızda, eski bir *Journal de Moscou*'dan Tevfik Rüştü Aras'ın bir makalesini çevirip yayımlamıştık. Yine aynı yayın organından, bu kere Kurtuluş Savaşı sırasındaki Türkiye üstüne bir değerlendirme sunuyoruz.

Antik Likya Şehirleri dizimizde, bu ay sıra Demre'ye geldi. Hani, şu Noel Baba (Ayios Nikolaos-Saint Nicholas) öykülerinden ötürü ünlenen Myra! Bugün, seracılık sayesinde, Demre Türkiye'nin en zengin yörelerinden biri. Nevzat Zafer'in incelemesi, aynı zenginliğin arkeoloji açısından da söz konusu olduğunu gösteriyor. Gediz hakkındaki yazımız ise, antik çağdan günümüze, bir şehrin hayatından kesitlere ışık tutmakta.

Geçen sayımızda yer alan, Metin And'ın İskambil Tarihi yazısına "eklemlemek" üzere, bize birçok ilginç deste modelleri önerildi. Bunlardan "sol" sembollerle işlenmiş birini tam sayfa halinde basıyoruz. Demek ki, solcular da iskambil oynarmış! Ayrıca, Yüz Yıl Önceki Osmanlı Basını, Atatürk, Koleksiyoncunun Dağarcığı, Menü gibi sürekli köşe ve sayfalarımızda, bu ay da yeni örnekler var.

Kitabiyat bölümümüzde ise, Braudel'i anma yazılarıyla ilişkili, Immanuel Wallerstein'den çevirdiğimiz bir kitap tanıtma yazısından başka dört yazı daha var: Mehmet Ali Kılıçbay'ın yeni basımı yapılan bir çalışması dolayısıyla İlber Ortaylı'nın kaleme aldığı amansız bir eleştiri; İkinci Meşrutiyet öncesindeki Erzurum Olayları üstüne yeni çıkan bir yapıt hakkında bir eleştiri, İnciciyan'ın *Boğaziçi*'sinden özellikle Emirgân konusu ve geçen yıl dergimizde tefrika edilen Namık Kemal'in imzasız Siyasal Gülmece ve Tiyatro yazılarına ilişkin bir inceleme.

Okuyucularımız, ilk sayımızdan beri, her sayfanın altını ve üstünü ayrı ayrı numaraladığımızı, alttaki sayfa sayısının her sayıda değiştiğini, üsttekininse cilt içinde teselsül ettiğini (süregittiğini) mutlaka farketmişlerdir. Ama Ocak sayımızda, 5. cildimiz başladığı halde, üst numaralarda 4. cildin sayıları devam ettirilmiştir. Özürlerimizle birlikte, o numaraların görmezlikten gelinmesini dileriz.

Aralık sayımızda çıkan "Sünnetçi" yazısındaki tarihin yanlış okunuşuna dair, geçen (Ocak) sayımızda yayımladığımız, "Adının yazılmasını istemeyen Ankaralı bir okuyucumuz"un mektubunun son paragrafında "Sünnetçi Mehmet oğlu Duran'ın, yazarın belirttiği üzere 1901 tarihinde 40 yıllık değil, mektubun yazıldığı tarih olan 1912'de şayet yaşıyor idiyse 50 küsur yıllık sünnetçi olduğu anlaşılmaktadır" şeklindeki çıkarsama (istidlâl) doğru değildir. Duran Efendi ifadesinde, "40 yıllık sünnetçi" olduğunu söylediğine göre, bu ifadesini ister 1901'de, ister 1912'de vermiş olsun (ki doğrusu da, bu), 40 yıllık sünnetçidir. Yazar Dr. Nuran Yıldırım, haklı düzeltmeye teşekkür ederken, kendisine yöneltilen eleştirideki bu mantık yanlışını da belirtmemizi istedi.

Hepinize saygı ve sevgilerimle.

Mete TUNÇAY

leri ile ciddi Uzakyol Kaptanları, (müsaade ve müsamahalarıyla) felsefeye ait bir kavram olan "bilinç"i, hadlerine düşmeyeceği halde ve nahak yere, ortalıkta sürüyüp, tam sarakaya (ne demekse) alınası bir biçimde, kaldırdıkları muhterem küf kokulu tarihsel toz bulutu ardında yatan neredeyse putperest adlandırma anlayışlarıyla ve histerik-nasyonalist bir öfkeyle, hangi cadde ve meydan adlarının silinmesi, yerine hangilerinin yazılması gerektiği konusunda kriz geçirmeye başladıklarında, densiz bir felsefeci tarafından, *Evreşe*'yi silip *Kadıköy, Midye*'yi silip *Kıyıköy* yazan zihniyetle aynı kefeye konurlar; çok bilir geçinen ve fakat, hattâ dahi, Taaarih konusunda elhamdülillâh hepten cahil, hattâ cahil-i mütecahil olan bu felsefecinin haddine düşmeyeceği halde rahat yere tevessül ettiği sıkı bir sarakaya (o demek işte) tâbi tutulurlar.

Oruç Barbaros Rûz-Savm Aruoba,
(NİSİBİS-NİSİP-NİZİP-NÜSAYBİN nüfusuna kayıtlıdır)

□ Tanzimat'ta hani artık "gâvur'a gâvur denmeyecek"ti ya, zâhir artık densize de densiz diyemeyeceğiz.

Kemâl'in Türkiyesi

ANADOLU'DA EKONOMİK DURUM VE SİYASAL PARTİLER, BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

PAVLOVİÇ*

Çeviren: Zafer Üskül

I ANADOLU'NUN COĞRAFÎ DURUMU VE DOĞAL KAYNAKLARI-ENDÜSTRİNİN YOKLUĞU-TOPRAK SORUNU VE SINIF ÇATIŞMALARI

Anadolu Küçük Asya'nın bir bölümüdür. Kuzeyde Karadeniz'le, güneybatıda Ege Denizi'yle, güneyde Akdeniz'le çevrilidir. Doğuda Ermenistan'la, güneydoğuda Mezopotamya'nın kuzeybatı bölgeleri ile Suriye'ye komşudur.

Anadolu'nun nüfusunun büyük bölümü, ülkenin her yanına yayılmış bulunan Osmanlı Türklerinden oluşmaktadır. Kuzeydoğu ile doğusunun bir bölümünde Lazlar ve Kürtler, doğusunda Ermeniler, batısında Rumlar yer almaktadır.

Anadolu, özellikle de endüstrisi geri ve merkezden uzak olan Doğu Anadolu, uzun süre her tür siyasal yaşama uzak kalmıştır. Nüfusunun çoğunluğu geri köylülerden oluşmaktadır. Kentlerde küçük sanatkârlar, esnaf, balıkçılar vb. bulunmaktadır.

Endüstri hiçbir gelişme göstermemiştir. İşleme endüstrisi küçük atölyeler düzeyinde kalmış, çok seyrek olarak fabrika düzeyine çıkmıştır.

Anadolu'nun doğal kaynakları zengindir. Bu açıdan en dikkat çekici bölgeleri Asya Türkiyesi'nin Kafkaslara komşu olan İlleridir (Doğu Anadolu). Buralarda en çok taşkömürü yatakları (Trabzon ile Bitlis illeri), Doğu Anadolu'nun birçok yerinde yeryüzüne fışkıran petrol, her yerde biraz demir, bakır, Doğu Anadolu'nun birçok yerinde bulunan kıymetli metaller, altın, gümüş, kurşun vb. yatakları bulunmaktadır.

Bu olağanüstü doğal zenginlikler, uluslararası pazarda çok değerli olan en iyi tür tahıl, pirinç, mısır, tütün, pamuğun yetiştiği bu toprakların bereketliliği ülkenin coğrafi durumuyla birleştiğinde, Dünya Savaşı öncesi Küçük Asya'da girişilen rekabetin şiddetini açıklar.

Dünya savaşından önceki on yıl boyunca Küçük Asya'nın Batılı büyük kapitalistlerce istila edilmesi nazik bir ekonomik sorun haline gelmişti. Almanya, Boğaziçi'nden İran Körfezi'ne kadar tüm Küçük Asya'yı katedecek olan Bağdat demiryolunun yapımına başarıyla başlıyordu; Fransızlar ve İngilizler Karadeniz ve Akdeniz limanlarından ülkenin ortalarına giden demiryolları döşüyorlardı. Savaşın arefesinde, Fransa, Kafkas sınırları yakınlarından başlayıp, Samsun, Sivas, Erzincan, Erzurum, Trabzon'dan geçerek ülkeyi bir baştan bir başa kesen birkaç bin kilometrelik bir demiryolu tasarısı hazırladı. Elde edilen bu imtiyaz, bu hattın Kafkasya sınırında Türk gücünü ölçüsüzce artıracağından kaygı duyan Rus diplomasisinde hoşnutsuzluk yarattı.

Bu hatlar, bu geniş bakir ülkenin doğal kaynaklarının Batı sermayesince sömürülmesine ortam hazırlıyordu. Evrensel savaş ve savaşın yıkıcı sonuçları Küçük Asya'da demiryolları yapımını durdurdu, ancak kapitalist güçleri Asya Türkiyesi'ni ele geçirme planlarından vazgeçirmedi. Tersine, Almanya'nın yenilmesi İngiltere ile Fransa'ya daha da büyük tasarılar hazırlama ve Küçük Asya'nın daha önce istemedikleri yeni bölgelerini nüfuzları altına almanın yollarını araştırma olanağı verdi.

Ancak, tüm felaketleriyle evrensel savaş halkın durumunu çok aşırı biçimde ağırlaştırmış ve ortam hoşnutsuzluğun sıçramasına hazırlanmıştı.

Sürüp giden seferberlikler, yaşam pahalılığı ile bunun sonucu

---

* *Pavloviç* takma adıyla tanınan, Komintern'in Doğu uzmanlarından Mihail Lazareviç Veltman (1871-1927) hakkında şu kaynağa başvurulabilir: Ivar Spector, *Soviet Union and the Muslim World* (Seattle: Univ. of Washington Press, 1959), s.105-6. Pavloviç'in 1920 Bakû Doğu Halkları Kurultayı'na katılışı ve Türklerle başka ilişkileri hakkında bknz.: Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925* (Ankara: Bilgi Yay., 1978), 3. bas., s. 153, 167, 190, 211. Pavloviç'in *Revolutsiyonnaya Turtsiya* adlı kitabının bir kısmı, 1922'de Kâzım Karabekir tarafından Bahaeddin diye birine çevirttirilerek yayımlanmıştır: *İnkılâp Türkiyesi* (Sarıkamış: Varlık Y.).

olan spekülasyon yüz binlerce insanı dilenci durumuna düşürdü. Anadolu köylü sınıfı sefalet içinde yaşamaktaydı, bazı bölgeler bütünüyle açlık çekiyordu. Kırsal küçük endüstri yok olmuştu ve sanatkârlar işsiz kalmışlardı. Ekmeklerini Rusya'da (Kafkasya'da, Karadeniz kıyılarında) ya da Avrupa Türkiyesi'nde (İstanbul) aramaya giden binlerce işçi sınırların kapatılmasından sonra yaşama araçlarından yoksun kaldılar. Evrensel savaş Türkiye'de tüm Avrupa'da doğurduğu sonuçları doğurdu: Sınıf çatışmalarının belirginleşmesi, tüccarların ve tefecilerin daha hızlı zenginleşmesi fakirlerin tam sefaleti.

Türkiye'de, ülkelerinde toprak ağası da, kırsal kesimde hissedilir sınıf çatışması da olmadığını söyleyen küçük burjuva hattâ sosyalist politikacılar var. Kanıt olarak, Türkiye'de (özellikle Anadolu'da) toprak mevzuatına göre büyük bölümü devlete ait olan, yalnızca anlamsız oranda bir bölümü özel mülk olan önemli bir boş ve bakir toprak fonunun bulunduğunu söylüyorlar. III. Enternasyonel'e sunulan raporda bile, Türkiye'de toplumsal bir sorun olarak toprak sorununun varolmadığı, bu nazik sorunun komünizmin istediği yönde neredeyse çözülmüş olduğu açıklamasını buluyoruz.

Türkiye tartışmasız önemli bir ekilmeyen toprak fonuna sahiptir. Tarım Bakanlığı'nın yarı resmî verilerine göre, Asya Türkiyesi'nde (Suriye ve Mezopotamya ile birlikte) ekilen alan 71.000.000 dönüme, yani tüm toprakların % 4,5'ine ulaşmaktadır. 1.600.000 km² alanı olan tüm Asya Türkiyesi'nde 800.000 km².'nin yani toprakların yarısının değerli topraklar olduğu düşünülürse, toprakların onda birinden azının ekildiğini görürüz. Bu aşırı oran Türkiye'de toprak sorununun son derece anormal olduğunu kanıtlamaktadır.

Köylü vergilerin, yol vergisinin, yasa dışı haraçların tüm yükünü taşıyor. Bütün bunlar yüzünden ilkel bir işletme yöntemine mahkûm olmuş ve işlediği toprağı küçültmüştür. Anadolu köylüleri azgelişmiş ve görenekçidir; hiçbir yeniliği benimsemeksizin bin yıl öncesinin toprak işleme biçiminde kalmıştır. Tarım araçlarının yokluğu ve kullandığı ilkel araçlar köylünün emeğini aşırı ölçüde zorlaştırmakta ve verimsiz kılmaktadır.

Toprak mevzuatı sözcüğün Avrupa'daki anlamında büyük özel mülklerin oluşmasını önlüyorsa da devletten kiralanmış büyük toprak mülkiyetini (latifundia türü) hiç de engellememektedir; hattâ Türkiye'de gerçek mülkler de görüyoruz: Örneğin Suriye'de, Şam ilinde toprakların % 60'ı büyük mülkiyet, % 15'i orta mülkiyet, yalnızca % 25'i küçük mülkiyet konusudur. Hama ilinin ve çevresinin tüm toprakları beş aileye aittir.

Birçok yerde geniş topraklar çevredeki köyleri bağımlılıkları altında tutan beylerindir. Bunlardan bazıları 30'a varan köye sahiptir.

Topraksız köylüler üstün varlıklar gibi olan beyleri için çalışmak zorundadırlar. Bu beyler, emirlerinde silahlı müfrezelerine sahiptirler ve bölgelerinin gerçek hâkimidirler. Savaşa giden bey yanında tüm çevredekileri de götürür. Bunların çoğu acımasız sömürücülerdir, ancak bu durum İttifaka ve Yunanlılara olan kinleri yüzünden kendilerine "Bolşevik" demelerini engellemiyor.

Görüldüğü gibi, Türkiye'de, hattâ en sivri biçimde bir toprak sorunu olduğunu yadsımak olanaksızdır.

Türkiye'de toprak sorunu olmadığına inanan komünist Türk gazetesi *"Enya Dounya"*, bütün bunlar yanıltılmışlardır, yanılmaktadırlar demektedir. Toprak sahibi köylüler nüfusun ancak % 30'udur. Köylü Bankası köylülere hiç hizmet etmemektedir; tümüyle yoksul olanların sayısı tefeciler yüzünden sürekli artmaktadır.

Büyük Millet Meclisi şimdiye dek köylüler için çok az şey yaptı ve yarı-önlemlerle yetiniyor. Örneğin, herkesin boş herhangi bir toprağı ekme ve mülk sahibine hiçbir şey vermeksizin ürünün tümüne sahip olma hakkı tanıyan bir karar yayınladı.

Emekçi köylü kitlelerin son derece zor durumu, bu kitleleri bunaltan dayanılmaz boyunduruk köylü sınıfının en duyarlı ögeleri arasında devrimci düşüncelerin başarısı için uygun bir ortam yaratıyor. Rusya'dan gelen komünist savaş tutsakları Türk köylerine Sovyet düşüncelerini taşıyorlar. Ancak, köylülerin çoğunluğu mutsuzluklarının tek nedenini kendilerini bunaltan yabancı boyunduruğunda, özellikle İtilafın eşkiyalık siyasetinde buluyorlar. Daha sonra değineceğimiz Ethem'in isyanı, ezici çoğunluğuyla köylülerden oluşan Türk ordusuna Bolşevik düşüncelerin girmeye başladığını gösteriyor.

Köylerdeki sınıf çatışmalarına kentlerdeki sınıf çatışması ekleniyor. Yıkılmış küçük zenaatkârların, açlıktan ölen liman işçilerinin yanında, spekülatörlere, büyük tüccarlara, zengin armatörlere vb. rastlıyoruz.

Tek kelimeyle, evrensel savaş Anadolu'da halk kitlelerinin sefaletinin artmasını, yaşamın pahalılaşmasını, ekonomik yaşamda hızlı bir çözülmeyi tahrik etti: Demiryolu ya da karayolu, ulaşım yolları toptan bozuldu. Savaş, aynı zamada, milyonlarca köylü, işçi, zenaatkâr zararına bir avuç spekülatörün zenginleşmesini kolaylaştırdı.

Ekonomik durumun ani çöküşü, evrensel savaş, büyük Rus devrimi, tüm bunlar birlikte gelenekçi ve çekingen Türk köylü ve zenaatkârları kitlesini yüzyıllık uykusundan uyandırdı. Son yılların büyük şoku Anadolu için de etkili oldu. Yeni bir anlayış dalgası geçti. O zamana kadar köyünün ötesinde olup bitenlerle hiç ilgilenmeyen yüz binlerce köylü evrensel tarihin büyük girdabına kapıldılar.

Türk köylüsü, küçük zenaatkâr, işçi siyasal sorunlarla, partilerin programıyla ilgilenmeye başladı; çalışan kitlelerin içinde en bilinçli ve en aktif olanlar ülkelerini siyasal ve

idari örgütlenmesine karşı olan yüzyıllık ilgisizliklerini terkederek şu ya da bu partiye katılmaya başladılar.

(Moscou, No 1, 25 mai 1921)

II ANADOLU'DA SİYASAL PARTİLER

Almanya ile müttefiklerinin ezilmesinden önce, egemen parti Jön Türklerin partisiydi: "İttihat ve Terakki". Bu partinin burjuvazinin, subayların ve serbest meslek sahiplerinin sözcüsü olduğunu daha önce belirtmiştim. Ancak bu parti, ulusal sorunu da işçi sorununu da, köylü sorununu da çözümlemede yetersiz kaldı.

Jön-Türk Partisi Pantürkizm ve panislamizm hastalığı bulaşmış birçok kimseye içinde barındırıyordu. Bunlar, emperyalist sapkınlıkları içinde, Almanların zaferi üzerine Rusya ile ilgili olarak Kafkasları ilhak etmeyi hayal ediyorlardı. Makedonya, Mısır vb. üzerindeki planlarından söz etmiyoruz.

Türkiye'nin yenilmesi bu partiyi halkın gözünden tümüyle düşürdü. Halk İtilafın zaferiyle sonuçlanan bu mutsuz savaşın kendisini düşürdüğü durumdan, her türlü karanlık girişime (savaş donanımı, spekülasyon) skandal yaratıcı biçimde katıldığına inandığı ve halkın sefaleti, askerlerin açlığı, ordunun kötü silahlanması üzerine elde edilen çok büyük servetlerin sahibi olan Jön-Türk partisinin önemli üyeleri olan birçok memurun iğrenç tutumundan bu partiyi sorumlu tutuyordu.

Evrensel savaştan sonra, Jön-Türk Partisi varlığını yitirdi, üyeleri ya siyasal eylemi tümüyle bıraktılar ya da başka partilere girdiler.

Doğumunu İtilafın zaferine borçlu olan "Hürriyet ve İtilaf" Partisi savaş sırasında zengin olan bir avuç büyük tüccarın, spekülatörün, işverinin çıkarını temsil etmektedir. Başlangıçta bu toplumsal küme Jön-Türkleri destekliyordu ve Alman yönlendirmesini izliyordu, ancak İtilaf yanına geçmek için onlardan koptu.

Bu parti, İstanbul, İzmir ve Asya ile Avrupa Türkiyesi'nin öbür ticaret merkezlerinin çok sayıda Rum burjuvasınca desteklenmekte, İtilafın ajanı rolünü oynamaktadır. İngiliz süngülerinin koruması altında ve İngiliz altınlarının yardımıyla bir miktar taraftar toplamış da olsa, Türk nüfusun arasında, parlamento seçmenlerinin çok iyi kanıtladığı gibi, hiç itibarı yoktur.

"Kuvayı Milliye" Partisi önce Anadolu'da, daha sonra tüm Küçük Asya ile Avrupa Türkiyesi'nde ulusal hareketin yönetimini ele aldı. Gerçekte, ülkenin tüm siyasetini yönetmektedir.

Bu parti tüm küçük ve orta Türk burjuvazisini, subayları, serbest meslek sahiplerini bir araya topladı ve İtilafa karşı başkaldırı hareketinin başına geçti.

Çok sayıda eski memur ve Jön-Türk Partisi üyesi bu partiye girdiler ve partiyi eski emperyalist siyaset yönüne ittiler. Temelde bu tutucu (konservatör) bir partidir. Üyeleri arasında çok sayıda büyük toprak sahibi ve büyük kapitalist de vardır.

"Kuvayı Milliye" Partisi'nin üyelerinin çoğunluğu, Türkiye işçi kitlelerinin uyanışına neden olmaktan çekindiklerinden, Sovyet Rusya ile çok sıkı bir yakınlaşmadan korksalar da, eşyanın mantığı partiyi Sovyet Rusya ile dostça ilişkiler kurmaya zorluyor. Kemal ile "Kuvayı Milliye"nin öbür üyeleri başka herhangi bir Rus hükümetinin, görevde olsaydı, şu ya da bu ili elinden almak için Türkiye'nin içinde bulunduğu güçlüklerden yararlanmakta geçikmeyeceğini iyi biliyorlar. Eğer İtilafla birlikte Rusya da Anadolu'ya saldırsaydı ve doğu sınırlarını işgal etseydi Türkiye'nin umutsuz bir durumda olacağı açıktır. Eski müttefikler, şimdi yenilmiş ve güçsüz olan Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'dan yoksun olan Türkiye tüm sınırlarına yapılacak bir saldırıya karşı koyamazdı ve bu eşitsiz kavgada yok olurdu.

Öte yandan, Sovyet Rusya'nın yerli karşı-devrime ve onu destekleyen İtilafa karşı zaferi tüm Türk halkının hayranlığını doğurmuş ve Müslüman kitlelere dünya emperyalizmine karşı zafer kazanabilme inancını kazandırmıştır.

Kemal, Çiçerin'e, hatırlanmaya değer notu, halk kitlelerinin ruh halini yanıtlamak ve tüm evrenin karşısında Türkiye'yi Rusya'yla birleştiren dostluk ilişkilerini vurgulamak için yolladı. İşte notun metni:

"Mustafa Kemal Paşa'nın 29 Kasım 1920 tarihli telgrafı.

Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Dışişleri Halk Komiseri'ne,

Sayın Komiser,

Türkiye'deki temsilciliğiniz müsteşarınca bana getirilen 2 Temmuz 1920 tarihli mektubunuzu aldığımı bildirir ve Batılı emperyalistler koalisyonuna karşı yürüttüğümüz savaş hakkındaki övücü değerlendirmeniz için samimi şükranlarımı saygıyla sunarım.

Kendi zincirlerini kırmakla yetinmeyerek evrenin kurtuluşu için örneksiz bir savaşı iki yılı aşan bir süreden beri destekleyen ve dünya üzerinde baskının tümüyle yok olması için tüm acılara sabırla katlanan Rus halkına karşı Türk halkının duyduğu hayranlık duygularını size iletmekten büyük zevk duymaktayım.

Ulusum Rusya'nın insanlığın iyiliği için kendisini adadığı fedakârlıkların büyüklüğünü iyi değerlendirecek durumdadır, çünkü o da Avrupa emperyalistlerinin açgözlülüklerine karşı Müslüman ülkeleri savunmak için yüzyıllar boyunca savaştı.

Bir yandan Batı'nın işçileri ile öte yandan Asya'nın, Afrika'nın ezilen halkları, efendilerinin yararına, kendilerini yok etmek ve birbirlerini boyunduruk altına almak için uluslararası kapitalizmin kendilerinden yararlandığını anladıkları gün; sömürge siyasetinin caniyane niteliğinin bilinci emekçi kitlelerin

yüreğine girdiği gün burjuvazi iktidarının yenileceğine derinden inanıyorum ve bu inancım yurttaşlarımca paylaşılmaktadır.

R.F.S.S.C. Hükümeti'nin Batı işçileri arasındaki yüksek moral saygınlığı ve Müslüman âlemin Türkiye'ye olan sevgisi, Batılı emperyalistlere, sabır ve cehalete dayalı bir boyun eğme ile şimdiye dek egemenliklerini sürdüren herkese karşı birleşmek için aramızda sıkı bir birliğin yeterli olacağı kanaatini vermektedir.

Sayın Komiser, derin saygımın samimi ifadesini kabul ediniz.

Türkiye Büyük Millet
Meclisi Başkanı
Mustafa Kemal"

"Kuvayı Milliye" Partisi üyelerinin birçoğu eski Osmanlı Türkiyesi'nin anılarıyla yaşayan, Ermenilerden, Rumlardan ve Yahudilerden hoşlanmayan ateşli milliyetçilerdir. Ancak, olayların mantığı, son yılların acı dersleri, tüm Türkiye nüfusunu Osmanlı usulü konuşan ve düşünen tek biçim bir kitleye dönüştürme idealini amaçlayan ve halktaki özerklik ve yerinden yönetim eğilimlerini neredeyse yüksek ihanet olarak nitelendiren Jön-Türklerin merkezci siyasetinin iflası dünün Jön-Türklerinin büyük çoğunluğunu başka bir dil konuşmaya zorladı.

"Kuvayı Milliye" Partisi yeni bir ulusal program getirmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne büyük ölçüde katkıda bulunan Jön-Türklerin merkeziyetçi eğilimini bırakmakta ve Asya ile Avrupa Türkiyesi'ndeki çeşitli milliyetlere özerklik hakkı, hattâ tam bağımsızlık hakkı tanımaktadır. "Kuvayı Milliye" üyelerinin açıklamasına göre, yeni devlet yalnızca etnografik Türk sınırları içinde kurulmalıdır.

Mustafa Kemal'e göre, şu bölgeler tartışmasız Türkiye'ye aittir: İskenderun-Musul hattından başlayıp İran sınırına doğru bir dikey çizgi çizen hattın kuzeyindeki topraklar; İstanbul ile Edirne ile birlikte Doğu Trakya, Trakya'nın batısı ile Müslüman nüfusun ağır bastığı bazı öbür bölgelerde (*Neske* her zaman Türktü) plebisitle karar verilmelidir.

Ahmet Rıza ve öbür Jön-Türk önderleri, bağımsızlıklarını istemeye kararlı birçok ulusu kapsayan eski Türkiye sınırlarını zorla korumak istiyorlardı. Bunlar, bu zorla Osmanlılaştırma siyasetinin tek sonucunun ulusçu tutkuları alevlendirmek, ezilen milliyetler arasında ayrılıkçı eğilimleri güçlendirmek, Türkiye'nin çöküşünü ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya hazır emperyalist haydutların zaferini hazırlamak olacağını anlamıyorlardı. Bunların ölümcül yanlışlarından tümüyle vazgeçtiklerini açıklayan modern Türkiye'nin devlet adamlarının içtenliğini ölçmemizi, Türkiye'nin milliyetler sorunu, ilk sırada da Ermeni sorunu konusunda -çünkü eski Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm karanlık yönlerini en iyi ortaya koyacak ve yeni ulusal siyasetin temel çizgilerini belirleyecek sorun budur- izleyeceği siyaset sağlayacaktır.

İç politika alanında, "Kuvayı Milliye" Partisi her türlü yenilikten sakınmaktadır. Kemal Hükümeti şimdiye dek toprak sorunu konusunda, fiyat artışlarına, spekülasyona, tefeciliğe karşı mücadelede hiçbir şey yapmadı.

Reform isteklerine karşı "Kuvayı Milliye" yanlıları kesin olarak şu yanıtı veriyorlar: "Önce emperyalizmi yenelim, sonra ciddi reformlara girişebileceğiz".

"Milliciler"in bazıları, "şu anda Anadolu'da bir bölünmeyi ve hoşnutsuzluğu tahrik etmek ve İtilafla savaşında ülkeyi zayıflatacak bir karşı-devrim yaratmak tehlikelidir, demek ki, her şeyden önce savaşı bitirmek gerekir, ancak ondan sonra reformlardan söz edilecektir", diyorlar.

(Moscou, No 2, 26 mai 1921)

"Kuvayı Milliye"den sonra Anadolu'yu etkileyen ikinci parti "Halk Zümresi" (Halkçı Parti) Partisi'dir. Büyük Millet Meclisi delegeleri arasında çok yanlısı vardır. Bu partiye İslamcı Parti [illegible]ektedir. Programının temel noktaları şunlardır:

"Türkiye'de gerçek demokrasiyi yerleştirmek için bir halkçı grup oluştu..."

Amacı, zamanın gereklerini ve halkın gereksinmelerini dikkate alarak gerekli reformları gerçekleştirmektir.

İslamın kutsal ilkelerine dayanan Grup Batı'nın tehlikeli etkisini yok etmek ve ihtiraslarından kurtulmak istemektedir. Programını Muhammed'in buyruklarıyla savunmaktadır.

Grubun temel amacı genel refaha ulaşmada ve haklarını elde etmede halka yardım etmektir. Grubun düşüncesine göre, fiziksel ya da zihinsel emeğiyle yaşayan herkes, -köylü, işçi zenaatkâr, öğretmen, memur- tüm bu faaliyet ve çalışma faktörleri insanlığın gerçek hizmetkârlarıdır.

Grubun büyük amaçlarından birisi, kardeşliğin ve evrensel iman birliğinin kişisel menfaatlere üstünlüğünü göstermek ve düşünce töresine katmaktır.

Grup, dış borçların ve mutsuz masum halk aleyhine yabancılara verilmiş olan imtiyazların halk için ağır zincirler oluşturduğunu ve kapitalist için sömürme, müdahale ve egemenlik bahanesi olduğunu düşünmektedir. Yürütme ve yasama iktidarları Büyük Millet Meclisi'nde toplanmıştır. Meclis, genel oyla seçilmiş il temsilcilerinden oluşmaktadır. 18 yaşındaki her yurttaş seçme hakkından yararlanmaktadır. Büyük Meclis'in üyeleri 2 yıl için seçilmişlerdir ve olağan olarak yılda en az 4 ay toplanırlar.

Grup, evrensel kardeşlik birliğini egemen kılmayı hedeflerken, yalnızca istilacılara ve saldırganlara karşı kendini korumak ya da emperyalizmi ve uluslararası entrikaları yok etmek amacıyla olmak koşuluyla, savaşı meşru saymaktadır. Grup, istisnasız herkesin, maddi ya da manevi araçlarla bu görevi yapmak zorunda olduğunu düşünmektedir.

Grup, dikkatini özellikle toplumsal ve ahlakî kusurlara yöneltmeli, bunun için de alkolü, fuhuşu, yasak oyunları, zorbalığı, hırsızlığı vb. yasaklamalıdır.

Grup, ücretsiz ve zorunlu eğitimden yana olduğunu açıklamaktadır. Her tarafta okullar açılacak, okuma-yazma bilmeyen tek kişi kalmavacaktır. Meslek ya da bilim yüksekokullarının sayısı artacak, tümü hükümetin olacak ve bu okullarda öğretim ücretsiz olacaktır.

Ekonomik sorunlara gelince, Grup toplumsal yükün adil dağılımını istemektedir.

Topraksız köylülere yeterli miktarda ekilebilir toprak bedelsiz verilecek, her işçi özgürce çalışma olanağına sahip olacaktır. Toprağın işlenmesi ve değerlendirilmesi böylece sağlanacaktır.

Hijyen gereksinmesini karşılayacak halk okulları devletçe açılacaktır.

Eczaneler ve hastaneler hükümetin gözetimi altındadır. Her yurttaş ücretsiz tedavi olma hakkına sahiptir.

Grup, kentlerin yoksulları, yaşlılar, hastalarla da kamu yararı açısından ilgilenmek zorundadır.

Hükümet, fakir çocuklara, 16 yaşına kadar, konut, eğitim ve gıda sağlamak zorundadır.

Grup, gerçek sermayenin spekülasyonla, hileyle, yakışıksız aldatmacayla kazanılanın değil, güncel çalışma ile birikmiş emek arasındaki anlaşma ve uyumun ürünü olan sermaye olduğunu düşünmektedir. Bölüşümde, yasa dışı ticari kazancı ortadan kaldırmak için tüketim ve kredi kooperatifleri açılacaktır. Dış ticaret hükümetin yetki alanındadır ve onun tarafından denetlenir.

Programın zenginliği, küçükburjuva reformcu eğilimleri (kooperatifler), sosyalist ilkelerle insancıl eğilimlerin karşımı, son olarak bu programın İslamın kutsal ilkeleri ve Allah'ın emirleriyle savunulması halk arasında partiye büyük bir başarı sağlamaktadır.

"Yeşil Ordu" Partisi "halkçı grup"a çok benzemektedir. 1919'da *Nazi-Bey* (Nazım Bey?) ve *Scheikh-Isserbert* (Şeyh Servet?) tarafından kurulmuştur. Tuhaf "Yeşil Ordu" adı Rusya'nın egemen partisi olarak "Kızıl Ordu"nun alınmış olması ve "Kızıl Ordu" ile "Yeşil Ordu"nun ittifakının devrimci Rusya ile devrimci Doğunun birliğinin simgesi olmasının gerektiği inancıyla açıklanabilir.

Küçük-burjuva ögelerin etkisinde kalan öbür partiler arasında, Alman bağımsızları modeline göre Almanya'daki öğrenci Jön-Türkler tarafından 1918'de kurulan "Sosyalist İşçi ve Köylü" Partisi'ni *(Beckarkodach)* sayalım. Bu partinin yalnızca İstanbul'da taraftarı vardır. Anadolu'da tanınmamaktadır.

Yine İstanbul'da, 1919'da kurulan "Türkiye Sosyal-Demokrat Partisi" faaliyettedir. Küçükburjuva ögelerin güçlü etkisi altındadır ve oportünist bir niteliğe sahiptir.

Yukarda belirtilenler dışında, Anadolu'da Resmî Komünist Partisi bulunmaktadır. Bu yasal bir partidir, "Kuvayı Milliye" ve dağılmış "İttihat ve Terakki" Partisi üyelerinin de katılmasıyla örgütlenmiştir. Bu parti, kitleleri, emekçi halkın ve Anadolu ordusunun aktif ve bilinçli ögelerinin sempatisini ağır ağır, ama güvenilir biçimde toplayan gerçek komünist hareketten uzaklaştırmayı amaçlamaktadır.

Resmî komünistlerden başka Anadolu'da, Türkiye Komünist Partisi -başında kısa süre önce Küçük Asya'da trajik şekilde ölen İsmail Hakkı, Suphi ve öbürleri vardı- dış bürosuyla temas halinde çalışan gizli izole küçük komünist gruplar vardır. Türk komünist hareketini daha ayrıntılı olarak başka bir yazıda inceleyeceğim.

M. Pavlovitch

Moscou, No 3, 27 mai 1921

Komintern organı *Moscou* gazetesinin 1, 2 ve 3. sayılarında 25, 26 ve 27 Mayıs 1921 tarihlerinde yayımlanmıştır.

Türk-Amerikan İlmî Araştırmalar Derneği Araştırma Bursları

Türk-Amerikan İlmî Araştırmalar Derneği 1986 yılında Türkiye'de Türkiye ile ilgili yapılacak araştırmaları desteklemek için antropoloji, arkeoloji, tarih, türkoloji, sanat tarihi ve sosyal bilimler alanlarında çalışan öğretim üyeleri, bilim adamları ve doktora adaylarına burs verecektir.
İlgilenenlerin en geç 28 Şubat 1986 Cuma gününe kadar Dernek merkezine müracaatta bulunmaları gerekmektedir.

Ek bilgi ve müracaat formları için aşağıdaki adrese başvurulması rica olunur:
Türk-Amerikan İlmî Araştırmalar Derneği
Serencebey Yokuşu No: 61/63 D.10-11 Beşiktaş-İSTANBUL
Telefon: 161 40 19
(P.tesi, Salı, Perşembe, Cuma 9.30-14.30)

Cambridge Mülâkatları

NİLÜFER KUYAŞ

Bu mülâkatlar Cambridge Üniversitesi'nde, 3-7 Temmuz 1984 tarihlerinde yapılan 6. CIEPO sempozyumu sırasında kaydedildi. Rece Melikoff CIEPO'nun çalışmalarını şöyle özetliyor ve tanıtıyor: CIEPO konferansı 1971 senesinde başladı. O zaman bir Osmanlı Tarihi Kurumu, komitesi kurmak kararını verdik. Bu kararı Aix-en-Provence'da Türk sanat kongresi sırasında aldık ve ilk toplantımız Bursa'da oldu. Birinci başkanımız meşhur Profesör Ömer Lütfi Barkan'dı. Ben de genel sekreter oldum ve o zamandan beri her iki yılda bir toplanıyoruz. Bu yıl altıncı. Bursa'da bir hazırlık toplantısı oldu. Napoli'de birinci toplantı oldu. Hamburg, Sarayevo, Quenca (İspanya'da), Tunus ve bu sene Cambridge. Sarayevo kongresinde, 1978 senesinde, son kez Ömer Lütfi Barkan'ı aramızda gördük, sonra aramızdan ayrıldı. Vefat etti. Ve onun yerine Profesör Robert Mantran başkan oldu. Konferanslardaki bildiriler mümkün olduğu kadar yayınlanıyor. Mesela Napoli yayınlandı. Tunus yayınlanmak üzere. Sarayevo yayınlandı. Cambridge'in yayınlanması şimdilik şüpheli, çünkü mâli sorunlarla her seferinde bildirileri yayınlama imkânı olmuyor.

CIEPO'nun Cambridge'de yapılan üyeler toplantısında da, gelecek sempozyumun 1986 yılında Budapeşte'de yapılması kararlaştırıldı...

SORU: Avrupa'da veya Amerika Birleşik Devletleri'nde, Osmanlı ve modern Türkiye tarihine, Türk kültürüne karşı bir ilgi artışı var mı?

HAZAİ: Şüphesiz var... Son onyıllarda, son yirmi, otuz yıl boyunca, Türkolojiye karşı, ilgi bütün ülkelerde, hem Batı Avrupa'da, hem Amerika'da çok büyüdü. Bu sahalarda birçok yenilikler var, birçok üniversitelerde Türkoloji ve Osmanlı Tarihi kürsüleri Doğu Avrupa tarihi kürsüleri kuruldu ve bu çerçeve içinde, Türkiye tarihiyle, Osmanlı İmparatorluğu tarihiyle çok uğraşılmaktadır. Ve bu milletlerarası Türkolojinin gelişmesi bakımından çok önemli bir ilerlemedir.

SORU: Avrupa ile Amerika arasında acaba bir fark var mı? Profesör Halil İnalcık, Osmanlı tarihine ve yakın Türkiye tarihine karşı böyle bir ilgi farkı var mı sizce?

İNALCIK: Efendim, Profesör Hazai'den soralım meselâ, Macaristan'da yeni Türkoloji kürsüleri açıldı mı? Sonra Almanya'da bulundular... Almanya'da durum nedir? Yeni kürsüler, yeni enstitüler... Ben biliyorum ki, Macaristan'da, bu tahrir defterleri, Osmanlı devrinde Macaristan'ın nüfus ve vergi kaynaklarını tespit eden çok ayrıntılı defterler Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır; buna Macarlar son zamanlarda büyük ilgi duydular. Bunları şimdi basmak için büyük teşkilat kurdular. Bu eskiden yoktu. Macar Akademisi buna ilgi duyuyor... Aynı şekilde Münih'te, Münih Üniversitesi bizim böyle bir defteri, Osmanlı devrinde yazılmış olan, onaltıncı asırda, Viyana Milli Kütüphanesi'nde buldukları bir defteri Almancaya çevirdiler. Profesör Meier, Münih Üniversitesi'nde bunu basmaktadır. Fransa'da aynı şekilde... Fransa'da Türkoloji etüdleri bir sönme dönemi geçirmişti, fakat şimdi yeni nesil bilhassa Türk arşiv vesikalarını kullanarak çok daha kalabalık, çok daha uyanık ve geniş yayınlar yapmaktadırlar. Bence Avrupa'da, bilmem Profesör Hazai buna katılır mı?

HAZAİ: Çok haklısınız Halil Bey...
İNALCIK: Bugün Avrupa'da ve Amerika'da Osmanlı İmparatorluğu üzerinde araştırmalar, bilhassa sosyal-ekonomik tarih üzerinde araştırmalar ve Osmanlı kaynaklarının bu eşsiz zenginliği dolayısıyla çok genişlemektedir.

"Tedbir alınız, kötüye kullanmayı önleyiniz fakat, dünya araştırıcılarına arşivleri açınız."

SORU: O zaman bu konuyu ben iki soruyla daha açmaya çalışayım... Profesör İnalcık... Siz bu belgelerin bulunmasında...
İNALCIK: Çok mühimdir...
SORU: Büyük katkılar yaptınız... Yanlış hatırlamıyorsam, Balkanlarda bazı belgeler buldunuz... Bulgaristan'daydı yanılmıyorsam...
İNALCIK: Efendim... Bulgaristan'da doğru... Yugoslavya'da... Hattâ Arnavutluk'ta, Osmanlı kadılarının bıraktıkları arşivler var. Fakat esas arşivler, koleksiyonlar, vesika koleksiyonları bizim elimizdedir, İstanbul'dadır.
SORU: Ve bu arşivler hakkında çok şikayetler var... Arşivlerin yeterince açılmaması. Uzmanların, araştırmacıların arşivleri kullanamaması. Bu konu ne olacak, ne gibi bir gelişme görüyorsunuz?
İNALCIK: Efendim müsaade ederseniz...
FAHİR İZ: Buyurun.
İNALCIK: Osmanlı arşivlerindeki vesikalar serbest bir şekilde kullanılmak için bundan yirmi sene önce çok liberal bir politika güdülüyordu. Yugoslavya'dan, başka Balkan memleketlerinden Macaristan'dan gelip çalıştılar, mikrofilm aldılar, bunlar Osmanlı İmparatorluğu, Türk tarihi tetkiklerinin genişlemesine çok yardım etti. Fakat bu arada tabiî bizim arşivlerimiz çok, milyonlarca vesika olduğu için, iyi kataloğu yapılmamış. Bazı düşman ve sinsi unsurlar da bu durumdan istifade ederek bizim arşivlerimizi kötü bir şekilde kullanmak istediler. Buna reaksiyon olarak Türk hükümetleri bazı tedbirler aldı. Bu tedbirler bazan çok kısıtlayıcı oldu, bence Türk arşivlerindeki bu zararlı olabilecek durumları önlemek gayet kolaydır. Fakat arşivleri kapamak, meselâ bir yoldan geçen insanlardan biri öldü, bir cinayet oldu. Bu yolu herkesin geçmesine kaparsanız bu bir felaket olur. Onun için bir suç oldu diye arşivleri kapamak Türk tarihçiliğinin ve Türk tarihi üzerinde bütün dünyada yapılan araştırmaları kösteklemek olur bence. Tedbirini alınız, bu gibi kötüye kullanmaları önleyiniz, fakat bütün dünya araştırıcılarına arşivleri açınız. Bu Türk tarihinin lehinedir. Türk tarihinin kaynakları Avrupa'da seyyahlar, bizim düşmanlarımız tarafından yazılmış, fakat Türk arşivlerini kullanan alimler tamamen objektif bir şekilde bu imparatorluğun teşkilatı, defterler, hayran olmaktadırlar ve Türk tarihinin büyüklüğü ortaya çıkmaktadır.
HAZAİ: Halil Bey, izin verirseniz ben bir şey daha söyleyeyim bu hususta. Şunu unutmamak lazım: Türkiye'deki vesikalar, arşiv vesikaları, yalnız Türkiye tarihinin araştırılması bakımından değil, aynı zamanda Doğu Avrupa hattâ Avrupa tarihi bakımından da çok önemlidir. Türkiye tarihi, tabiî vesikaları, çeşitli yazmaları bunların incelenmesi hakikaten dünya tarihi bakımından önemlidir, yalnız Türkiye tarihi bakımından değil yani.
İNALCIK: Balkan tarihi, efendim, tabiî... Balkan tarihi anlaşılmaz Osmanlı kaynakları olmadan.
HAZAİ: Yani Ortaçağ, Ortaçağ devrindeki tarihin gidişatını siz Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini incelemeden anlayamayacaksınız...
İZ: Tabiî ve bütün Arap dünyası.
HAZAİ: Buna mani olmak hakikaten dünya tarihini incelemek... bu araştırmaları kösteklemek mânâsına geliyor ve demin Halil Bey'in dediği gibi bir çaresini bulmak lazım, yani serbest incelemede, araştırmada herkesin lehinde herkes için çok önemlidir, bilhassa bilimin, tarih biliminin gelişmesi bakımından çok önemlidir.
İNALCIK: Efendim bir sual sordunuz, yani bu Türk tarihi tetkikleri genişliyor mu, yoksa geriliyor mu? Profesör Hazai'nin Profesör İz'in temas ettikleri gibi, bu kaynaklar çok zengindir, milyonlarca vesika ve Osmanlılar meselâ bir memlekete gidip ahalisini köylerini, vergilerini, mahsullerini tespit etmişler. Bütün bu Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı bölgelerde yani Mısır, Arap memleketleri Balkanlar, Macaristan, tarihlerinin çok ayrıntılı gerçeklerini bu vesikalar yoluyla öğrenebiliyorlar. Bugün dünyada bu tetkikler çok genişlemektedir. Onun için, bizim tarihimizin büyüklüğünden bu araştırıcılara yolu açık tutmakla Türk tarihinin büyüklüğü ortaya çıkacaktır. Demin dediğim misal, birisi bunu suistimal etti, kötüye kullandı diye menetmek, yasak etmek mânâsına geliyor ki, bu çok zannederim Türk çıkarları aleyhinedir, ben şunu diyebilirim, bugün birçok kongreler bu kongre gibi işte, sosyal, ekonomik tarih kongresi geçen ağustosta Princeton Üniversitesi'nde Amerika'da toplandı, sanat tarihi kongrelerimiz var, yani Türk ilmi Türk tarihi, büyük bir imparatorluğun tarihi olduğu için, Avrupalıları, Amerikalıları üniversiteleri çok ilgilendiriyor. Ve bu arşivleri kullanmaya açık tutmakla Türkiye bu ilginin daha da gelişmesine yol açacaktır.
SORU: Profesör Fahir İz, siz bir umut görüyor musunuz bu arşivlerin tamamen açılabilmesi konusunda?
İZ: Efendim, ben müsaadenizle arşivlerle pek ilgili değilim; çünkü tarihçi değilim, arşivlerle ilgili mütehassıs yanımızdadır, Halil İnalcık Bey'dir. Ben başka bir nokta üzerinde konuşmak istiyorum.
SORU: Buyurun...
İZ: Efendim İkinci Cihan Harbi'nden sonra Avrupa'da ve Amerika'da Ortadoğu araştırmaları, eskiden şark ve doğu araştırmaları da dediğimiz Ortadoğu araştırmaları, İslam ülkeleri araştırmaları büyük bir gelişme gösterdi. Kürsüler kuruldu, enstitüler kuruldu, öğrencilere burslar

verildi, çok büyük bir gelişme oldu. 1945'lerden sonra ve ellilerde. Bu altmışlarda da devam etti hattâ. Pek çok yeni kürsüler kuruldu, bir çok üniversitelerde Amerika'da da Avrupa'nın her memleketinde de... Fakat yazık ki son yıllarda iktisadi sebeplerle birçok memleketlerde bu... Bir kısıtlama var. Fakat arkadaşlarımızın belirttiği gibi, alâka çok yüksektir... Yani alâkanın gelişmesine, büyümesine karşılık, tam zıt olarak, hükümetler iktisadi önlemler alarak kısıtlamalar yapıyorlar, birçok kürsüleri lağvediyorlar, öğrencilere verilen bursları kaldırıyorlar... Bu suretle çok üzülerek bir durum ortaya çıkıyor, yani bir yandan alâka artıyor, öbür yandan da iktisadi sebeplerle kürsüler lağvediliyor, burslar azaltılıyor, böyle bir durumu ben tespit ettiğim için söylemek istedim.

SORU: Evet, genelde Batı dünyasında sosyal bilimleri çok kötü etkileyen ekonomik bunalım özellikle tarih araştırmaların ve dolayısıyla Osmanlı ve Türk araştırmaları da etkileniyor.

İZ: Doğu... Yalnız Osmanlı araştırmaları değil, İslam bütün araştırmaların hepsini etkiliyor ve 1950'lerdeki durum bugün yok.

SORU: Fakat İslam araştırmaları özellikle galiba gene de canlı, çünkü İslam ülkeleri çok para döküyorlar.

İZ: Tabiî bu doğru İslam ülkeleri... Fakat benim bahsettiğim Amerika'nın ve Avrupa'nın kendi üniversitelerindeki durum... Elbette Doğu ülkeleri paralar dökerek yabancı memleketlerde kürsüler, enstitüler kuruyorlar...

İNALCIK: Müsaadenizle Fahir Bey'in temas ettiği nokta bana başka bir konuyu hatırlattı...

SORU: Estağfurullah buyurun...

İNALCIK: Amerika'da azınlıklar, yani malûm azınlıklar bu Ortadoğu enstitülerini ele geçirmek ve Türk tarihini, Ortadoğu tarihini kendi açılarından propaganda vasıtası haline getirmek için büyük bir çaba içindedirler. Büyük paralar... Meselâ Şikago Üniversitesi'nde son zamanda bir kürsü kurmak için, para toplamaktadırlar aralarında. Columbia Üniversitesi'ne bu azınlıklardan bir zengin bir milyon dolar verdi efendim, oraya kendi adamlarını profesör olarak tayin ettirdi ve Amerika'da aslında Türk tarihi, İslam tarihi okutan Ortadoğu enstitüleri ve merkezleri, bu mücadelenin bir platformudur ve burada kim daha uyanık, kim daha çok fedakâr davranırsa, o bu platformu ele geçirmektedir ve kendi davalarını orada müdafaa etmektedir.

SORU: Bu biraz da galiba Amerika'nın İslam ülkeleriyle ilişkilerini de ilgilendiren bir konu, değil mi efendim?

İNALCIK: Şüphesiz.

SORU: Yani Avrupa'ya nazaran Amerika'da bu gelişmenin bu dediğiniz mücadelenin olması zannederim Amerika'nın Ortadoğu'daki rolüyle ilgili bir şey.

İNALCIK: Evet...

SORU: Avrupa galiba bunun biraz gerisinde kalıyor, ne diyorsunuz Profesör Hazai?

HAZAİ: Efendim, Avrupa'da durum biraz başka. Burada belki bilimsel ilgi daha büyüktür ve bence İslam sahasındaki gelişmeyi başka bir bakımdan da görmek lazım. Yani Amerika'da ve Avrupa'da son on-yıllar boyunca hakikaten birçok Türkolojiyle ilgili kürsü ortaya çıktı ve araştırmalara çok para verildi. Fahir Bey'in dediği gibi, bu enstitüler bu kurumlar, bu kürsüler için para kesilirse bu hakikaten Türkoloji bakımından çok menfî bir gelişme, ciddi bir gelişme olabilir. Yani Türkolojinin gelişmesi bakımından bu kurumların çalışması, bu kurumlarda yapılan araştırmalar çok önemlidir.

SORU: Peki bu araştırmaları hep İslam veya Ortadoğu bağlamında görmekten ziyade, Osmanlı ve Türk tarihini bağımsız bir tarih konusu olarak görebilecek miyiz acaba Batı ülkelerinde bir gün?

HAZAİ: Hayır herhalde göremeyeceksiniz. Bunu demek ben istemiyorum. Fakat Türkolojinin gelişmesi bakımından Avrupa'da ve Amerika'daki kürsülerin kurumların orada yapılan araştırmaların gelişmesi son zamanlardaki gelişmesi çok daha önemliydi. Yani bu sahada bir mengi gelişme ortaya çıkarsa Türkoloji için daha büyük kayıp oluyor bence... Çünkü diyelim Amerika'dan sonra Balkanlardaki arşiv çalışmaları ilmî çalışmaları düşünürsek, işte, yıllar boyunca çıkan, neşredilen kitapları önemli bir organ haline gelen Türkoloji dergilerini düşünün, meselâ bu çalışmalar sahasında hakikaten bir gerileme olursa Türkoloji için çok önemli bir kayıptır.

İNALCIK: Ben kötümser değilim Profesör Hazai...

HAZAİ: Yok, ben de değilim... Ancak...

İNALCIK: Biliyorsunuz, İslam dünyası bile, yani bütün Yakın Doğu son beş asrında Osmanlı İmparatorluğu, yani Türk imparatorluğunun hudutları içinde yaşamıştır. Bugün Arap tarihçileri bile kabul ediyorlar ki, Osmanlı Türk tarihini araştırmadan Türk arşivlerini araştırmadan kendi tarihlerini anlayamazlar.

HAZAİ: Haklısınız Halil Bey...

İNALCIK: Tunus'ta bugün bir, Osmanlı devrinde Arap tarihçileri, bir teşkilat, bir merkez kurdular. Ve dikkatlerini artık o eski şeyleri bırakarak hissi duygusal davranışları bırakarak, bu devrin Osmanlı devrinde bu beş asırlık devri Türk kaynaklarıyla Türk tarihi içinde araştırmanın lüzumunu anladılar...

İlginin büyümesine karşın hükûmet kürsüleri lağvediyor, bursları azaltıyor. Yani bir yandan ilgi artıyor, diğer yandan...''

HAZAİ: Evet Halil Bey, benim demek istediğim şey şu: Yani Avrupa'da ve Amerika'daki çalışmalar artık belirli bir merhaleye kadar geldiler, yani hakikaten olgun bir devirde, yani bizim işte burada Cambridge'de yapılmakta olan toplantı da bunu gösteriyor. Arap ve İslam memleketlerindeki çalışmalar biraz başlangıç devrinde, fakat şüphesiz ki Türkolojinin ilerlemesi bakımından pek

önemli bir kaynak olarak sayılıyor.

SORU: Arapların kendi tarihlerine, Ortadoğu ülkelerinin kendi tarihlerine duyduğu ilgi buraya döktükleri para, gösterdikleri merak, ayrıca tabiî Osmanlı arşivlerine ve belgelerine ihtiyaç duymaları, bunlar çok önemli noktalar. Fakat bütün bu paralar harcanır, Ortadoğu ve İslam enstitüleri kurulurken Avrupa'da ve özellikle Amerika'da zannediyorum, Osmanlı çalışmaları hep bunun bir parçası gibi kalıyor. Şimdi Türkiye'den aynı parayı döküp, aynı platformu yaratmasını belki şu anda bekleyemiyoruz, fakat Batı kültüründen, kendi kültürünü de ilgilendirdiği için, kendi geçmişini de, özellikle Avrupa, çünkü Amerika'nın şimdiki ilgisi farklı, Ortadoğu'ya yönelik. Batı kültürü kendi içinde, Osmanlı tarihine bu bağımsızlığı tanıyacak mı, bunu öğrenmek istiyorum...

HAZAİ: Çok önemli bir noktaya temas ettiniz... Birkaç yıl önce İstanbul'da yapılan bir Türkoloji kongresinde açış nutkunu yaparken, ben bu konuya değindim. Türkolojinin milletlerarası bilim sahasında muhakkak ki bir bağımsızlığa kavuşması lazım. Çünkü Avrupa'nın çeşitli üniversitelerinde, çeşitli kürsülerinde, İslamoloji kürsülerindeki duruma bakarsanız, bu kürsülerde Türkoloji biraz arka planda kalıyor, yani Araplar, İranistler ön planda. Almanların dedikleri bu, İslam Kunde çerçevesinde Türkoloji üçüncü bölüm oluyor. Son on-yıllarda bu bakımdan meselâ Almanya'da gelişme gayet güzel oldu. Fransa'da aynı belki üniversitelerde o kadar değil, fakat gene de durum hiç kötü değil. Fakat CNRS'de Türkoloji çok önemli bir pozisyon alıyor. Fakat bir çok yerlerde İslamoloji deyince Türkoloji pek anlamıyorlar, değil mi?

İNALCIK: Efendim, bu son arzettiğim İslam tarihi içinde son beş asrın İslam tarihi, Arap memleketleri tarihinin Osmanlı Türk tarihi anlaşılmadıkça, Osmanlı arşivleri araştırılmadıkça, aydınlanamayacağı bugün artık gün ışığı gibi aşikârdır ve bunu anlamaya başladılar.

HAZAİ: Şüphesiz...

İNALCIK: Onun için, şimdi bazı üniversitelerde Osmanlı Türkoloji belki İslam, İslamolojinin bir parçası gibidir, fakat yavaş yavaş biz bu İslamoloji enstitülerini bile Türkolojiye çevirmekteyiz...

HAZAİ: Çevirmeliyiz Halil Bey, çevirmeliyiz...

SORU: Bu süreç başladı mı sizce?

İNALCIK: Fakat!..

HAZAİ: Çevirmeliyiz...

İNALCIK: Dediğim gibi, bilhassa Amerika'da kendi görüşlerini empoze etmek için bazı azınlıklar faaliyet göstermektedirler, yani Yakın Doğu tarihi, son devirlerde, efendim, bu azınlıkların görüşüyle aksettirilmek için büyük bir mücadele yapmaktadırlar ve bu mücadele maalesef eşit şartlar altında yapılmamaktadır. Türkolojiyi öldürmeye çalışmaktadırlar, meselâ...

HAZAİ: İşte...

> *"Türkolojinin milletlerarası bilim sahasında mutlaka bağımsızlığa kavuşması lazım."*

İNALCIK: Los Angeles'te Bir Türkoloji merkezi vardı, Türkçe okutuluyordu, bunu ortadan kaldırdılar. Ve bu azınlık...

HAZAİ: Görüyorsunuz Halil Bey, bu yüzden Türkologlar çok daha aktif olmalı.

İNALCIK: Evet...

HAZAİ: Benim esasında düşüncem bu...

İNALCIK: Fakat kendiliğinden olacaktır... Fakat İslamoloji sahasında bu anlayış gidip geldiği için, yani son beş asırlık İslam tarihi Osmanlı Türk tarihi araştırılmadan anlaşılamaz, hakikatı kabul edildiği için, ister istemez bu yola gitmektedir.

HAZAİ: Şüphesiz, yani bizim şimdi...

İNALCIK: Ama kasıtlı...

HAZAİ: Bağımsız toplantılarımız var, dergilerimiz var. Zaten burada oturmamız bu gelişmenin bir neticesi oluyor çünkü.

SORU: Peki ama, bizce bu gelişme acaba nihayette üniversitelere yansıyabilecek mi?

HAZAİ: Şüphesiz.

SORU: Bu gelişmeyi Batı ülkeleri, Amerika olsun, Avrupa ülkeleri olsun, kendi kültürleri içine yedirebilecekler mi? Öğrenciler artık üniversiteden mezun olduğu zaman Avrupa'da kendi miraslarının bir parçası olarak Osmanlı tarihini öğrenebilecekler mi?

HAZAİ: Şüphesiz, yani gelişmenin yönünü görürseniz şüphesiz öyle olacak. Almanya'da, Fransa'da başka memleketlerde, daha önce de dediğim gibi, Türkiye tarihini Osmanlı tarihinin bir parçası olarak kabul etmeye başlıyorlar. Bu yüzden öğrenmeye mecbur olan ve önümüzdeki on-yıllar boyunca bu şüphesiz ki çeşitli müesseselerin kuruluşuyla da ifade edilecek. Fakat beklememek lazım, bizim vazifemiz, yani Türkolog olarak vazifemiz elimizden geleni yapmak, aktif olmak ve bu gelişmeye yardım etmek pozisyonları korumak.

İNALCIK: Ben şöyle bitirmek isterim. Türk tarihi büyüktür. Fas'tan Macaristan'a, Macaristan'dan Hint Denizi'ne kadar dünyayı idare etmiş bir imparatorluğun tarihidir ve ben, Türk tarihi büyük olduğu için, Türk tarihçiliği de ister istemez büyük olacaktır. Benim geleceğe karşı büyük bir güvenim var. Bütün üniversitelerde Türk tarihi kürsüleri kurulacaktır. Fakat biz de buna yardımcı olmalıyız. Bilhassa arşivlerimiz bu araştırmaları, araştırıcıları çeken, teşvik eden çok mühim bir kaynaktır, bu hususta onlara yardımcı olmalıyız.

SORU: Türkiye'ye önemli bir görev düştüğünü söylemek istiyorsunuz?

İNALCIK: Köstekleme yoluna gitmemeliyiz... Evet, anlayış göstermeliyiz.

HAZAİ: Çünkü; bu uzmanlar da, yani Avrupa ve Amerika'da çalışan uzmanlar, en nihayet Türkiye için faydalı, eşsiz çalışmalar yapıyor.

İNALCIK: Tabiî.

HAZAİ: Bunu unutmamak lazım...

Devam edecek

Türk Edebiyatında Mimarî

DR. H. HÜSREV HATEMİ

Türk edebiyatına mimarînin aksedişinin mekân kavramının edebiyatımızdaki yeri ile çok yakın ilişkisi vardır. Türk-İslâm edebiyatında mekân kavramı çok belirgin değildir. İnsanın algılama şekline çok önem verilir. Kanaat köşesinde, virânede oturmak, sarayda oturmaktan yeğdir şeklinde düşünülür genellikle. 18'inci asır şairlerinden Şeyh Galib'in aşağıdaki beytinde ifadesini bulan görüş şairlerin ve edebiyatçıların paylaştığı bir görüştür.

Hoşça bak zatına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen
(Kendine hoşça bak ki âlemin özü sensin, Kâinatın gözbebeği olan insansın sen).

Türk-İslâm Edebiyatında şairler saray halkı arasına katılmaz. Sarayda yaşamazlar. Kasidelerini, gazellerini okur ve tekrar kendi gönüllerince saray sayılan viran köşelerine dönerler. Bu dervişçe görüş dışına çıkan şair, toplum tarafından ayıplanır ve açgözlü sayılabilir. Bu sebeple, klâsik devir şairlerinin kendi mimarî zevkleri ve kendi evlerinin tasvirleri, şiirlerine yansımaz. Devlet adamlarının, vezirlerin, padişahın yaptırdığı sivil veyâ dinî mimarî eserlerine gelince, bunların hepsini birbirine benzer şekilde överler. 16'ncı asırda yapılan bir köşk veyâ saray ile, 19'uncu asırda yapılan bir binânın, klâsik şiirde pek farkı yoktur. Bir saray için de "âsumana gölgesi düşecek şekilde" yüksek olduğundan bahsedilerek övgü düzülür, bugünün iki katlı bir ev yüksekliğinde olan bir bina için de. Meselâ Beyazıt Kulesi üzerindeki kitabede.

"Kaldı kendi kaddine hayrette bu bâlâ binâ" mısraı vardır. Bâlâ oluş (yükseklik) Beyazıt Kulesi için uygun bir övgüdür. Fakat Vali Konağı Caddesi'nin başında, birkaç yıl öncesine kadar Orko Binası olarak kullanılan, pek yüksek sayılmayacak askerî yemekhane üzerinde de benzer bir kitabe vardır.

"Yapıldı tarz-ı âlâda ne bâlâ nev taamhane." Şair bu şekilde abartmalı mısralardan hiç tedirgin olmaz. Çünkü, klâsik Türk şiirinde, bakan göz önemlidir. Bakılan önemli değildir. Bunu anlamayan Avrupalı gezginler, hem kendileri şaşırmış, hem de şaşkınlıklarını biraz alaylı belirtmişlerdir.

16'ncı asırda, imparatorluğun kudretli devrinde gelen elçiler, dervişçe alçak gönüllülükten doğan mütevazi evlere rağmen, Türk halkının durumundan memnun oluş haline, bize şimdi eğlenceli gelen bir hayret göstermektedirler. Bir Alman elçisi "tilki ini gibi evlerde oturanların bile gururlu oluşunu" anlamadığını belirtmiştir. Türk-İslâm medeniyetindeki tasavvuf anlayışında insanın, kâinatın özü sayıldığını belirtmiştik.

Bu anlayış, aynı medeniyete mensup olan İran ve Arap edebiyatlarında da vardır. Onbirinci yüzyıl İran Şairi Ömer Hayyam'ın bir dörtlüğünü ele alalım.

"Hayyam! Can Sultanı, bedenin çadırından bıkacak ve başka bir yere sefer edecektir. O güçünce ecel denen çavuş, bu çadırı yıkacaktır."

Bir de bizim edebiyatımızdan yine vücut binasından söz eden bir örnek alalım.

"Vücûdum hoş imârettir
Harab olmak ne müşküldür
Çürüyüp, yerler altında
Türâb olmak ne müşküldür."

Büyük ve kalıcı binalardan çekinmek, İslâm dininin eski medeniyetler karşısındaki tutumundan kaynaklanmaktadır. Kur'an'da, büyük binalar yaparak gururlanan ve Tanrı emirlerini tutmayarak ahlâksızlığa saptıkları için cezâlandırılan kavimlerden örnekler verilir. Arap orduları, İran fethinden sonra hükümdar saraylarını ve mâbedleri yıkmışlar, Bizans topraklarındaki mâbedlere ve büyük binalara ise aynı şekilde davranılmamıştır. Çünkü, Romalılar kitab ehli, İranlılar ise ateşe tapan müşrikler olarak görülmekteydi. Sanıyoruz ki, İran'da büyük binaların yok edilme hareketi, dervişçe kanaatin ve sivil mimarî eserleri karşısındaki isteksizliğin kaynağıdır. Nitekim, dervişçe kanaatin ve köşesinden memnun olarak, sâdece hükümdarlara güzel binaları lâyık görme anlayışının doğduğu yer, yıkıntılarla dolu olan İran topraklarıdır. Araplar kendi ülkelerinde ümit kırıcı harabeleri görmedikleri için, Şam ve Bağdat'ta imar faaliyetlerini coşku ile sürdürebilmişlerdir.

İslâm dinini kabul ederek Uygur Türklerinin Budist mabedlerine ve mimarîsine yabancılaşan, bu "Burkan evlerini" (Budist mâbedlerini) küçümseyen Türk boyları, İranlı dindaşlarının mimârî karşısındaki tevazu ve çekingenliklerini devralmış olabilirler. İran edebiyatı, eski İran'ın yıkılışından iki yüzyıl kadar sonra canlanmış ve eski kemerler, saray kalıntıları ve anlatılanlar karşısında bir ürperti duyulmuştur. Hâkâni, Medâyin harabeleri karşısında duygularını şu şekilde dile getirir.

"Ey ibret alan gönül! Bir lâhza dur da bak. Medâyin kalıntılarını ibret aynası olarak seyret."

Karahanlılar, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları devrinde, Türk klâsik edebiyatı, İran edebiyatı klişeleri ile ve ondan iki asır kadar sonra, ilk yazılı eserlerini vererek doğacaktır. Bu bakımdan mimarî karşısında bu iki edebiyatın tutumu birbirine çok benzer. Meselâ Ömer Hayyam'a göre aslında sen ve ben yoktur. Sâdece bir varlık vardır. Aradaki perde düşünce, o tek varlık görünecek ve sen-ben ikilisi artık olmayacaktır.

Böyle bir inanış, tabiî ki binaya önem vermeyecektir. Geçici olan bu dünyâda Hayyam zenginliğe ve itibara önem vermeyerek vaktini hoş geçirmeyi önermektedir. Aynı şekilde mal varlığına önem vermeyen çağdaşlarının birçoğu da ibadeti önermektedirler. Görülüyor

ki, şarap ve gül yolunu seçenler de, ibâdet yolunu seçenler de bir noktada birleşmektedirler.

Her iki grup da, zenginlik ve mesken güzelliğinden çok, insanın kendisinin önemli olduğunu ileri sürmektedir.

"O köşk, bir zamanlar gökyüzüne yükselirdi. Onun eşiğine padişahlar yüz sürerlerdi. Şimdi ise burcuna bir kumru konmuş, nerde, nerde, nerde diye ötüp duruyor" Ömer Hayyam.

"Senin ve benim temiz canımız bedenimizi terk edince, yazarımız üzerine bir iki tuğla koyarlar. Biz toprak olunca da toprağımızı kullanarak başkasının mezarına tuğla yaparlar" Ömer Hayyam.

Görüldüğü gibi, Ömer Hayyam'da çok yoğun bir bedbinlik vardır. Şarap içmeyi, bülbül dinlemeyi ve güzel yüz seyrederek müzik dinlemeyi öneren Ömer Hayyam'ın bu davranışı, kötümserliğini bastırmağa, dengelemeğe yöneliktir. Çağının hatırı sayılır bir astronomi ve matematik bilgini olan Ömer Hayyam dünyanın ve göğün mimarî yapısı karşısında da düşüncelere dalmaktadır.

"Bu altın yaldızlı gökkubbenin başlangıcı bilinmez. Bu kadar mükemmel bir oluşumun ne zaman sona ereceği de bilinmez. Bunları akıl terazisiyle tartmak ve akıl ölçüsüne vurmak imkânsız."

Türk-İslâm edebiyatı, İran edebiyatının bu ruh hâlini miras olarak almıştır. Önce de söylediğimiz gibi, Budist Uygur eserleri veyâ Çin sınırındaki yazıtlar ile arasına hem zaman, hem mesafe, hem de din farkı girmiştir. Bu sebeple Anadolu topraklarındaki ilk büyük şairimiz Yunus Emre'nin

"Hani mülke benim diyen
Köşk ü saray beğenmiyen"

veya

"Mal da yalan mülk de yalan"

gibi deyişleri oluşunu hiç yadırgamıyorum. Yunus Emre'den iki yüzyıl önce ve Türkistan'da yaşamış olan Yusuf Has Hâcib de, aynı duyuşlarla doludur.

"Çul giyineyim, kum yığınında tüneyim
Yiyeceğim ot kökü, içkim yağmur suyu olsun"
Yusuf Has Hâcib

Şimdiye kadar söylemek istediğimizi özetlersek, Türk-İslâm edebiyatına şairin kendi evi ve Sarî üslûplar hakkındaki fikri aksetmemektedir. Bu devir edebiyatına (yaklaşık 700 yıl) akseden mimarî izleri:

a- Kâinatın yapısının mimarî benzetmelerle açıklanması.

b- İnsan vücudunun mimarî bir yapı gibi görülmesi ve gösterilmesi.

c- Cami, hamam, köprü, medrese, sebil, çeşme vs. için yazılan kutlamalar olmak üzere bazı gruplarda toplanabilir.

KÂİNAT YAPISININ AÇIKLANMASI

Müslümanların efsanelerle karışan dini inanışlarında kâinat yapısı genellikle mimarî benzetmelerle anlatılır. Gök kubbe bir tavandır. Bu tavana kandiller asılmıştır. Dünya, giriş ve çıkış kapıları olan, iki kapılı bir handır.

Fakat daha önce de Hayyam'dan örnek verirken belirttiğimiz gibi, kâinatın yapısı üzerindeki bu düşünceler biraz da kâinata fazla önem vermek sayılır. Bu gibi konular üzerinde pek fazla durulmaz. Hayyam'da olduğu gibi, bu düşünceler insanı bedbinliğe de götürür. Bedbinliğe ise, insanı şeytan sürükler. Ârif olan şahıs bu dünyadaki mekâna fazla önem vermez.

"Sanma bu cismim görüp nâm ü nişanım var imiş
Bi mekân oldum, benim kânım değildir bu mekân
Lâ mekân mülkünde bir özge mekânım var imiş.
Seyyid Nizâmoğlu, 16'ncı Yüzyıl.

İki kapılı bir virânedir bu
Bunda konan göçer, sultan eğlenmez
Aziz Mahmud Hüdâyi, 17'nci Yüzyıl

Bu kadar küçümsenen ve ayak bağı sayılan mekân üzerinde fazla durulmaz. İnsan vücudu üzerinde daha çok durulmak istenir. Fakat insan vücudu da ecel yıkıcısı tarafından yıkılacaktır. Bu sebepten böyle benzetmeler de daha çok ölümlülüğü ve gelecek yıkıntıyı hatırlatmada kullanılır.

Sefer kılmak için ol dost iline
Yıkıp işbu beden Mısr'ın giderim
Eşrefoğlu Rûmi (15'inci yüzyıl)

Yuvamı özledim şûride oldum
Uşadup bu kafes tenden giderim
Eşrefoğlu Rûmi (15'inci yüzyıl)

Bu sebeple beden çadırı veyâ binası üzerinde fazla durmadan gönül evine geçilir. Bir gönül yapan, gönül Tanrı yapısı olduğundan Kâbe inşa etmiş gibi olur.

"En büyük hac, gönül yapmaktır. Kâbe, İbrahim Peygamber'in yaptığı binadır. Gönlü yapan ve ona bakış yönelten ise Allah'tır. Demek ki bir gönül, binlerce Kâbe'den üstündür (Mevlâna)". Bu deyişi Yunus Emre de tekrarlar:

Gönül Çalab'ın tahtı
Çalap gönüle baktı
İki cihan bedbahtı
Kim gönül yıkar ise.

Çün gönüldür Padişahın meskeni
Meskeninde buldu isteyen onu
Kaygusuz Abdal

Hem divan şiiri hem halk şiirinde, gönlün ve insan ruhunun yapıya benzetilmesi sürüp gitmiştir. 19'uncu asır sonlarından, Muallim Naci'den bir örnek alıyoruz.

"Gönlüme sakiyi mimar eyledim meyhânede
Allah, Allah, kâbe imar eyledim meyhânede

20'nci asırdan, Yahya Kemal'den bir örnek alalım.

"Dil var mı kahr-ı dehr ile vîran edilmedik
Beyt-ül hazen mi kaldı perişan edilmedik

MİMARÎ ESERLERİ VE EDEBİYAT

Mimarî benzetmeler ve edebiyat konusunu bir yana bırakarak doğrudan doğruya mimarî yapıların edebiyatımıza yansıması konusuna gelirsek, önceleri daha somut bir dünyaya geçmiş gibi oluruz. Fakat eğer seyahatname veyâ tarih gibi bir nesir eseri okumuyorsak, bu somutlaşmaya da fazla güvenmemek gerekir. Çünkü hemen bütün binalar yüksektir ve Cennet bahçesine açılır. Bütün köprüler gökkuşağından nümûnedir. Yaptıranlar binaların, bânileridir. Hiçbir kutlama şiirinde mimârların adı, yaptırandan sonra da olsa anılmaz.

Oldur ol mescid ki reşk-i kubbe-i hadra ola
Bazuyi devlet mühendis, baht ana benna ola
(Necatî, 15'inci yüzyıl)

Bu mısra'la Nedimâ söyledi itmâmına tarih
Söz olmaz tarhına bâlâ serâ-yi dilküşâ oldu
Nedim (18'inci yüzyıl)

Bazen daha yeni ve daha güzel benzetmeler de bulunabilir. Böyle binaların sahibi genellikle Sultan olmadığından abartmalara başvurulmaz ve daha yeni buluşlarla övülür.

Ey âlem-i misâlin seyyah-i hûşyarı
Hiç kasr süretinde gördün mü nevbaharı
(Nedim, Muhammed Efendi Kasrı için)

Çeşmeler hangi yüzyılda yapılmış olursa olsun, lülelerden kevser veyâ âb-ı

hayat akar. Çeşmelerde de yaptıranlardan bahsedilir, ustanın adı geçmez. Klâsik edebiyatımızda ister 15'inci asırda yapılsın ister 19'uncu asırda, köprüler de birbirine benzer şekilde anlatılır. Bazan da Karaköy köprüsü gibi yeni eserlerin, demirden olduğu belirtilir.

Tarz-ı vâlâ köprü inşâ kıldı rû-yi lücceye
Yâni ihdas eyledi Tersâne'ye bâb-ül hadid
(Şinasi, 19'uncu yüzyıl, Karaköy köprüsü)

Bu tarih düşürme ve kutlama şiirlerinde soyut olan mimarî, ancak Evliyâ Çelebi gibi yazarlar dilinde uzunluğu ile, genişliği ile somut ürünler veren bir sanat olarak kendini göstermektedir. Fakat yine de Evliyâ Çelebi'de efsâneler ve gerçeküstü bir hava daima vardır. Evliyâ Çelebi için Arkadyüs sütûnu, Teodosyüs sütunu birer tılsımdır. Yine Evliyâ Çelebi'ye göre zemherî gecelerinde İstanbul'dan iki bakır gemi kalkar, birine İstanbul'un erkek büyücüleri diğerine kadın büyüceleri dolar. Bakır gemilerin biri Akdeniz fırtınalarını zapt ü rapt altına almakla vazifeli iken, diğeri de Karadeniz fırtınalarını zapt ü rapt altına alır. Evliyâ Çelebi Bizans eserleri karşısında bu esrarengiz havaya bürünürken, Osmanlı eserlerini anlatmakta daha somut ve gerçekçidir.

TANZİMAT DEVRİ VE MİMARÎ

18'inci yüzyıl, geri kaldığımızın farkına vararak geçti. Dış ülkelerden mühendisler geliyor, mühendishâneler kuruluyor. Bizim gerçeküstü ve şiirli anlatım ile ve "görmek istediğim şekilde" tarif ettiğimiz binalara, yalnız dış görünüşe önem veren frenkler, "dil uzatmağa" başlıyorlardı. 18'inci yüzyılda gelen Baron de Tott Anadolu Hisarı'nı Osmanlı Devleti'nin gücünün sembolü olarak gören Bostancı subayının hayallerini, hisar için "güvercin yuvası" diyerek yıkmıştı. Vakıf kaynakları imparatorluktan ayrılıyor, eserlerin bakımı güçleşiyor ve imparatorluğun dış görünümü de eskiyordu. 18'inci yüzyılda ülkeye yeni mimarî stilleri girdi. Fakat klişe benzetmelerle yetinen edebiyatçılar, mimarîden daha somut şekilde bahsetmek için 19'uncu, hattâ 20'inci yüzyılı beklediler. Tanzimat devrinde alınan kredilerle dış görünümü de Avrupa saraylarına benzeyen saraylar veyâ barok camiler inşasına başlandı. Tanzimat edebiyatçısı artık dış ülkelerdeki bayındırlığı övmeye başlamıştır.

Diyar-ı küfrü gezdim, beldeler kâşâneler gördüm
Dolaştım mülk-ü İslâmı, bütün viraneler gördüm

Yükselme devri hükümdârı pek fazla ihtişamlı olmayan sarayında hiç dert etmeden oturabilir. Çünkü hükümdar da aynı tasavvuf felsefesi ile yetişmiştir. Mistik düşünce, mal ve mağrur olmayı hoş görmez. Bir kimsenin gönlünü kırmak, bu nimetlerin elden çıkması ile sonuçlanabilir.

Tûp-i âh-i inkisâra pâydâr olmaz yine
Kişver-i câhın nice sengin hisarın görmüşüz

(Gönül kırılması dolayısıyla çekilen ahın güllesinden, mevki ve rütbe ülkesinin nice taş hisârının yıkıldığını gördük.) Nabi.

Devlet adamlarının hiçbiri de padişahtan daha ihtişamlı değildir. Fakat 18'inci yüzyıl sonlarına doğru ekonomik durum bozularak mâli kaynaklar da güçsüzleşince, saraydaki bu tokgözlülük ve lüksten kaçınma eğilimi, yerini, "yabancılar ne der" düşüncesi ile yeni saraylar yaptırmağa terketmiştir. 18'inci yüzyıl sonlarında ve 19'uncu yüzyıl başlarında artık şairler hükümdar, vezir, şeyhülislâm, yeniçeri ağası dışındaki devlet adamlarının yalıları veyâ evleri için de övgüler yazmağa başlamışlardır.

19'uncu yüzyıl padişahları artık ihtişam yarışında rakipsiz değildirler. Dervişâne tok gözlülük, küçümsenmekle sonuçlanabilir korkusu ile çok mütevazi bir saray olan Topkapı Sarayı'nı bırakarak Beylerbeyi, Dolmabahçe, Yıldız gibi saraylar inşa ettirmeğe koyulmuşlardır. 18'inci asır ikinci yarısı şairlerinden Fitnat Hanım, ev ve binalar için en çok övgü yazanlardandır.

Nazîri yok cihanda bu müferrih kasr-ı dilcûnun
Meğer kim göstere aksin ânın âyine-i deryâ

(Bu ferahlık verici ve iç açıcı kasrın dünyada benzeri yoktur. Ancak suya aksi düşerse, bu akis onun benzeri olur.)

Fıtnat Hanım bu övgüyü Mes'ud Efendizâde Sadeddin Efendi Yalısı için yazmıştır. 19'uncu, hattâ 20'inci yüzyıla gelinceye kadar, bizde Müslüman halk saray veyâ kamuya ait binalar dışında, ahşap inşaatı tercih etmiştir. Falih Rıfkı Atay, "taş ve kârgir binalara şeddadî bina adı verilir ve bu binalar gurur eseri sayılarak hoş görülmezdi" demektedir.

16'ıncı yüzyıl şairlerinden (Taşlıcalı) Yahya Bey, Falih Rıfkı Atay'ı haklı çıkarıyor.

Bâde nûşân gibi doğru yolumuzdan sapmazız,
Avn-i Fir'avn ile Şeddadî bînalar yapmazız.

Tanzimat'tan sonra artık şeddadî binalar yapmak da hoş görülmektedir. Çünkü artık mülk-i İslâm eskimiş ve yıpranmış görünmektedir. Beldeler ve kâşânelerle dolu olan diyâr-ı küfr karşısında küçük düşmemek gerekir. 20'inci yüzyılda edebiyatçı artık gerçek mimarî ile ilgilenmekte ve soyut benzetmeleri mimarî eserleri tarif etmede kullanacağı yerde, soyut kavramlarda sanatla ilgili terimler kullanmağa kadar gidecektir. "Elbiselerimiz gibi ahlâkamız ve terbiyemiz de rokokolaştı." Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Kiralık Konak*.

Edebiyatçılar, 20'inci yüzyılda mimarî konularla çok yakından ilgilenecekler ve eleştiri yazıları yazacaklardır. Ahmet Haşim, neo-klâsik mimarîde de kubbeler kullanıldığı halde, hiçbir güvercinin bu yeni kubbelere iltifat etmediğini, bu sebeple sanatla ilgili komisyonlara güvercinlerden de üye seçmenin uygun olacağını yazmıştır.

Halk edebiyatında, divan edebiyatında olduğu kadar da mimarî yoktur. Çünkü, köşk, kasır, yalı yaptırma gibi olaylar sebebiyle büyüklere övgü yazma geleneği yoktur. Daha çok, dünyanın fâniliğinden ve zenginliğin güvensizliğinden söz edilir. İnsan vücudunun binaya benzetilmesi ve kâinatın, dünyanın han veyâ kervansaraylara benzetilmesi halk edebiyatında da vardır.

İki kapılı bir handa
Yürüyorum gündüz gece

Cumhuriyet Devri'nde mimarî sanatına bakış biraz değişmiştir. Yakup Kadri, Yahya Kemâl, Ahmet Haşim gibi, Osmanlı Devri'nde eğitimini tamamlamış ve eser vermeye başlamış, isimler, mimarî konusu ile yakından ilgilidirler.

Daha sonrakı isimlerin birçoğu, Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayan ve 60'lı yılların sonlarına kadar süren bir devre boyunca, gerek klâsik devrenin gerek Cumhuriyet devrinin yapılarına ilgisiz kalmayı seçmişlerdir.

Süleymaniye, Topkapı Sarayı, Selimiye gibi yapılarla ilgilenmek biraz eski moda sayılmış, yeni kurulan Ankara yapıları ile ilgili değinmeler ise, "resmî edebiyatçı" sayılırım korkusu ile ihtiyatla yapılmış veyâ hiç yapılmamıştır.

Kırsal bölgede oturan edebiyatçının tabiî görünecek bu tutumu, şehirde oturan edebiyatçıda "seçilmiş" bir davranış olarak belirmiştir. Meselâ Orhan Veli "Urumeli Hisarı'na oturmuşum" veya "İstanbul'un orta yeri Sinema" derken, kendisini aslında yabancı olmadığı kentin yapılarına, yabancı göstermektedir.

Bu tutum, bize özgü değildir. Devrim yapan, bir yönetim biçiminden diğerine geçen bütün ülkelerde görülmüştür. Osmanlı Devleti yerini Cumhuriyet'e bırakınca, eskiye nostaliji duyanlar, yeni imâr faaliyetiyle ilgilenip eskiyi bırakanlar ve ikisini de "tuzu kuru" kimselerin ilgi alanı sayıp sâdece köyünü anlatanlar, her ülke edebiyatında benzeri görülen tepkiler olarak bizde de görülmüştür.

1970'li yıllardan sonra durum biraz değişmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında genç olan edebiyatçılar, herhangi bir Osmanlı eserini, darıldıkları bir büyükbaba gibi görürken, kendi yaşlanmalarıyla birlikte, eski sanatımızın hiç de insan ilgisizliğine dayanacak kadar güçlü olmadığını, kendi eserlerine gençlerin ilgisiz kalmalarının acısı ile birlikte hissetmeğe başlamışlardır.

Bu ruhsal durumun etkisinde olsun veyâ olmasın, genellikle 1970'li yıllardan başlayarak edebiyatımızda artık imam-muhtar-öğretmen-ağa tipleri dışında da yaratıcılık gösterilmeğe başlanmıştır. Hat sanatımıza, eski yapılara ve kültürümüze ilgi, meselâ 1950'li yıllarda olduğu gibi, tamamen gelenekçilere bırakılmamıştır.

Cumhuriyet devri Türk Edebiyatında mimarî, ayrı bir konuşmaya konu olacak kadar çok yönlüdür. Fakat ana çizgileriyle, yukarda belirttiğimiz davranış biçimlerini ayırmamız mümkündür. Geleneksel mimarîmizi anlatanlara örnek olarak, Mehmet Akif'in Süleymaniye tasvirini verebiliriz. Yine gelenekçi gruptan Necip Fazıl, klâsik devir Osmanlı mimarîsini o kadar benimsemiştir ki, barok mimarî ürünlerinin dış süslemelerini kantocuların çamaşırlarındaki dantelâlara benzeterek küçümser. Mimarî konusuna gelenekten çok "estetik" görüş ile yaklaşanlara örnek olarak, Yakup Kadri, Ahmet Hamdi Tanpınar, Yahya Kemâl ve Ahmet Haşim verilebilir.

Cumhuriyet Devri kentlerini ve yapılarını ön plâna alarak geçmişin diğer yapılarına ilgisiz kalan yaklaşım biçimine örnek olarak, Kemalettin Kamu'nun "Çankaya bize yeter" mısralarını alıyoruz. Hem geleneksel hem yeni yapılara ilgisiz kalan edebiyatçılar genellikle köy edebiyatçılarıdır. Ankara'ya gelen bir köylü'nün Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ni anlatmak için, taksi şoförüne "Mürşid'in evine götür" dediği söylenir. Fakültenin cephesinde "Hayatta en Hakiki Mürşid İlimdir" yazılıdır. Bu anekdotu uyduran görüş, büyük mimarî eserlerini "lüks" olarak gören görüş tarzıdır.

1970'li yıllardan sonra gelenekçilik-yenicilik ayırımı yapılmadan bütün sanat ürünlerine estetik açıdan bakma yaklaşımı tekrar canlanmıştır. Bu olumlu yaklaşım biçimine örnek olarak Atillâ İlhan, Burhan Arpad ve daha birçok isim verilebilir. Yeni edebiyatımızda, eski edebiyatımızda daha fazla örneği olan "soyut" yaklaşım da görülür.

"Acılar, yazmalardan daha simlidir
Sen, bir ölümden güz yapan mimâr
(Hilmi Yavuz)

Ayrıca toplumsal eleştiri yaklaşımı da, çok güçlü örnekleri olan bir yaklaşım biçimidir.

"Beton yığınları biçiminde
O tepe senin, bu tepe benim
Diktiler uzun kondularını
Arko, Körko, Karko" (Gülten Akın)

Edebiyat, kötümser görünse bile yine de ümidi olanların başvurma kapısıdır. Seyrânî ne diyor?

Mâmur olmak için gönül harabı
Bir mimâr eline geçer mi bilmem?

Eski örnekler arasında değinmeden geçemeyeceğimiz biri de Hacı Bayram'dandır. Burada şehir kurmada çalışan işçiler ve mimâr, tarikat yolunda gayret gösteren müridler ve şeyhtir.

Çalabım bir şar yaratmış,
İki cihan arasında
Bakıcak didar görünür
Ol şarın kenaresinde

Nâgehân ol şara vardım,
Ol şarı yapılır gördüm,
Ben dahi bile yapıldım
Taş ve toprak arasında,

Şakirdleri taş yonarlar,
Yonup üstâda sunarlar,
Çalab'ın ismin analarlar,
Ol taşın her pâresinde.

Bir konuşma sınırları içinde ve mimârlar karşısında, ne edebiyatçı ne de mimâr olarak, Türk edebiyatına yansıyan mimarîden bahsetmeğe çalıştım. Sözlerimi bitirmeden önce, geleneksel edebiyatımıza yansıyan mimarînin neden somut olmaktan çok soyut olduğu konusuna kısaca tekrar dönmek istiyorum. Türk-İslâm sanatına damgasını vurmuş felsefî düşünce, panteizmdir.

Tasavvuf düşüncesi denen bu felsefe, eski Yunan ve Hindistan gibi kaynaklara bağlansa da, muhakkak ki, Kur'an'a aykırı olmadığından Müslümanlar tarafından bu kadar benimsenmiştir. Tanrı'yı biçimden arınmış sayan düşünce Musevî dininde de vardır. Fakat "orduların rabbi" adı verilen, çok hiddetli, seçtiği kavmi daima üstün tutarak "yabancıya faizle ödünç para verebilirsin, kendi kardeşine vermeyeceksin" diyen bir Yehova anlayışının panteizm düşüncesine elverişli olduğu pek iddia edilemez. Hıristiyan dini de başlangıcında evrensel değildir. Matta İncili'ne göre, Hz. İsa, kızını iyi etmesini isteyen Kenanlı bir kadına "Ben, İsrail'in kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim" demiştir (Matta 15/27), Fakat, Yahudilerin bu dini kabul etmemeleri üzerine Pavlos ve Barnabas, bu yeni dini "milletlere" sunmağa karar vermişlerdir (Resullerin işleri 13/46).

İslâm anlayışında ise, Allah "alemlerin rabbi"dir. Zaman ve mekân kavramlarının dışındadır. İnsana şahdamarından daha yakındır. Bu son âyet, İslâm dininin tasavvufa hazır durumda doğduğunu gösterir. Bütün varlıkların bir ayna hayali olarak görüldüğü, tek varlığın Tanrı olduğuna inanıldığı bir anlayış, plastik sanatları "hayâlin hayâli" olarak görür. Bu bakımdan mekân ve boyut kavramları pek o kadar önemli değildir. Zaman kavramı ise, ölümsüzlüğü kazanabilen Tanrı âşıkları için önemini kaybeder.

Gönlü aşkla diri olanlar, aslâ ölmez
Âlemin günlüğüne adımız kazılmıştır bizim
Hafız-ı Şirâzi

Dehrîler de denen materyalist düşünceliler "bizi zamandan başkası helâk etmez" düşüncesindedirler. Halbuki, zamanı da yaratan Tanrı olduğuna göre, zaman da Tanrı'ya tâbi olduğuna göre Tanrı erleri zaman içinde yolculuk yapabilirler. Buna "tayy-ı zaman" denir.

Çık tayy-ı zaman et açılır her perde
Bir devr geçin istediğin her yerde
Ben hicret edip zamanımızdan yaşadım
İstanbul'u fetheddiğimiz günlerde
Yahyâ Kemâl

Tayy-ı zaman anlayışının kökleri Musevi ve Hıristiyan dinlerindedir. Musevi-Hıristiyan inanışındaki "Melkizedek" bütün devirlerde yaşayan ve ortaya çıkabilen bir kişidir. İslâm dinindeki Hızır ve Mehdî inanışlarını hatırlayalım. Böyle bir mekân ve zaman anlayışına bağlı bir toplumun sanatının bu

düşünce tarzından etkilenmemesi imkânsızdır. Bizde resim sanatının uzun yıllar gelişmemiş olması din yasağına bağlanır. Heykel sanatının gelişmemiş olmasının dinî yasağa bağlı olduğu doğrudur. Fakat resim sanatı için katı bir yasak olduğu doğru değildir. Çok sesli musiki dinî yasaklar arasında olmadığı halde gelişmemiştir. Resim yasağı kesin olsaydı, kitaplara minyatür konması da hoş görülmezdi. Batı tarzında bir resim sanatı, aynen çok sesli müzik örneğinde olduğu gibi pek benimsenmemiştir. Beşir Ayvazoğlu'nun da işaret ettiği gibi perspektiften, üçüncü boyuttan kaçarak, İslâm sanatçısı nakışlar ardında gizlenen "nakkaşa" dikkati çekmektedir.

Divar Şiirimizde, özel sebeple yazılmış manzûmeler dışında semt ve yer adlarının pek görülmeyişi de, itibar edilmemesi gereken bu dünyaya fazla bağlanmama kaygısıdır. Çünkü "yeryüzünde her şey geçicidir. Ancak Yüce ve Cömert Rabbinin varlığı bâkidir (Rahman Sûresi, 26'ıncı âyet). Dinî görüş terkedilmeden, dinî veya din-dışı konulu kitaplara minyatürler konmuştur. Yasak olan, bir kişiyi veyâ varlığı gösteren resimlerin mâbetlere asılmasıdır. Bunu kabul etmek de İslâm dininin Tanrı'yı "biçimden soyutlayan" ileri görüşünü geriye çevirmek olurdu.

Müslüman olmayan Çin'de, uzun yıllar Rusya'da ve diğer doğu Hıristiyan ülkelerinde perspektif çalışması olmaması da, bir din baskısının değil, farklı resim anlayışının sözkonusu olduğunu gösterir.

BİTİRİRKEN

Türk edebiyatı, özellikle Türk şiiri ile mimarînin ilişkilerini incelerken mimarînin eski edebiyatımıza daha çok soyut yansımış olması bizi yanıltmamalıdır. Osmanlı şairi de, devlet adamı da, halkı da mimarî ile somut olarak ilgili idiler. Aksi halde Balkanlarda ve Arap ülkelerinde de eserler vermiş olan Osmanlı mimarîsi yerine insan vücudunu mimarî yapılara benzeten şiirlerden başka bir şey bırakmazdık.

Ancak, farklı estetik felsefeye sahip olan bir maedeniyetin edebiyatının da farklı olması doğaldır. Bizde Gürhan Tümer bu konuya "Mimârlık-Edebiyat İlişkileri Üzerine Bir Deneme" adlı eserinde değinmiştir. Fakat Gürhan Tümer'in incelediği örnekler, genellikle Batı edebiyatı örnekleridir. Ayrıca Gürhan Tümer, "olması gerekeni" de incelemiş ve öneriler getirmiştir. Biz mimâr olmadığımızdan tesbitler yapmakla ve neden böyle olduğunu anlatmakla yetindik. Türk milletinin edebiyata aksettirdiği mimârlığın soyut oluşuna bakıp yanılmayalım demiştik. Çünkü bizde somut mimarî mekânın değişmesi ile, çok şey değişir. Meselâ Galata Mevlevîhanesi, azınlıkların kültür ortamında bir Mevlevî adasıdır. Kadirler yokuşunda bulunan Kâdirî Tekkesi, yüzyıllarca kapısının ardına geçenlere Kastamonu'ndaki Şeyh Şaban-ı Veli türbesi havasını sunmuştur. Eğer Müslüman-Türk halkı, mimarî mekân değişimine önem vermese idi, herhalde ya etraftaki mahallelerin de Müslümanlaştırılmasını saraydan isteyecek veyâ bu dergâhları köprünün öte tarafına taşıyacaktı. Oysa, Türk halkında mimarî mekân, iç mekân algılaması çok kuvvetlidir. Meselâ Ağacamii içine girmekle, Beyoğlu'nun arka sokakları unutulur. Üstelik bu saydığımız mimarî örnekleri, oraları "hidayete" erdirmek için kondurulmamışlar, orada kendilerinden oluşmuşlardır. Bu eserlerin yaptırılmaları, Paris'te Sacré Coeur kilisesinin yaptırılması gibi, bölgeyi mânen temizleme amacı ile olmamıştır.

Mimâr Sinan kendi hayatını, kendini -bir şaire- yazdırmasa idi, onun hayatını da çok az bilecektik. Tarih ve övgü yazan şairlerin mimâr adını unutarak sâdece yaptıranların adını anmaları da, daha çok, onlar adına övgü ismarlamayan büyüklerin eksikliğidir. Alçakgönüllü olan mimârların bu özellikleri de, yine ruhlarına sindirdikleri tasavvuf felsefesinden kaynaklanıyordu. Evliyâ Çelebi'den öğrendiğimize göre, 17'inci asırda bir geçit resmi sırasında mimârlar ile mehterler arasında tartışma çıkmış, fakat saray makamı, protokol önceliğini mehterlere vermiştir. Bu tartışmada mimârbaşının savunması şöyledir: "Padişahım, biz Habib Maccar'a mensubuz. Zurnacılar ise, Cemşid san'ati tutmuş bir alay Deccal kavmidir. Biz padişahıma saraylar bina ederiz. Selâtin Camileri, merhadler ve âsar-ı acîbeler bina ederiz. Kaleler fethinde tamir için ordu-yi İslâm'a lüzumumuz vardır. Bu cihetle biz önce geçmeliyiz."

Mehterbaşı'nın savunması ise şöyle:

"Bizim hizmetimiz Padişahımıza her zaman lâzımdır. Cenkde, âsâkir-i İslâmı cenge kaldırmağa sebep oluruz. Biz ruha gıda verici esnaflardanız. Biz mimâr ocağına öncelik vermekdense hepimiz kırılmağı tercih ederiz." Bu kadar sert ve isyan kokusu sezdiren savunma, mimârların alayda daha sonra geçmesine sebep olmuştur.

Fakat bütün bu görünüşe rağmen Türk-İslâm medeniyetinde mimâr pek o kadar öksüz değildir. Mimâr Sinan'a Kanunî'nin, Süleymaniye'yi açma şerefini verdiğini hatırlayalım. Herhalde 17'nci asırda saray, Yeniçeri Ocağı'na bağlı bir mehterler kuruluşunu kızdırmaktan çekinmişti. Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi'nin mimarî açısından incelenmesi mimarî sanatının nasıl "Gûnagûn ilm-i hendese iltiraatları" ile güzelliği bağdaştıran bir sanat sayıldığını ortaya koyar.

Tanzimat'tan sonraki edebiyatımızda mimarî üzerinde biraz az durduk. Çünkü, bu yeni devirde gerek mimarî üslûplar gerek şehirleşme ve diğer konuları ilgilendirir o kadar fazla örnek vardır ki, bu devri başlıbaşına bir inceleme konusu saymak daha doğru olur diye düşündük.

BAŞLICA KAYNAKLAR:

1- Beşir Ayvazoğlu,, *Aşk Estetiği* (İstanbul, Birlik Yayınları, 1982)
2- Gürhan Tümer, Mimârlık Edebiyat ilişkileri üzerine bir deneme (İzmir, 1982).
3- İsmail Tunalı *Grek Estetik*'i (Remzi Kitabevi, 1983), 3'üncü basım.
4- Bülent Özer, *Bakışlar.*
5- *Divanlar, Şiir kitapları, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi.*

Edebiyatımızdan Örnekler

Hiç bitmesin, yağsın
Karla dolsun göğsünün katedrali
Avluya düşen org uyansın

Edip Cansever *(Özleyiş, Bezik Oynayan Kadınlar)*

Güdül olur minaresi Sıvas'ın
Ya daha yakın Tanrısı,
Ya daha ulu insanlar

Fazıl Hüsnü Dağlarca *(Sıvas'ın Toprak Ana)*

TÜRK EDEBİYATINDA MİMARÎ

Şiirimiz her işi yapar abiler
Valde Atik'de Eski Şair çıkmazında oturur
Saçları bir sözle örtülür, bir sözle çözülür
Kötü caddeye düşmüş bir tazenin yakın mezarlıkta
Saatlerini çıkarmış yedi dala gerilmesinin şiiridir
Dirim kısa ölüm uzundur cehennette herhal abiler

Ece Ayhan *(Mor Külhâni)*

Bir uzun taşlıktı gözlerin yahudi evleri gibi

İlhan Berk *(Mısır Kalyoniğne)*

Şehre vardım hane hane
Ahacık ısındı yüreğim,
Dıvarında yazısı var, yüz çeşit,
Ses ederdi nere gitsen, ne yapsan,
Yollar taş idi, taş idi.
Seçilirdi her biri tane tane,
Camilerin, çeşmelerin damların
Sevinmiştim nice insan var diye,

Fazıl Hüsnü Dağlarca *(Şehir Garipliği, Toprak Ana)*

Geri getiriyor bunları rüzgâr
Geri getiriyor anılması kırmızı bir konağı da
İniltili, hasta bir konağı da
Çatısında baykuşların tünediği
Birtakım iplerin düğümlendiği tahtabaşlarda
Ve bütün konuşmaların bir tek cümlede toplanıp
Suskunluğu bir anıt gibi yükselttiği
Bir konağı ve konağın olanca görkemini
Geri getiriyor rüzgâr.
(Konaksa yandı çoktan
Tertemiz bir asfalt ezip geçti onu
İyi biliyorum tertemiz bir asfalt
Ezip geçti onu
Kırmızı bir konak mezarı gölgesi bırakarak)

Edip Cansever *(Ben Rûhi Bey Nasılım)*

Sen kubbesinde ince bir mozayik arar da
Gezersin kırk asırlık bir mabedin içini,
Bizi sarar bir sülüs yazı görsek duvarda,
Bize heyecan verir, bir parça yeşil çini.

Faruk Nafiz Çamlıbel *(Han Duvarları)*

Gecekondu yapısı, bir üfürüklük eser
Elbet beklenen rüzgâr, bir gün Kıbleden eser.

Necip Fazıl Kısakürek *(1972)*

Nur yolunu tıkıyor yüzbir katlı gökdelen
Bir küçük iğne yok mu, şehrin kalbini delen

Necip Fazıl Kısakürek *(1968)*

Muhterem Başvekil Sayın Günaltay
Bir himmet ederse, bu işler kolay
Bütçeden "Köprü"ye ayırsa bir pay
Tanrım var eylesin milletimizi
Yapar köprümüzü güldürür bizi

Âşık Veysel

Büyük ev, tarih öncesi hantal yaratıklar gibi yaşayamaz hale gelmişti... İlk gecekondu o sıralar meydana çıktı... Yol açıldı ama, açılan yolun kenarına bir gecekondu kondu.

Cihat Burak *(Cardonlar 1981)*

HEDİYE EDİLEN EV İÇİN MURAT III'E TEŞEKKÜR
Daim harabelik yakışır kalb-i mü'mine
Beytin binâsı muhkem olur, olsa kâfirî

Nev'î (16'ncı asır)

VALİDE SULTAN HAMAMI
Kendüden sonra bu hammâma giren her vâlide
Eyleyüp ana dü'a irsün sevâb-ı âcile
Gûş edip bünyadını Cevrî dedi tarihini
Buldu bu âli mahall a'lâ şeref hammâm ile

Cevrî (7'nci asır)

SİNAN PAŞA KASRI İÇİN
Zehi kasr-ı zîbâ, zehi tâk-ı âlâ
Zemîni mücellâ, zamanı mutalla
Kapıdan kovarlar, düşer bacadan
Güneş risman-ı şûa ile güyâ
İki mısra ile kapusı bu kasrın
Aceb matla-ı hub u mazmûn-ı garra

Nev'î (16'ncı asır)

Yâr ağyâr ile azmeyleyicek deryâyâ
Tıfl-ı dil ağlayarak kaldı Beşiktaş'ında

Meylî (16'ncı asır)

Yukardaki beyit, iki yönden ilgi çekicidir. Birincisi semt adı geçmesi, ikinci yön de "Gönül çocuğu Beşiktaş'ta ağlayarak kaldı" diyerek güzel bir kelime oyunu yapılması.

Yeri göğü ins ü cinni yarattın
Sen ey mimarbaşı eyvancı mısın?

Azmî (16'ncı asır Bektaşi Şairi)

Sırat kıldan incedir
Kılıçtan keskincedir
Varıp anın üstüne
Evler yapasım gelir

Yunus Emre (13'üncü asır)

Cihanın nimetinden kendi âb ü dânemiz yeğdir
Elin kâşânesinden gûşe-i viranemiz yeğdir

Bâki (16'ncı asır)

Sanmazdım çocukları asfalta ve parka başlatsınlar
Oteller, hanlar yapsınlar canım viraneliklere
Pastalar, vitrinler çiğdem pilâvına karşı
Sanmazdım kar yerine buzdan dondurma
Bir tek Çapanoğlu kalmasın Yozgat'ta

Gülten Akın

Evleri yüksek kurdular
Önlerinde uzun balkon
Sular aşağıda kaldı
Aşağıda kaldı ağaçlar
.....

Gülten Akın

SÜLEYMANİYE'DE BAYRAM SABAHI
Ordu milletlerin en çok döğüşen, en sarpı
Adamış sevdiği Allahına bir böyle yapı
En güzel mâbedi olsun diye en son dinin
Budur öz şekli hayâl ettiği mimârinin
.....
Bir neferdir bu zafer mabedinin mimârı

Yahya Kemâl Beyatlı

Edirne Minaresi eğilmiş su içmeğe

Kaygusuz Abdal

Yapmak da yapılmak da meyhanede kalmıştır
Âşâr-ı imaret hep virânede kalmıştır

Esrar Dede (18'inci asır)

Avni'ya şimdi harâbabad-ı hâk içre yatır
Kârgâhı tamir eyliyen mi'mârlar.

Yenişehirli Avni (19'uncu yüzyıl)

BİR MİMARİ EFSÂNESİ: HAVARNAK

Fark-ı mihre kâkül oldu dûd-i âh-ı Nâdiri
Küngür-i Kasr-ı Havarnak ana kemter şânedir.

Nâdirî, (17'nci yüzyıl)

AÇIKLAMA

"Nâdiri'nin ah dumanı, güneşin başına saç oldu. Havarnak Köşkünün korkuluğu ise ona tarak kesildi." Burada adı geçen Havarnak köşkü, İran Mitolojisine ait, bir efsaneyi anlatmaktadır.

Nu'man adlı bir Arap Beyi, Behram'a hediye etmek için köşkü yaptırır. Mimar Sinmar, bu köşkü günün değişen ışık şartlarında, başka renklerde görünür şekilde yapmıştır. Nu'man, mimara çok fazla para öder. Mimar, memnun olduğunu belirtmek için "Bu kadar makbule geçeceğini bilseydim, bu köşkü güneşe göre hareket eden biçimde yapardım" der. Bunu duyan Nu'man, başka bir bey için böyle bir köşk yapmasın diye, mimarı köşkün damından atarak öldürtür.

Abdülbaki Gölpınarlı, *Divan Şiiri,* 17'nci yüzyıl (Varlık Yayınları, Sayı 308-1954), Sahife 28

TAK VE EYVAN

Fakr ile fahr eyleyen dergâh-ı sultan istemez
Dûd-i ahı sayesinde tak ve eyvan istemez

Hayali Bey (16'ncı asır)

HELİK (Duvar örmede kullanılan küçük taş)

Benna-yi çarh bir ulu bünyada urdu tarh
Kim ol binaya kelle-i uşşakdur helik.

Hayali Bey (16'ncı asır)

REVAKLI AHŞAP EV

Dokunsam okşasam eski eski şeyleri
Arduvazdan bir damı, revaklı ahşap evleri

Edip Cansever, *Gökanlam 5* (1970)

MİNARENİN DUA İÇİN AÇILAN ELE BENZETİLMESİ

Câmiin gûyâ iki yanında ey şâh-ı kerîm
Âdemî zâde menar açar elin eyler dua

Yahya Bey (16'ncı asır)

KUBBELERİN KURŞUN ÖRTÜLERİNİN NİSAN BULUTUNA BENZEMESİ

Kıbab-ı âliyesinde o kurşun örtüleri
Ser-i cibâlde güyâ ki ebr-i nisandır

Yahya Bey (16'ncı asır)

KÖŞKÜN "GÜNEŞ GÖRÜR" OLUŞU

Kapudan kovarlar düşer bacadan
Güneş rîsmân-ı şu'â ile güyâ

Nev'i (17'nci asır)

DİNİ MİMÂRİ

En güzel mâbedi olsun diye en son dinin
Budur öz şekli hayâl ettiği mimârinin

Yahya Kemal, *Süleymaniye'de Bayram Sabahı*

BÜYÜK BİNALAR KARŞISINDA HÜZÜN

Kışlalar doldu bugün
Doldu boşaldı bugün
Gel kardeş görüşelim
Ayrılık oldu bugün

(Halk türküsü)

TÂCETTİN MAHALLESİ

Onbeş gün içinde kerpiç duvarın bütün mimârisini ezberden öğrendi... Ah bu yamru yumru boz duvar. Bu, insana, her dakika fukaralığı, sefaleti, aczi söyleyen; kâh bir uyuz deve insanın üstüne yürür gibi olan; kâh taş kesilmiş bir kâbus gibi kafaya en ağır, en feci, en sıkıntılı rüyaları yığan çamurdan perde...

Yakup Kadri Karaosmanoğlu *(Ankara)*

Şehrin burasına bir çaput bağla
Ölüyü nideceksin
Gir ağla, çık ağla
Kondular
.....
Şehrin burasına dokun, şahlansın Süleymaniye

Bedri Rahmi Eyüboğlu *(İstanbul Haritası)*

İstanbul deyince aklıma
Koca Sinan gelir
On parmağı on ulu çınar gibi
Her yandan yükselir.

Bedri Rahmi Eyüboğlu *(İstanbul Destanı)*

Bir koca Sinan yetmedi bre Şahin aman
Bir Sinan daha.

Bedri Rahmi Eyüboğlu *(Bitane daha)*

Camında sabun kurutulan evler
Beyoğlu'nun yıkılacağını bildiriyorlar.

Ece Ayhan *(Zambaklı Padişah)*

Her evin, hele o kadar hususiyetleri olan büyük eski zaman evlerinin birer tabiat ve hüviyetleri vardır. Yaşanan günlerle geçeler içinde çocukla evin arasında büyük bir mahremiyet doğar ve çocuk, içinde yaşadığı evi kendisine süt veren canlı bir mahlûk gibi sevmesini, onun gönlünü açarak içindeki musikileri duymasını iyi bilir.

Abdülhak Şinasi Hisar *(Çamlıca'daki Enişte miz)*

Mühendis (Osmanlılarda) bazen mimarın eşanlamlısı olarak kullanılmıştır. Ancak 18. yüzyıl sonlarına doğru memlekete Batı teknolojisinin girişi ile birlikte bugün anladığımız mânâyı iktisab etmeye başlamıştır.

Prof. Dr. Cengiz Orhonlu

AĞA CAMİİ

..... Bu imansız muhitte öyle yalnızsın ki sen,
Bir teselli bulurdun ruhumu görebilsen

Nâzım Hikmet (1921)

GERÇEKÜSTÜ YAKLAŞIM

Ergene'nin köprüsü
Susuzluktan bunalmış
Edrene minâresi
Eğilmiş su içmeğe

Kaygusuz Abdal

İstanbul evleri oldukça basit ve hemen hepsi ahşaptır. Bu sebeple sık sık korkunç yangınlar olur.

Jean Thévenot (17'nci asır)

Seyrimde bir şehre vardım
Gördüm sarayı güldür gül
Sultanının tâcı, tahtı
Bağı duvarı güldür gül

Ümmî Sinan (16'ncı asır)

Kızıl Elma Üzerine -II

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

V.
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA *KIZIL ELMA*

A.-Tarihte.

Kızıl Elma tarihlerimizde, yeri, hangi şehir olduğu belli edilmeksizin, sadece erişilmesi istenen bir ülkü, elde edilmesi amaçlanan bir yer olarak, genel anlamda kullanılmıştır.

Fatih Sultan Mehmet'ten Üçüncü Sultan Selim'e kadar Türk askerleri'nin dilinden şu sözler düşmemiştir: *Padişahım, biz senin uğrunda tâ kaf dağı'nın ötesine* Kızıl Elma'ya dek *varırız.* Karl Tepley, basit bir yeniçeriye *Kızıl elma'*nın ne anlama geldiğini aşağıdaki satırlarda toplamaktadır:

Hıristiyan ülkelerinde fevkâlade muhteşem, tarif edilmez herhangi bir hedef; cihâd'ın mukaddes şavkı; ganimet hırsı; uzakların macerası; şahsî şöhret rüyası; Osmanlıların ebedî saltanatının büyüklüğü... Bunların hepsi bu işaret içinde hep birlikte akmaktadır. Nitekim *kızıl* kelimesinde 'altın' ve *kırmızı* kelimesinde 'kan' anlamlarının birlikte bulunması gibi. Bununla birlikte *Kızıl Elma* tasavvurunun arkasında hangi gerçek muhtevanın ve tarihî anananın menşeinin bulunduğu sorusuna cevap vermenin güç olduğunu biliyoruz. Bize akıp gelen haberlerin böyle çıplak bir ad koyma ile o kadar çabucak yetinildiği meydandadır.[46]

Bununla birlikte başta Evliya Çelebi olmak üzere bir takım tahlillere dayanarak, Kızıl Elma adı altında bir takım şehirleri tayin etmenin mümkün olduğunu aşağıdaki bölümlerde göstermek istiyoruz.

"...Edyân-ı sairede bulunanları bilumum dünyadan kaldırmak ve yahut her zaman düşmanın burnunu yere sürtüp haddini bildirmek ehl-i İslâmın üzerine vaciptir deyü itikad eden yadikârlar, hareket olmayınca bereket olmaz, bu memleketler seyfile alınmıştır, padişah-ı İslâmın bahtı âli, ricali pişkin, kılıcı keskindir. Dünya'da dindar bahadır vezir-i Aristo-tedbir ve beş vakti cemaatle kılar, onikibin güzide asker tedarik ettikten sonra *Kızıl Elma*'ya dek gitmeğe ne minnet vardır, deye tumturak-ı elfaz ile cehli itiraf ve sandalya üzerinde Hamzaname nakl eden pehlevanlar gibi lâfü güzaf edüp *Kızıl Elma semtini* Buğdan'dan gelen *alyanak elma* gibi yinür şey zanneder..."[47]

...Ve rikâb-ı hümayuna arz olunmadın ağalarının re'y-i rekikleri üzere beytül-mali sarf ve itlâf ve israf ettikleri bir belâ, elhasıl ne bilür var, ne sorar var ve ne bilmeğe kimsenin muradı vardır. Hemen 'bu günü hoş görelim, ertenin ne assı vardır' demeleriyle ahval-ı âlem bu hale vardı, ve bu ocağın ahvali böyle olunca sair ocak kullarının ahvalleri ne mertebeye vardığı hafi değildir.

Kızıl Elma kapusın fethederken nacağı
Ne revadır bozula Hacı Bektaş Ocağı[48]

c) Peçuyî Tarihi,- 'Ehl-i İslâm *Kızıl elma*'ya değin fethedecektir' dedikleri kelâmın sebebi ma'lûm-ı şerif ola ki 'ehl-i İslâm *Kızıl Elma*'ya değin fethetseler gerektir' deyü lisan-ı halkta şâyi'dir.[49]

ç) Sipahi ve Silâhdar bölükleri birbirinin üzerine hücum ettikten sonra ayrılıp bir direğin üzerine *altından ma'mul bir elmaya* ok ile nışan talimi yaptılar.[50]

f) *Kızıl Elma* adı, Türkler arasında III. Sultan Selim (1789-1907) asrına kadar yaşamıştır. Nizam-ı Cedid'in kurul-

Asma yerinde Türk kafaları, üstünde de 1683 kuşatmasından bir sahne olan Kilise Çanı (1952).

masına karşı ayaklanan yeniçerilerin ağzından Koca Sekbanbaşının söylediği şu söz bunu gösteriyor: Hemen bize düşmanı göstersünler, dal-kılıç olup düşman ordusuna dalarız, harab ederiz ve kıralın tacını başına geçirip *Kızıl Elma*'ya dek gideriz. [51]

g) Kefere-i eknâf ve fecere-i etrâf, Padişah-ı kavi-iktisabın her semtten nusret ve iğtinama ve millet-i mesihiyyeden mütevaliyeten inkisar ve inhizamına müteellim olup kasd-ı intikam ile ittifak edüp hususâ bezl-i mal ve menal ve cem'-i erzal ve ebtal bâbında tâ *Kızıl Elma* ve Portakal'dan istimdat edüp her canipten hücum tedarikin ettikleri casûsân-ı hidayet-rüsûm ahbârından paytaht-ı hümayuna ihbar olundukca evvelâ derya yüzünden Kapudan-ı zişan ve mîr-i cihad-iktiran Hayrettin Paşa'ya üçbin tüfenk endaz... [52]

B.- Şairlerin manzumeleri arasında da *Kızıl Elma* türlü münasebetlerle geçmektedir. *Budun*'un, Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1541'de fethi üzerine düşürülen tarih şudur:

Fethettin diyar-ı Üngürûsı
Şemşirile şah-ı Rusrev-âyin
Düştüğün işittiler kıralın
Sultan-ı Hıtâ vü Çîn'ü Mâçin

Kızıl Elma yerine *Diyar-ı Üngürûs* denilmiştir; bu tarihi kimin söylediğini bilmiyorum.

Hayretî'nin söylediği tarih şudur;

Şahım, kıral bağrın tîr-i gama deldirdin
ol kâfir-i bed-huya kendi özin bildirdin
Çıktı bir sâhib-kemal didi ana tarih
Şahım *Kızıl Elma*'yı ayvâ ile doldurdun

Evliya Çelebi bu tarihin, Budun'un *Kızıl Elma Sarayı* deye meşhur olan binanın Divanhanesinde, celi kat ile yazılmış olduğunu kayd ediyor.[53] Âşık Çelebi Şuaara Tezkiresinde bu tarihin yalnız son dizesini veriyor ve bu tarihin Beç seferine söylendiğini bildiriyor.[54] Şair Kandî'nin söylediği tarih de şudur:

Süleyman Şeh cihad için çeküp şemşîr-i ateş-bar
Şerariyle tutuşdurdu kıral-ı dîv-i hannâsı
Cüyûş-ı din-i İslâmı çekip kim eyledi sür'at
Cünûd-ı ehl-i şirk etti hemandem matem'ü yâsı
Kızıl Elma'yı tığıyle kim aldı şah didim tarih[55]

Şair Sabit, aşağıdaki beyitinde *elma*'nın uyandırdığı çağrışımları toplamış bulunuyor:

Hele nûş itsün kadehden âb-ı rüzmmânı *Kızıl Elma*'ya dek hükm eyler tüffâha-i gabgab[56]

Şair Enderunlu Vâsıf, Zenanname'de

Ay zenahdânı *Kızıl Elma*'dır
Meyve-i Bağçe-i İsâdır

beytinde, bundan önceki Sabit'in beytinde olduğu gibi çeneyi *Kızıl Elma*'ya benzetmektedir. [57]

Yahya Kemal,

Çıktı pür-velvele Otranto'ya Ahmet Paşa
Tuğlar varsa gerektir *Kızıl Elma*'ya kadar

beytinde 'Kızıl Elma' ile Roma'yı kasdetmiştir.[58]

Şairlerimizin menzumelerinde *Kızıl Elma*'nın geçtiği dizeler elbette bu aldıklarımızdan ibaret değildir. Ama biz bu kadarını yeterli bulduk.

* * *

Anadolu'nun etrafında, uzak, yakın bir çok *Kızıl Elma*'lar vardır:

"Bu manevi timsali maddileştirerek izah etmekte kolaylık gören Osmanlı müellifleri *altın top, altın alem, altın hokka, küre-i la'l, yakut top* gibi *elma* şeklinde birtakım *kızıl küre*'lerden bahsetmişler ve onu Türklerin Kızıl Elma adını taktıkları şehirlerin hepsine, ya saray damının, yahut kilise kubbesinin işte böyle parlak bir topla göz kamaştırdığına ait birtakım tafsilata bile girişmişlerdir. Mesela Âli Çelebi, Künhü'l-ahbar'ının henüz basılmamış kısmında *Roma* şehrine *Kızıl Elma* denilmesini izah için vaktiyle Nuşerevan'ın hazinesinde bulunan bir yakut içindeki *Küre-i La'lin*, bir papas tarafından aşırılıp Vatikan'daki Saint Pierre kilisesinin tavanına asılmış olduğuna ait bir hikâye anlatır: *Kızıl Elma* ki dîb-i Frengistanda bir kilise-i muazzamdır, sakfındaki aîb gibi rahşende bir *küre-i la'lîn-i tâbende* ki ol kadehin içinden çıkmış idi. Bir rühban anı oğurlayıp nice zaman pinan ettikten sonra iletip ol kiliseye vakfetmiş idi."[59]

VI.
OSMANLILARIN AVRUPA FÜTUHATINA DAİR OLAN ESERLERDE *KIZIL ELMA* OLARAK ANILAN ŞEHİRLER

1.- *İstanbul.* Osman Turan, Osmanlı padişahlarının, tarihî Türk Cihan hâkimiyyeti mefkûresine eskiden daha kuvvetli olarak bağlanırken *İstanbulu*, bu hâkimiyyetin ilk merhalesi ve merkezi saydıklarını söyledikten sonra, Türk siyaset ve fikir adamları arasında gelişen bu millî mefkûrenin halk kitlelerine ve askerlere *Kızıl Elma* adı ve efsanesiyle yayılmasını çok dikkate değer buluyor. Bunun *İstanbul*'u sembolleştirdiğini ve Türkler için ona sahip olma emelini teşkil ettiğini söylüyor.[60]

Roderic H. Davison, "Turkey" adlı kitabında[61] 'Osmanlı Türkleri, İstanbul'u almadan, belki yüzyıl önce *Kızıl Elma Efsanesi* onların arasında yayılmıştır. *Kızıl Elma* istenen o kadar uzak bir nesne idi ki Dünya hâkimiyyetine yönelen ve küffâr dünyasını ele geçirme arzusunun timsali sayılırdı. Onun mihrakı olan *parlak altın yaldızlı madeni top* İstanbul'da Ayasofya kilise'sinin önünde Justinian'ın atlı heykelinin elinde bulunuyordu. Bizansın devamı için uğurlu bir tılsım sayılan bu *Küre*, Türklerin *Kızıl Elma*'sı olup ona sahip olmak veya İstanbul'u almak emeli, Türke cihan hâkimiyyetini gösterdiğine ve İmparator Justinian'ın kendisini yıkacak kimsenin buradan gleceğini söylediğine dair bir rivayet de Rumlar arasında yayılmıştı. [Bunun için ayrıca aşağıda "Folklorda Kızıl Elma" bölümüne bakınız][62]

Evliya Çelebi de, Hazret-i Muhammed'in doğuşunda, ateşkedelerin sönmesi ve Tâk-ı Kisrâ'nın yıkılması gibi harikulade olayları anlatırken Ayasofya kubbesi ile birlikte Roma'daki *Kubbe-i Kızıl Elma*'yı da anar.[63]

Roma.- "Kosova savaşında, Sırp ordusunu yok edip Sırbistan'ı tabiiyyet altına alarak *Üngürûs Kızıl Elma*'sına yol açıldığı zaman, babasının yerine geçen Sultan Yıldırım Bayazıt, cülûs tebriki için Edirne sarayına gelen Venedik, Ceneviz ve öteki İtalyan hükümetlerinin barış ve ticaret anlaşmalarını yenilemek isteyen elçilerine , Türkiye'de ticaretin tâbiî bir hal olduğunu söyledikten sonra anlaşmalar yapılmasını reddetmiş ve hattâ *Roma*'ya kadar gidip Saint Pierre Kilisesinin mihrabında atıma yem yedireceğim, sözleriyle *Rum Papa Kızıl Elması*'nın, daha *Doğu Kızıl Elması (İstanbul)* fethedilmeden önce Türk ülkesinin manevi haritasına girmiş olduğunu batı Hıristiyanlığına resmen ilân etmekte hiç tereddüt etmemiştir..."[64]

Ebu Bekr B. Behram Dımışkî, Coğrafya-yı Kebîr'inde[65] *Roma şehri* hükümeti Rum Papa şehri ki ana *Kızıl Elma şehri* derler, diyor.

Roma ilkin 17. yüzyılda, *Kızıl Elma* ile birleştirilmiş görünüyor. Osmanlı coğrafyacısı Ebu Bekr B. Behram'ın 1650 sıralarında, Roma'yı senbolik bir ad olarak kullanılmış olduğundan şüphe edilebilir. 1680'de şark dilleri için saray tercümanı olan Prens Mesgnien-Meninski *Kızıl Elma*'yı açıkça şu anlamda kullanmıştır. [66]İngiliz müsteşrik E.J.W.Gibb tarafından daha önce ya-

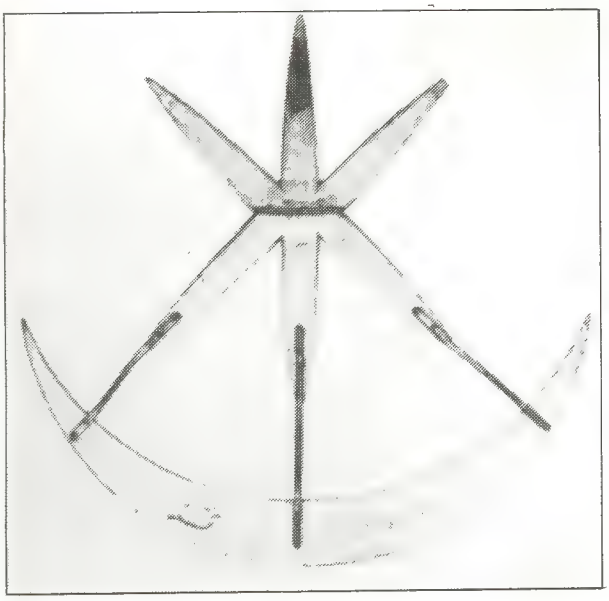

Kanunî'nin Sankt Stefan Kilisesi'nin tepesine konulmasını şart koştuğu ayla yıldız. Hilâlin üstünde "uğur" anlamına gelen bir el işareti var.

zılmış olan düşünceleri Babinger şu şekle sokmuştur:

"Aslında *Roma* ile *Papa'nın Roması* kasdedilmiştir. Türk korsanları denizde, kudretli Michel Anjelo'nun büyük bir haçla taçlandırılmış olan Kubbesinin fenerindeki *top*'u -ki Saint Pierre Kilisesini süslemektedir- görmüşler ve buna Hıristiyanlığın bir alâmeti olarak bakmış olacaklardır... Bu, kanaat verici görünüyor, fakat şununla da tamamlanıyor: Saint Pierre Katedralinin kubbesi ilkin 1590'da kapatılmıştır. Barbaros Hayrettin Paşa'nın burada söz konusu olan teşebbüsleri de 16. yüzyılın ilk yarısına rastlar. Açıkça tasrih etmeksizin Babinger daha sonra *Kuzul alma* kehanetine dayanarak bu anlamın, daha 1450'de mevcut olduğunu söylemiştir; ama bu tanık da dayanıklı değildir. Çünkü Georgijevic'in kehaneti de Türklere dayanmıyor, esas motifine göre karar verilmek gerekirse bu en erken 1488'de Türk sahasına girmiştir."

Hasluk, *Kızıl Elma*yı, Türklerin Orta Asya'daki efsanevi bir bölgeye, ana yurtlarına verdikleri bir isim olduğunu söyledikten sonra, aynı zamanda *Roma*, henüz ellerine geçmemiş olan *Moskova* ve belki de fethedilmiş olan İstanbul gibi büyük şehirlere verdikleri isim de olabilir diyor.

Hasluk kitabında, Kızıl Elma olması ihtimali bulunan daha üç şehirden söz ediyor: Buda (Pest), Rodos, Gırnata. (The Prophecy of the Red Apple, Christianity, Islam under the Sultans, Oxford 1929, II, 736-740.)

Hasluk, *Kızıl Elma* incelemesinde şu görüşlere de yer vermiştir: XVI. yüzyılın sonlarına doğru İspanya Mağribîlerinin İstanbul'a hicreti hakkında 'Red Apple = Carbunde = Pomegranati' için Gırnata'da, çoktan kaybedilmiş İslam hâkimiyyetini senbolize etmektedir (Christianity and Islam, II, 739).

Viyana Kızıl Elması.- Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Beç (Viyana) kalesini *Kızıl Elma* olarak adlandırıyor. Onun rivayetine göre, bu kaleyi Hazret-i İsâ'nın seyyâh-ı âlem olan halifelerinden Şem'un Safâ'nın talimiyle Minuçihr evladından Mencadyan yapmıştır. Şem'un Safa bu Beç kalesi içün niçe rumuzlar söylemiştir; bunu yaptırıp nice vasiyyetlerde bulunmuştur. Bunlar Beç Kalesi içindeki Stefani Kilisesinde ve bütün Macar, Nemçe, Latin, ve Yunan tarihlerihde bu *Beç Kızıl Elması* ve *Büyük Erim Papa Kızıl Elması* açık açık yazılmıştır. Şem'un Safa, bu şehrin 935'de Osmanlıların eline geçeceğini haber vermiştir. [67]Tepley, Evliya Çelebi'nin anlattıkları o kadar hayalî ki onun Viyana'yı gerçekten ziyaret edip etmediği, yahut şifâhi ve yazılı kaynaklardan aldıklarına Seyahatnamesinde kendisinin bir şekil verip vermediği sorusu ciddi olarak sorulabilir, diyor. [68]

Evliya Çelebi, Viyana'ya neden *Kızıl Elma-yı Üngürûsi* dediklerini uzun uzun anlatmaktadır:

Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği 'Süleyman Han fethetmeden kalenin altından gidince kıral Ferdinand'ın, Süleyman Han'ın *Kızıl Altun Top*'u üzerine bir *altun ay ve bir gümüş'den güneş* tasviri koyduğuna dair olan *hilal masalı* ilk defa İngiliz hekim ve tabiat bilgini Edward'ın seyahatnamesinde bulunuyor. Bu hekim 1672'de Viyana'yı ziyaret etmiştir.[69] Evliya Çelebi herhalde fantastik tarihî bir kılık içinde Kale'nin eski tacının alınmasından ve yerine yenisinin konmasından söz etmektedir, gerçekte ikincisinden... Birincisi 10 Eylül 1686'da konmuş olan sabit çift haçtır ki konduğunun hemen ardından bir fırtına yüzünden harap olmuş ve 11 Temmuz'dan 31 Ekim 1687'ye kadar yerine bir başkası konmuştur. 1591'de kulenin tepesinde onarma işlerine başlanmış. *Hilâl Efsanesi*'nin benzeri olarak Cantemir *Kızıl Elma Masalı* hakkında, biraz folklorla ilgili bir izlenim yapmaktadır; o, bu olayın üzerinde, Kıral Ferdinand'ın mevcudiyetini ele alıyor. Viyana kuşatması neticeden emin olmayan iki rakip prtagonist arasında bir şahsî düello gibi vücut buluyor. Bunların gerekçesi gerçekten folklora dayanıyor. Hıristiyanlar daha uzun zaman savunmaya dayanabileceklermi ? Yoksa Sultan'ın buyruğunun manâsını anlayacaklar mı?

Brown'ın anlattığı *Viyana Efsanesi, Kızıl Elma Efsanesi*'nin özüne daha yakın görünüyor.[70] Evliya Çelebi'nin dayandığı ilk hikâyelerde Sultan Süleyman'ın davranış şekli hemencecik verilmiş bir karar'dan çıkmış değildir. Bunu efsanenin seyri gösteriyor. Hepsinde bulunuyor. Buna karşılık başka türlü belli edilmesinde nisbeten az manâ vardır. Türk *hilâl efsanesi*'nin tamamiyle tarihî olarak bunda payı vardır. Fakat tek başına olayı, bir tarihçi tesbit etmiş değildir. Bunun oluş sebebi gerçeklik sahasına daha yakındır. O tarihlerde bu sebep savaş açmak için daha muteberdir. Viyana, 1485'de Kıral Mattihias Convinus tarfından zapt edildiği zaman şehrin teslimi, kuşatanlar tarafından kayser III. efsanesi ifadede birleşiyor. Bu XVI. ve XVII. yüzyıllardaki 'tarihî bilgi' ile de sıkı alâka içinde kalıyor. Halkıyatla ilgili Osmanlı telâkkisine göre, Sultan Süleyman Viyana'yı hukuka uygun olarak fethediyor. Ancak önceden görmenin tedkik edilemeyen iradesiyle, gavurları hakikatte ele geçirmek engelleniyor. Devrin savaş âdetlerinden olan efsanenin cereyanı, masalın myth'e ve tılsıma uygun alanının özel bir anlamını kazanıyor.

Kanuni Sultan Süleyman kendiliğinden Stefan Kulesinin korunmasını kendisi için gelecekte minare olarak muhafaza etmeyi düşünüyor. Şart: Kendisinin alâmeti olarak üzerine bir *altın küre*'nin konmasıdır. Kanuni *altın küre*'yi yaptırıyor ve onu şehre gönderiyor. Kıral Ferdinand oradadır. Hemen *küre*'yi getirtiyor. Şehrin kuşatılması, sebep gösterilmeden durdurulmuştur. Kıral Ferdinand, Türkler çekildikten sonra, Sultan Süleyman'ın alâmeti üzerine bir *altın ay* ve bir *güneş* oturtuyor: Bu, savaşın sebebidir. Ağır bir yenilgiden sonara kıral kendi alâmetini indiriyor. Sonra ikinci bir deneme olarak oraya yel horozu deye örtülü bir haç konuyor. Gelecekte Kanuni Sultan Süleyman'ın bu *kızıl elması*'ndan bir haçlı çarh yapacaktır. Cantemir'in anlattığına göre, şehir o kadar sıkıştırılmıştır ki daha fazla dayanamaycaktır. Kuşatılmış olanlardan bir temsil heyeti on günlük mütareke istiyor. Bu mühlet içinde durum kırala anlatılacaktır, ama kıral cevap vermiyor. Kıral, onların yemininin bozulduğunu sanıyor ve şehri verecektir. Kuşatılanların bir elçisi tâbiiyyet arz ediyor, aynı zamanda bir mütareke rica ediyor. Sultan Süleyman mütareke ihsan ediyor ve kulenin korunmasını kabul ediyor, Gâvurlar bununla, hile ile bundan kurtulmayı ümit ediyorlar. Şart: Kulenin haçı yerine bir *hilâl* konması. Bu şart kuşatılanlar tarafından yerine getiriliyor. Fakat şehrin söz verilen teslimini geciktiriyorlar. Mevsimin güçlükleri Sultan Süleymanı, kuşatmayı bırakmaya mecbur ediyor.[71]

Brown'daki efsane (1672): Şehir sıkı tazyik altındadır, fakat kuşatılanlar şehri teslime hazır değildir. Buna öfkelenen Sultan,

Stefan Kulesinin toplarla tahribini emrediyor. Danışmanı, bu muhteşem yapının gelecek için muhafaza edilmesi yolunda padişahı iknâ ediyor. Şart: Kulenin üzerine *hilâl* ve *yıldız* konması. Sultan onlara, bu istenenleri gönderdiği zaman kuşatılanlar buna hazırdır ve şart kuşatılanlar tarafından yerine getirilmiştir.

Evliya Çelebi'de Viyana.- [72]

Evsâf-ı paytaht-ı şehr-i Alaman-ı menhûs darü'l-mülk-i
Çasar inbretor kıral-ı üngürûs yani binâ-yı sûr-ı üstüvar-ı
Sec sedd-i Kızıl elma-yı *Kal'a-i Bec*

Hıristiyan kavmı milletlerinin tarihçilerinin rivayetine göre bu kale ibtida Hazret-i İsa halifelerinden havariyyundan *Şem'un Safa,* Hazret-i İsa gibi seyyah-ı âlem idi. Cihanı geştügüzar ederek bu Alaman diyarına uğrayıp Minuçihr evlâdından Mancariyan bu Beç Kalesini bina eder. Amma gelecek Muhammed'in tarihinde **zılla (zla)** kelimesi ile Kostantin İpola Grand ve Süleyman gelinceye kadar korkman, kaleyi bek yapın. Sonra 'genim (ganm) lafzı tarihinde ve 'ganîm' lafzı tarihinde Sultan Yusuf Muhammed-i zaman gelmesinden pek korkup Muhammedîler ile sulh edin", deyü Şem'un Safa bu Beç kalesi için nice rumuz sözler sözleyüp bu Beç Kalesini imaret ettirip vasiyetler eder. Hâlâ bu Cefr-i Câmi' lafızları Beç Kalesi içre İstefani Kilisesinde ve bütün Macar ve Nemse ve Latin ve Yunan tarihlerinde bu *Beç Kızıl Elması'*nı ve büyük *Erim Papa Kızıl Elması'*nı Osmanlı alacağı musarrahtır.

...O uğursuz 935 senesinde Süleyman Han, bu Beç kalesine gelip Sinan Paşa ve Rüstem Paşa ve Makbul iken Maktul İbrahim Paşa kollarından lağımalar atılıp her taraftan yürüyüşler olup Çerkez Meydanı'na varınca kâfirleri kıra kıra kılıç ururlar ve beden dendanlarında ezanlar okurlar ve derûn-ı hisarda bîhad ve bîkıyas mâl-ı ganayimler alurlar. Hikmet-i Huda, yürüyüşte askerin gerisi işlemeyüp azacık te'hir olundukta derûn-ı kaleye giren guzâttan *Dayı Çerkes* namında bir şehbaz dilavar cenk ide ide atını ve kendüyü kâfirler kurşunla urup şehid iderler Hâlâ Beç Kalesi içinde Çerkes Meydanı'nda *Çerkez Gazi* bir kemer altında atıyla vücudu kadid olup durur ve daha çürümemiştir. Bundan sonra Alaman Dağları eteği olmakla bir gece bir mertebe kar ve tufan ve boran olur kim cümle asker-i islâm helâk mertebesine varırlar. Zira bu kaleyi Süleyman Han muhasaraya gelirken yollar üzere altmışaltı pare kaleleri fethedüp anunçün geç kalınıp asker-i İslam zebun olmuş idi. Ve asker-i İslam kışa tutulduğun haber alup dört tarafının küffar-ı bedkâr, yedi yoldan azmış kırâl askeri ihata ettüğün Süleyman Han haber alup aydur: Muradım Beç kıralı olan Feridinand kırala kendü haddin bildirmek idi. Çünkü altmışaltı pare kalesini elime geçirüp harab ve yebâb ettik. Hikmet-i Huda, kılıç gibi kış geldi. Hemen şimdi tedarük oldur kim onikibin yiğit ile, bazılar kırkbin yiğit ile, *Kasım Voyvada'*yı serdar edüp Tuna'yı karşu geçirüp Tuna köprüsünü keselim; karşu canipte anlar, ili ve vilayeti ateşe urup, şikâr esir almayup hemen küffarları cümle kılıçtan geçirüp karşu geçsinler, dedikte *Kasım Voyvada* ferman-ı padişahî ile kırkbin ve onikibin yiğit karşu tarafa Tuna'yı geçüp küffarı kılıçtan geçirirken beri taraftan bu ahvalin başkalaştığını görünce cümle küffar Süleyman Han'ın ardını almaktan vazgeçüp *Kasım Voyvoda* askerini kovmaya gidince hemen Süleyman Han 936 senesi saferinin onaltıncı günü Beç Kalesi altında bargâh-ı Süleymaniyi bırakıp, amma Ösek'teki büyük topu ve hazineyi ve Sancağ-ı Resulüllahı selâmete çıkarup o ayın yirmiikinci günü *Cankurtaran'*a gelüp anda can kurtarırlar...[73]

Evliya Çelebi, İstefani Kilisesinin Çan kulesini de şöyle anlatmaktadır:

"Sitayiş-i Kulle-i Nakus-hane-i ibretnüma: ...İstefani kilisesinin çanlığı âli olup cümle yediyüz adet sagir ve kebir hücre-i batrîkan vardır. Ve dahi tâ zirve-i a'lâsında bir *altun top'*u var. Kâmil yüzelli vakıyye halis altun dopdoludur.. İçi on şinik buğday alır, derler. Kaçankim Süleyman han, sene 936 tarihinde Beç Kalesini muhasara edip bu Kal'a-i Bâlâyı döğmeğe kıyamayup âhır ibadetgâhı müslimine bank-i muhammedî olacaktır, deyü mezkûr *altun topu* Süleyman Şah taşrada yapup içerde kırala gönderüp, doğru yoldan azmış olan kıral da ol geçe bu *altun topu* tâ zirve-i a'lâsına koyup onunçün bu Beç Kalesine bu *altun top* için *Kızıl Elmayı Üngürûs* derler. Ba'dehu Süleyman Han, bîfeth bu kale altından gidince Ferdinand kıral Süleyman Han'ın *altun kızıl topu* üzre bir *altun ay ve bir gümüşten güneş tasviri* komuştur. Ba'dehu Süleyman Han kendü *topu* üzre küffarın onun üzerine geçmek üzere bir gayrı şey'ler koduğu için 'hazır ol kıral, üstüne seferim vardır' deyüp Alaman seferine gelüp bir yılda yüzaltmış altı pare kalesin fethedüp ilin ve vilayetin harab ve yebâb edüp âhır-ı kâr Süleyman Han *topu üzre ay ve güneş tasvirin* Ferdinand kıral indirüp Süleyman Han ile akd-i sulh ederler. Sonra 1048 tarihinde IV. Sultan Murat, Bağdad'ı feth edüp Kostantiniyye'ye Çasarı... Süleyman Han'ın sulhune aykırı bir iş edüp Süleyman Han'ın *topu* üzre *Çatal matal haç gibi bir altun şey komuş.* Niçün bu *haç şekilli* şeyi Süleyman Han'ın *kızıl topu* üzre kodunuz dedikte *altun top* üzre kuş konmasun deyü ol haç *şekilli çarhı* koduk deyü cevap verdiler. Amma hakka ki kuş konamaz. Rüzgârdan da fırıldak gibi döner bir çeşit harçlı çarhdır. Bunu dahi Süleyman Han gibi *top üstünden indirir* bir cerî padişah-ı Cemazemet elbette bulunur ola. Bu kulenin dört yangının içinde kat kat kemerlerin içinde kârgir hücreler vardır... nice nice sivri minare külâhı gibi sivri kubbelerle süslenmiş, üzerlerinde çeşit çeşit haçlı alemleri var... zirvei a'lâsına çıkınca biri biri içinde olup tâ nihayetindeki kata varıncaya kadar onyedi kattır. Ve nihayet cümleden sivridir ki *kızıl elma topu* bunun üzerindedir. Bu zirveden doğu tarafına üçer konak Pozun ve Anpruk kaleleri görünür; kuzey tarafına Oyvar kaleleri aşikârdır ve batı yanında oprak dağları aşikârdır, tâ bu mertebe bir kulle-i bâlâ, çanlıktır, Ulu Tanrı minare indirüp bank-i Muhammediler tilavet etmesini müyesser ide, vesselam."[74]

Budin.- Kaynakların tanıklığı Avrupa *Kızıl Elma* rivayetinin Köln'den Macaristan'a geçtiğini açıkça göstermektedir. Bu coğrafyanın verilerine de yakındır. Bundan dolayı *Macaristan* en büyük *Kızıl Elma* şehirlerinin büyük yoğunluğunu gösterir. Paytaht *Erlau'*a 1552'de yaptığı savunmadan beri geri kalan Macarların sığınağı gözüyle bakılmaktadır. Doğrudan ülke *Kızıl Elma* olarak bilinmiyor. Bu rivayetler için iki orta gurup bilinmektedir: İlkin esirler. Kıral II. Ludvig'in, eskiden kıral maiyyetinde olan içoğlanı olarak bilinen ve esir düşen Bavyeralı genç. Bu genç Avrupa kaynaklarına göre Türkçe bir *Târih-i Üngürûs* yazmıştır. Bu zamanlar Nemçe kayseri Kolonya şehrinde *Kızıl Elma'*da oturmaktadır. III. Heinrich *Kızıl Elma* imparatoru olarak anılıyor.

Kızıl Elma Kehâneti hakkında bize bir rivayet bırakmış olan, mahlasından anlaşıldığına göre Pece (Fünfkırchen)'lidir. Türk Macarlardan, batı rivayeti Osmanlılara geçmiştir. Burada *Kızıl Elma* Osmanlı zaferlerinin bir alâmeti olarak anlatılmaktadır. Bunun en eski izleri Türklerin Mohaç Ovasındaki zaferleriyle alâkalıdır. Ebced hisabiyle iki tarih vardır ki Budin'in kesin olarak 1541'de fethedilen Kıral sarayına aittir. Türkler bu saraya *Kızıl Elma* saray demektedirler. Bu iki tarih tek bir savaşta halkın dilinde Kızıl Elma deye meşhur olan *Macar ülkesini* fetheden Kanuni Sultan Süleymanı kutlamaktadırlar. Bu tarihler şair Kandi ile Hayreti'nindir.

Budin Kızıl Elma Sarayı ile bu sarayın divanhanesindeki tarihler için Evliya Çelebi'ye dönüyorum:

"Bu Bali Paşa Meydanı'nın kıbleye nazır bir metin demir kapısı var. İç-kale kapısı olup içerisinde bir büyük meydan var ki *Kıral Sarayı Meydanı* derler.

*Budin'*in *Kızıl Elma Sarayı.* Bu saray meydanında beyaz, yekpare mermerden bir büyük ve güzel havuz var, içinde hüsrevâani küplер kadar kabuklu sümüklü böcek tasvirlerini üstad Macar tuçtan öyle dökmüş ki böcek, kabuğundan boynuzlarını göstermek üzeredir. Tunçtan birer azîm kadehi dahi bir sanat ile mezkûr böcekler üzerine oturtmuştur ki buna insanın gücü yetmez. Zira bu tunç kadehin içine otuz-kırk adam sığar. Kadehin kenarında akar sulara münasip macerca şiirler ve beytler yazılmıştır. Etrafında

heybetli ve korkunç, çirkin suratlı beyaz ejder kellelerinden aşağı mermer havuza taraf taraf berrak sular akar. Hıristiyanlar suya haç bıraktıkları zaman bunun kenarında zevk u safa ederlermiş. Bu havuzdan akan sular meydanın altındaki sahrınçlara gidip ağız ağıza dolar. Kale ehalisi bunu israf üzere sarf etmezler. Tophane Meydanı, *Kızıl Elma Sarayı*'nın rahmet yağmurları hep bu sahrınçlara birikir. Bu havzun önünde *Murat Paşa Camii* var. Küçük fakat şirin ve sanatlıdır, minaresi taştandır. Bu camiin önünde bir kapı daha var ki *uğrun kapı* derler. On kademe taş merdivenle aşağı varoşa inilir. Şarktan şimale doğru bir kapıdır. Havuzun lodos rüzgarı tarafından on kademe taş merdivenle aşağı hisar-beçeye, andan *Su kulesi* yoluna inilir bir küçük demir kapı vardır.[75]

Kızıl Elma Sarayının Kapusu. Bu kapının kemerlerinin sağlı ve sollu üst ve alt eşiklerindeki mermer işini tarif etsek kitabımızdan kalırız. Bir yüksek kapıdır ki gûya Bâbü'l-Ebvâb'dır.[76] Bu Kapıdan içeri girip yukarı seksen basamak geniş taş merdiven ile Kıral Divanhanesine çıkılıyor. Bir divanhane-i âlidir ki felekte misli yoktur. Sâfi somaki kırmızı mermer üzerine renk renk bûkalemun nakşı yapılarak Mi'yarhanesi Çin mânendi olmuştur. Dıvarındaki acib ve garip nakışlar kişiyi hayretlere düşürür. Büyük divanhanenin zemini kakma mermerlerle işlenmiş ve öyle yapmışlardır ki eşsizdir. Bu eski hanedanın bâzı yerleri beşer, altışar, yedişer kat Havarnak köşklerini andıran köşklerle doldurulmuş olup her kasrın kubbelerinde *altın top* asılı bulunduğundan adına *Kızıl Elma Sarayı derler.*

Üngürûs kıralların a mahsus olmak üzere kırk ayak merdiven ile çıkılır yüksek mi yüksek bir köşkü var ki dillere destandır. İçinde oturanlara güneş tesir etmez. Pençereleri bütün etraftaki ovalara nazırdır, kat kat üçyüz kadar büyük ve küçük avluları vardır. Ve her taraftan Kızıl Elma Sarayı namıyla meş-hurdur.[77]

Büyük Divanhanede, celi hat ile yazılmış tarihler için yukarıya bakınız.

Köln Kızıl Elması.- Bu konuda, İbrahim Peçuyi, anlatmasına şöyle başlayor:[78] 'Ehl-i İslâm *Kızıl Elma*'ya değin fethedecektir, dedikleri kelâmın sebebi ma'lûm-ı şerif ola ki ehl-i İslâm *Kızıl Elma*'ya değin fethetse gerekir, deyü lisan-ı halkta şayi'dir. Lâkin bu kelâmın me'hazi ma'lûm değil idi. Sultan Süleyman Han Gazi merhumun gazevâtını *kefere tarihinden tercüme esnasında yazdıkları müşahedemiz olmağla tercüme etmek vâki oldu,* yavesi tarh, neticesi ahz olunmuştur.

Ol zaman ki Matyaş Kıral kavmını memleketleriden ihraç edüp mansur ve muzaffer *Budun*'a geldi. Bu Matyaş Kıral, içlerinde bir sahip-zuhur oğlu imiş. Ve Ebülfeth Sultan Mehmet Han Hazretleri Belgrad'ı muhasara ettiklerinde içinde mahsur olanın oğlu imiş. *Budun* etrafında muhalefet edenleri ele getirmek istedi. *Estergon Hâkimi Erşek Yanuş*'dan dahi emin olmamağla vere kağıdı gönderüp müşavere bahanesiyle çağırdı. Eğerçi *Erşek* şerrinden emin değil idi, zira gayet hilekâr adamdı, amma neylesün bizzarî geldi. Kıral dahi eğerçi katline cüret edemedi, amma bir fitne ikaz etmesün içün üzerine müekkeller kodu. *Erşek* bu gam ve gussa ile mürd oldu ve anın fevtine cümle Macar Kavmı yeis ve matem tuttular. Zira gayet eyi adam idi. Ve *Estergon*'un saraylarını ol bina ettirdi. Gayet sanatlı çeşit çeşit mermerlerden dehlizler ve suffalar ve pençereler ve nice garip ve acip âli kemerler ve taklar ve köşkler yaptırmış idi. Ve sarayın iç yüzünden bir tûlanî dıvar üzerine sertiye memleketinin krallarının suretlerini yazdırmıştı ki Macar kavmı andan gelmişlerdir, derler. Ve bunda çeşit çeşit nakışlar ve renkler şarf ve harc edüp ibret ve hayret verecek haller etmiş idi. Ve bir kaç pençere üzerine *Budun Kırallarının* suretlerini yazdırmıştı ve sabit yıldızların ve gezegenlerin enzârâtından ve eski hakîmlerin kitaplarından nice nesne çıkarıp iyma ve işaret yolu ile derc etmişti. Maksadı kendinin bu ilimlerden anladığını bildirip ve bu memleketlerde olacak işlere talip olanlar vâkıf olmak için idi. Evvelki pençerede bir suret yazdırmıştı ki taht üzeride iki gözü kapanık gaflet ile oturur. Bunda iyma ve işareti *Matyaş Kıral*'dan sonra bir kıral gele ki memleket tedbirin etmez ve gamın çekmez, hâb-ı gafletten uyanmaz. Gerçekten de *Laslu Kıral* bu tabiatta idi. Küllîyyet ile ahval-i âlemden gafil idi. Farzâ kendüye bir yere adû müstevli oldu deyü haber getürseler'ne aceb şöyle olmuş'der idi. Yani def'ine çalışmak ve asker göndermek gibi bir tedbir etmek vaki' olmazdı. ikinci pencere de yine bir kıral suretin tasvir ettirmişti. İki ayağı altında ateş yanardı. Ve ol ateşte şişler ile adamlar kebap olurdu. Bundan iyma ve işarâtı derdmend *Layûş Kıral* idi ki ol dahi bir mülâyim-tab, ayş'ü işrete ve lû'bü lehve düşkün kıral idi ki anın zamanında nefîr-i âm oldu ki *Mohaç Gazâsı* olsa gerek. Üçüncü pençerede iki çıplak adam tasvir ettirmişti ki *krone* ayakları altında yuvarlanur idi. Bunda iyma ve işaret iki kıral *krone* için ol kadar cenk ve husûmet ideler ki ikisi dahi mülk'ü maldan ayrılup uyran kala. ayniyle böyle vaki' oldu. *Yanoş Kıral* ki saadetlü padişah-ı mansur *Gazi Sultan Süleyman*- günahları bağışlayıcı olan Allahın rahmeti üzerine olsun- kıral nasb etmiş idi. anın ile Ferdinand ki *Beç kıralı* idi, *krone* için ol kadar ceng'ü cidal ettiler ki ikisi de çıplak kaldı. Dördüncü pençerede bir erkek Yavuz Arslan tasvirin yazdırmıştı ki yer üzerinde yatar, ırgalanurdu ve iki ön ayakları tırnakları ile üzerine dülbend sarılmış bir *krone* tutardı. Bunda dahi iyma ve işârâtı *Türk padişahı, Macar kıralının vilayetini ayakları altına ala ve* krone*'ye zafer bulsa gerek.* Zira bu pençereden sonra bir pençere ve bir yazu ve bir suret dahi yoğıdı, hemen sonu bu idi. Ve bu, cümlenin ma'lumu olmuştur ki ayniyle böyle oldu, ve olacaktır. Zira bir kaç yıl vardır ki şimdiki halde cümle, gerek kıral tahtı *Budun,* gerek *İstoni-i Belgrad* ki krone giyecek Kürsi-i memleket idi, anlardan çıkmıştır. *Yanoş kıral-oğlu Yanoş* ki *Erdel Memleketi* hâkimi idi, anın sebebiyle şimdilik krone makamı *Bijon* şehrini tayin etmişlerdir. Macar kronesinin gölgesi makamınadır. Ve bu dahi ma'lum ola ki *büyük kapona varoşunda* yılda bir muayyen günde bütün varoşun ve etraf'u cevanibin sağir ve kebir, ve civan ve pîri taşra sahraya çıkarlar ve ol sahrada olan *Kızıl Kapona*'da oğlancıkbar ve papaslar bir eski türkü ırlarlar. *Kızıl Kapona* dediği *Kızıl Elma*'dır. *Sınur taşı gibi bir alâmet için vaz'olmuştur.* Irladıkları türkünün meali ve neticesi *Türk Padişahı cümle kuvvet ve azametle bu mahalle değin gelse gerekir. Ve Allaha itimad olunsun ki Türk Padişahı* ol kadar yukaruya gele ki *Kolona*'ya vara, *Nemçe* kentinde çak şenlik kalmaz, zira *Kolona* şehri uzak yerde vaki' olmuştur. Şöyle ki yeryüzünün aşağı tarafına düşmüştür, Ren suyu yanındadır ki ol su andan deryaya dahil olur.

Karl Tepley, yukarıya alınan parçanın sonuna doğru Kolon(i)'a *bulunmuyorsa da bununla Köln* kasdedildiği üzerinde şüphe yoktur, diyor ve burada *Lichtenstein Kehâneti* deye söylenen *Köln Kıyasıya Savaşı' (Endsclacht, bir* anlama *'Kıyamet' demektir)*ndan köklendiği meydandadır sonucuna varıyor. Türkler burada kehânetteki korkunç düşmandan tek kişi sağ bırakmayasıya yapılan savaşı yapan kavım Ye'cuc ve Me'cuc olarak görülmektedir. Kayser III. Ferdinad yanında yaşamış olan müneccim Johannes Lichtenberger'in istihracına göre Türkler, Almanya'yı çiğneyip geçeceklerdir, Hıristiyanlar bu türlü kehanetlere o kadar inanmışlardır ki 1848/49'daki Macar ayaklanmasının bastırıldığına Ren köylüleri inanmamışlar ve 1850'de Türklerin atlarını Ren Nehri'nde sulayacaklarına ve onları Köln kilisesinin sütunlarına bağlayacaklarına inanıyorlardı. [79]

İstolni Belgrad.- Yukarıda anlattıklarımız kadar tanınmış olmamakla birlikte, Avrupa'da Türkler tarafından *Kızıl Elma* deye anılan kalelerden biri de İstolni Belgrad'dır Evliya Çelebi bu kaleyi 'der vasf-ı Hisar-ı Dâr-ı Cihad yani Kal'a-i Üstüvar İstolni Belgrad' başlığı altında veriyor.

Macar, Latin ve Yunan kavmı tarihçileri, *İstolni Kalesi*'ni *Melyaş Papas*'ın yaptığını ayrıntılarıyla yazmışlardır... *Beyaz İskemle Kalesi* demektir. *İskemle Kalesi tabirinin aslı budur kim bu kale Hazret-i Yahyâ'nın nefesiyle bina olunup hisarın içinde kaleyi bina eden Melyaş Papas, Hazret-i Yahya'nın mübarek ağzı yarın alup bir altun hokkaya koyup bu kale içre bir ma'bedhane bina ederken Yahya'nın ağzı yarın kireç ve alçı içine karıştırıp bir büyük manas-*

Kanunî devrinde Viyana kuşatması

(Hünername, C. II. 1588 tarihli Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi H. 1524, y.2576

tır insa ettikte alem olmak içün bu eski kiliseye üçyüz kulaç yüksek bir çanlık kulesi bina edüp Hazret-i Yahya'nın ağzın yarın koduğu altun hokkayı bu çanlığın yukarı tepesine alem yerine koyup anınçün bu kaleye Macar kavmı Kızıl Elma derler. Hâlâ bütün kâfiristanda altı *Kızıl Elma* var, bir *Kızıl Elma* budur. Hazret-i Yahyanın nazargâhı olmağla bu kale küffar elinde iken cümle kırallar cülûs ettikte Peç'den ve Prak'dan İsterniye şehirleri tahtgâhlarından kalabalık alayla bu *İstolni Belgrada* kırallar gelüp iskemle üzere ayîn-i batılları üzre dua ve sena ile iskemle üzre tahta oturdukları için bu kaleye *İstolni* yani 'iskemle kalesi' denmesinin sebebi... Hâlâ bütün küffarın hasretini çektikleri tahtgâhları olup Kuds-i şerîften ziyade bu kaleye *Üngürûs Kızıl Elması* deyü bilâteşbih Ka'beleridir. Sonradan kâfir kıralları bu Sedd-i İskender'i andıran kaleyi imar ede ede bir şehir olur ki hemen bir piyade iki günde devr ede.[80]

Estergon Kalesi.- Budin Kalesi'nin şimalinde bir merhale uzak yerde göklerin yukarısına baş çekmiş ve Tuna kenarına düşmüş bir tabiî tepe üzre badem şeklinde, yani akça tahtası gibi kıbleden şimale tûlânice bir kale olup banisi *Koca Laslo*'dur. Bulutlar içinde beyaz kuğu gibi burç ve bedenleri, dervâze, kule ve dirsekleri aşikârdır. Ve buna *Orta-Macar Kızıl Elması* derler ve Karahisar üzere çepeçevre tam 1106 adımdır. Bu kalenin maşrık tarafından dere aşırı bir havale kaya vardır ki adına *Tepedelen* derler...[81]

Evliya Çelebi Estergon'da, *Sitayiş-i Cami-i Kızıl Elma-yı Entergon* başlığı altında bir camii de anlatmaktadır. Camiiin minaresi camiden alarka yapılmıştır. Evliya Çelebi bunun sebebini kuşatma sırasında topla bu minare yıkılırsa asıl binaya zarar gelmesin deye böyle yapıldığını söylüyorsa da bunun Osmanlıların eline geçmeden önce kilise olduğu anlaşılmaktadır... Harem kapusunun üzerinde evvelce *nakushane* varmış. Bu kapunun alt eşiğinin dışarda iki yanında somaki mermerden kapının sağında ve solunda birer arslan tasvirleri var. Bu camiin duvarlarının yüzünde, kûçe ve yücelerinde o kadar türlü türlü bu tasvirler ve temsiller var ki her biri gûya canlıdır. Bu harem kapısından içeri camiin kıble kapusu dahi harem kapısından ziyade sanatlıdır ve süslüdür. Bu kapusu üzerinde latince hutût yazılmıştır...[82]

Devam edecek

46- Karl Tepley, aynı yer, s.36 v.d.
47- Girîdî Ahmet Resmi Efendi, Hulasatü'l-itibar, İstanbul, 1286, s.53.
48- Bkz. çıkma-14.
49- Peçûyî Tarihi, I, 115 v.d.
50- Hammer, Osmanlı Tarihi Tercümesi, VII, 113.
51- Koca Sekbanbaşı, Hulasatü'l-kelam fi Reddi'l-avâm, Baskıya hazırlayan Abdullah Uçman, Tercüman 1001 temel eser serisi, numara-72, s.44.
52- Âli, Künhü'l-ahbar, Nurıosmaniye Kütüphanesi, numara- 3407,V,316b.
53- Evliya Çelebi, Seyahatname, VI,236 v.d.
54- Âşık Çelebi Tezkiresi, Meredith - Owen neşri, ypr. 91b.
55- Celâlzade Mustafa (Koca Nişancı) Tabakatü'lmemalik ve Derecatü'l-mesâlik, Patra Klapper neşri, Wiesbaden, 1981, ypr. 157a.
1981, ypr. 175a.
56- Şeyhî Vakayiü'l-fudala, Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi, numara, 1309, II, 193
57- Zikr-i Ahval-i Zeman-ı França, İstanbul Üniversite Kütüphanesi, TY, numara 5502, ypr. 137a.
58- Eski şiirin rüzgarıyla s.71.
59- Bkz. çıkma- 9,s.160 v.dd.
60- Bkz. çıkma 7, s.32.
61- New Jersey, 1968. Bu kitaptan Fahrettin Kırzıoğlu söz etmiştir; bu satırlar ondan alınmıştır. Türk Tarih Dergisi, İstanbul, 1985, sayı: 1, s.94'teki çıkma.
62- Fahrettin Kırzıoğlu, aynı yer. s.34.
63- Seyahatname, I,120.
64- Bkz. İsmail Hami Danişmend, aynı yer, s.163, çıkma.9.
65- Nurıosmaniye Kütüphanesi, numara-2996,pr.364.
66- Karl Tepley, aynı yer, s.56, çıkma-53, s. 38 v.d.
67- Evliya Çelebi Seyahatname, VII, 248 v.d.
68- Şem'un Safa'nın kehanetleri hakkında bkz. Karl Tepley, aynı yer, s.17 v.d.
69- Karl Tepley, aynı yer, s.11 v.d.
70- Reisen, s.230 v.d.
71- Karl Tepley, aynı yer, "Der Goldene Apfel Von Wien" bölümü, s.49 v.d.
72- Evliya Çelebi, Seyahatname, VII, 248 v.d.
73- Evliya Çelebi, VII, 273 v.d.
74-Bkz. Evliya Çelebi, VII, 273 v.dd.
75- Evliya Çelebi, Seyahatname, VI, 235 v.d.
76- Evliya Çelebi, alıştığımız ve kimi hiçbir alâkası olmayan benzetmeler yapmaktadır, bu da onlardan biridir. "Bâbü'l-ebvâb" Azerbaycanda 'Demir Kapu' denilen yerdir.
77- Evliya Çelebi, Seyahatname, VI, 236.
78- I, 115 v.d.
79- Karl Tepley, aynı yer, s. 92 v.d.
80- Bkz. Evliya Çelebi, VII, 55 v.d.
81- Evliya Çelebi, Seyahatnake, VI, 262 v.d.; VII, 139, 194
82- Evliya Çelebi, Seyahatname, VI, 265 v.d.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVAL

☐ Geçenlerde muhterik olan [yanan] İnas [Kız] Sanayi Mektebi'ne devam eden talebât açıklarda kalıp mektebi-i mezkûrda tahsil etmekte bulundukları ulûm ve fünûndan ve el işlerinden ve dikiş ve sâir ameliyat-ı mukteziyye-i beytiyyece kesb eyledikleri behre ve melekeden [ev için gerekli işlerde kazandıkları hisse ve yatkınlıktan] mahrumiyetleri mûcib-i esef olduğu ve şu asr-ı maarif-hasr-ı hazret-i padişâhîde mekteb-i mezkûr misillu bir mekteb-i füyuzat-ı mükessibin [feyizler kazandıran mektebin] ihyâsı umumen arzu olunduğu hasebiyle tekrar küşâd edileceği [açılacağı] hükûmet-i seniyyenin himem-i terakkî-perverânesinden intizar olunur [ilerleme isteyen yüksek iradelerinden beklenir]... (25 Şubat 1886)

☐ *Matbuat idare-i behiyyesi* tarafından Neologos gazetesine gönderilen kararnâmenin suretidir:

Neologos nâm Rumca gazete nüsahi âhiresinde [son sayılarında] bazı mütalâat-ı garaz-kârâne [düşmanca düşünceler] ve bed-hâhâne neşr [kötü niyetli yayın] ve menâfi-i Devlet-i Aliyye aleyhinde ecnebi evrak-ı havadisinden bazı bendler nakl ettiğinden ve bu yolda tecavüzat Hükûmet-i Seniyye nezdinde asla ve kat'en karin-i cevaz olamayacağından [hoşgörülemeyeceğinden] bâ-emr-i âli [yüce emirle] mezkûr gazete bundan itibaren tatil olunup işbu karar sahib-i imtiyazına tebliğ olunmuştur... (24 Şubat 1886)

TEVCÎHAT

☐ Selânik'e kömür götüren *Babil* vapur-u hümâyununun Kal'a-i Sultaniyye [Çanakkale] civarında karaya oturduğu ihbar olunmakla *Medar-ı Tevfik* nam vapur-u hümâyun gönderilip vapur-u mezkûr kurtarılmıştır... (5 Şubat 1886)

☐ Porselen ve fayans ve çini envânından [çeşitlerinden] her nev' tabak ve çanak ve sahan ve desti ve bardak ve kâse ve fincan ve saksı ve soba ve evânî-i türâbiyye-i sâire [başka toprak kaplar] ile porselen izolatör imal etmek üzere on beş sene müddet-i imtiyaziyye ile Boğaziçinde Çubuklu'da veya o havalîde bir fabrika inşâsı için Ticaret-i Vezâret mektupçusu saadetlû Salih Münir beyefendi hazretlerine bâ-ferman-ı âlî ruhsat i'tâ buyurulduğu [verildiği] kemali memnuniyetle istihbar kılınmıştır. Olbâbta istihsal ettiğimiz malûmat-ı sahihaya göre müddet-i imtiyaziyye zarfında bu fabrikanın gerek dahilen sarf olunacak ve gerek memalik-i ecnebiyyeye nakl edilecek bilcümle mamûlattan gümrük resmi alınmayacağı gibi fabrika için Avrupa'dan celb olunacak âlet ve edevât ile levazım ve eşya ve mevâddı-ı saire resm-i gümrükten muaf tutulacak ve bir de mir-i müşarünileyhin daire-i imtiyaziyyesi dahilinde kâin arazi-i emiriyye-i hâliyyede [hanedana ait boş araziye] tesadüf edileceği kaolen gibi fabrikanın imâlâtına muktezî [gerekli] toprakları meccânen ahza salahiyyeti olacak imiş... (16 Şubat 1886)

TARİK

☐ Refikimiz Tercüman-ı Hakikat gazetesinde saadetlû Kirkor efendiye matbaamız tarafından edildiği rivayet olunan muamele-i tardiyye [işten çıkarma] efendi-yi mumaileyh hakkında vâkî olmadığı ve şu kadar var ki mumâileyh ile bir müddetten beri münasebatımız münkat'ı bulunduğu [kesildiği] beyan olunur... (20 Şubat 1886)

VİLÂYETLERDEN HABERLER

☐ Muş'ta Ermeni murahhası rütbetlû Kirkor efendi tarafından cemaat-ı mezkûreden asâkir-i şahane için bir hayli iâneler cem'ine teşebbüs olunduğu mahallinden vürûd eden mektuplarda beyan olunuyor.

Efendi-i mumâileyh bu hususta Muş Ermeni ahalisine bir kıt'a nasihatname

dahi şer'iyle âsâr-ı sâlifeden beri Saltanat-ı Seniyyenin zîr-i sâye-i adalet-vâyesinde müstazıll [himayesi altında] emn ü asâyiş olduğu gibi şevketlû padişahımız Sultan Abdülhamid Han-ı Sânî efendimiz hazretlerinin devr-i celilî hümâyunlarında nâil oldukları eltâf-ı âlîyeye [yüksek lûtuflara] teşekküren bir kat daha âsâr-ı ubûdiyyet [bağlılık] ve sadakatlarının fiîlen ibrâzı ve binâberîn-i vatan-ı azizin müdafaası [aziz vatanın savunulması sebebi] zımnında her türlü fedakârlığı ihtiyaz eden cünûd-u zafer-i mev'ûd-u hazret-i mülûkâneye [Hazreti padişaha zafer vâdeden askerlere] icab eden hıdmetin îflâsı muktezâ-yı hamiyet ve şükran olduğunu beyan eylemiştir.

Efendi-i mumaileyhin gayreti şâyân-ı takdir ve taltif olduğundan gerek hükûmet-i seniyye ve gerek ahalî nazarında mucib-î memnuniyet olacağı derkârdır... (9 Şubat 1886)

☐ Adana'dan aldığımız bir mektupta Kânun-u sânînin altıncı günü Mersin'de şimendöfer amelesinden Zenci Mehmed'in şimendöfer vagonları arasında kalmasıyla der-akab terk-î hayat eyleyerek bundan evvel dahi mezkûr şimendöferin diğer bir şahsı çiğneyerek itlâf eylediği [öldürdüğü] ve vilâyetin arazisi kuvve-i inbatiyye [bitki yetişmesine elverişli] ve mevkiînin ehemmiyet-i tabiiyyesi ve ahalide terakkî-i ziraat arzusu berkemal ise de ittihadsızlık seyyiesiyle [birlik olmadığından] bir şey hâsıl olamamakta bulunduğu ve hattâ merkez-î vilâyette bir ziraat komisyonu teşekkül etmiş ise de muahharen dağıldığı muarrız-ı esefte beyan olunuyor [üzülerek açıklanıyor]... (13 Şubat 1886)

ÇAMAŞIR İÇİN AMERİKA MAKİNESİ

☐ Bütün çamaşırhanelerde işbu makinenin fevâidi tecrübe ve takdir olunmuştur.

Saatte yarım libre (yetmiş iki dirhem) sabun *ile seksen parça* çamaşır oğuşturulmaksızın kar gibi beyaz olarak yıkanabilir. Hem ehveniyet [kolaylık] hem de süratle beheri kırk beş Franga talibin mahall-î ikâmetine [oturduğu yere] bilâ-masârif gönderiliyor.

Tarifnamesi meccânen i'tâ olunuyor.

1885 senesi zarfında Fransa'da ve memalik-î ecnebiyyede 78624 adet satılmıştır. Paris'te işbu makinenin muhteri' ve âmili [icad edeni ve yapımcısı] Mösyö (Vişar Snider) in (Armalya) Sokağında 22 numara ile murakkam [numaralanmış] mağazasına müracaat oluna. İşbu makinenin beş sene dayanacağı temin [garanti] olunur.

İşbu makine müdevver [değirmi] ve ehrâmî ül-şek [piramidal] diğer makinelerden tefrik olunmasına itina olunmalıdır... (6 Şubat 1886)

Mısırlı Ahmet Efendi

☐ Damla ve sara ve sıtma, havale, baş ağrısı ve kara sevda ve sâir hastalıklara dûçar olanların be-izn-i Allahu taâlâ bilâ-muâlece [ilaçsız] nefes ile iyi olmaları mücerreb [denenmiş] bulunduğundan ve şimdiki halde Sultanahmet'te Millet Bahçesinin karşısında Firuzağa Cami-i şerifi ittisâlinde [bitişiğinde] 8 numaralı hânede mukim bulunduğumdan arzu edenlerin oraya teşrif buyurmaları ihtar olunur... (11 Şubat 1886)

☐ Ziyadesiyle şâyân-ı takdir-i âsâr-ı nefiseden olmak üzere Şûrâ-yı Devlet âzâyı kirâmından saadetlû Ekrem beyefendi hazretlerinin [Takdir-i Elhan] nâm mecmua-i edebiyyeleri ziver-i eyâdî-i intişar [yayıncılık ellerinin zîneti] olmakla rehîn-i nazar-ı memnuniyetimiz olmuş ve bu mecmua ezkiyâ-yı şübbân-ı udebâdan [genç edebiyatçıların en zekîlerinden] Menemenlizâde Tahîr beyefendinin Elhan ismindeki mecmua-i eş'ârı hakkında bazı mütalâat-ı edebiyyeyi hâvî olup Ekrem beyefendinin müsellem-i âlem olan [herkesçe kabul edilen] iktidar-ı kalemiyyesi [kaleminin gücü] mübaheset-i edebiyye yolundaki makalâtta bilhassa izhâr-ı mâye-i kemal eylediği [gerçek bir yetkinlik gösterdiği] umûr-u malûmeden ise de bu mütalaâtta münderic pek çok zarifâne telmihler ayrıca şevk-engiz düşmüştür... (12 Şubat 1886)

MUKTEBESAT

İstanbul'da Okunmuştur

☐ Bu hafta hükûmet-i seniyye canib-i sâmîsinden ittihaz buyurulan bir karara tevfikan Edirne vilâyetiyle Selânik ve Kosova ve Manastır vilâyetlerinde bulunan asâkir-i şâhânenin mecmûu [tamamı] hudud-u Yunaniyyeye sevk olunacaktır.

Hudud-u mezkûrede tahşîd edilecek [toplanacak] asâkir-i şâhâne elli bin mikdarın da olanı Arnavut gönüllüleri dahil olmadığı halde üç yüz bin neferâttan ibaret olacaktır.

Asâkir-i şâhâne maiyetinde her çaptan iki yüz bataryadan mütecâviz toplar bulunup umumunun kumandası elveym hudud-u Yunaniyye kumandanı bulunan devletlû Ahmet Eyüp Paşa hazretlerine ihale buyurulacaktır.

Yine mezkur gazetede görülmüştür: Halic-i Kostantiniyyede lenger-endâz [demir atmış] bulunan donanma-yı hümâyuna ilk emirde harekete âmâde [hazır] olması emri verilmiştir... (4 Şubat 1886)

☐ Moskova gazetesi Bulgaristan Prensini Rusya'dan matrud [kovulmuş] bazı âdemiyanı [adamları] istihdam kabahatiyle itham etmiştir. Şöyle ki: Geçen Teşrin-i evvel ayında sâbıken Rusya bahriye zâbitânından (Suteski) ve (Sbiryakof) nâm zâtlar iştirakiyyun-u erbâb-ı fesâddan [kötülük erbâbı sosyalistlerden] oldukları halde (Prens Aleksandr) ın emriyle mukaddemâ Rusya tarafından Tuna'da imarete hediye edilen İnce Filo kumandanlığına tayin olunmuşlar imiş.

Rusya zâbitleri o sırada Bulgaristan hizmetini terk ettiklerinden (Prens Aleksandr) hazretlerinin kendisine eşedd-i lüzumu [şiddetle gereken] erbâb-ı ehliyet ve iktidarın olan sevâbık-ı ahvallerini [eski durumlarını] tahkik edememesi tabiî olmakla bi'l-farz bazı serserileri de memuriyetlere intihab eylemiş ise de ehliyetlerine mebnî olduğu cihetle büyük bir kabahatte bulunmuş add olunamaz. Rusya gazetelerinin bu misillu şeyleri i'zâm etmeleri [fazlaca büyütmeleri] müşârünileyh hakkında garezkârlıkları henüz kesb-i sükûn etmediğine [dinmediğine] delildir... (12 Şubat 1886)

TELGRAF HAVADİSİ

AJANS HAVAS TELGRAFNÂMESİ

Belgrat 5 Şubat

☐ Terk-i silâha dair düvel-i muazzamanın tebliğ etmiş oldukları son müşterek notaya Sırp hükûmeti tarafından bugün cevap verilmiştir.

Sırbistan hükûmeti işbu cevabında düvel-i muazzamanın tebliğ olunan kararı kat'iyyeti mutazammın olduğundan [kesinlik kazandığından] mübâhaseye [görüşmeye] girişemeyeceğini beyan eylemiştir... (7 Şubat 1886)

Londra 9 Şubat

☐ Dünkü gün (Trafalgar Strat) da [*square* = meydan olacak] amele tarafından büyük bir nümâyiş vukû bulmuştur. Sermâyedâran ve ashâb-ı mülk aleyhinde şedid [şiddetli] makaleler irâd olunmuştur. Nümâyişin akabinde amele pek çok mahallelerin mağazalarını yağma etmişlerdir. Bu sabah çıkan gazeteler bu karışıklıklardan dolayı beyân-ı hiddet ile şedîden mücâzât [şiddetli bir ceza] tertib olunmasını talep eyliyor... (11 Şubat 1886)

☐ Yunanistan aleyhinde nümâyiş-i bahrîye iştirak edecek [deniz gösterisine katılacak] Rusya harp sefineleri [gemileri] bugün buraya muvasâlat etmişlerdir... (11 Şubat 1886)

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

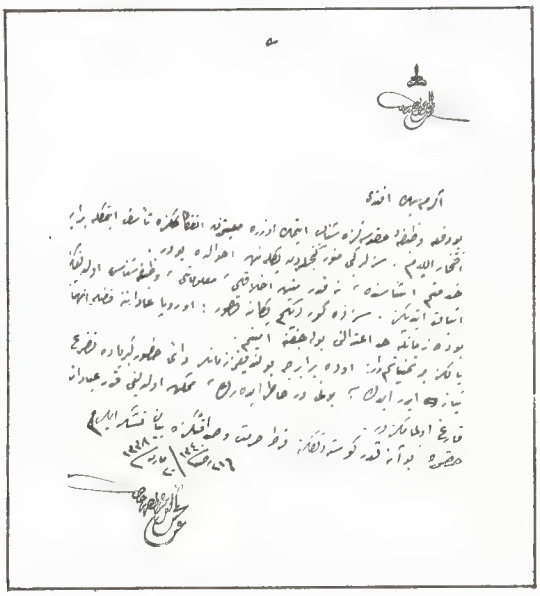

1922-1924 yılları arasında son Osmanlı Halifesi olan ve Padişah Sultan Abdülaziz'in oğlu bulunan Veliahd Abdülmecit tarafından Yaveri Ekrem Akömer'e (Müşir Ömer Rüştü Paşa'nın oğlu), Anadolu'da Milli Mücadeleye katılmak üzere yaverlikten ayrılıp İstanbul'dan giderken yazılan 20 Mart 1338 (20 Mart 1922) tarihli teşekkür mektubu:

Ekrem Bey Efendi,

Bu defa vazife-yi mukaddesinize şitap etmek üzere maiyetimden infikakinize teessüf etmekle beraber iftihar eyledim. Sizler gibi münevver gençlerden beklenen ahval da budur.

Hizmetim esnasında ne kadar metin ahlâklı, malûmatlı, vazifeşinas olduğunuzu ispat ettiniz. Sizde gördüğüm yegâne kusur Avrupa âdâtına fazla inhimâktır. Bu da zamanla hadd-i itidalini bulacağını eminim.

Yalnız bir temenniyatım var: O da beraberce bulunduğumuz zamanlar daima huzur-u kibriyada tazarru ve niyaz eder idik, bunu derhatır ederek mümkün olduğu kadar ibadattan fariğ olamamanızdır.

Hakkımda bu ana kadar gösterdiğiniz fart-ı hizmet ve sadakatınıza beyan-ı teşekkür ederim.

21 Recep 1340/20 Mart 1338

(İmza)
ABDÜLMECİD BİN ABDÜLAZİZ HAN
(Halûk Sel Koleksiyonu)

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

Dîner du 26 Février

Caviar frais

Consommé

Saumon, Sauce Hollandaise

Poularde rôtie, Salade

Pilaf

Glace à Pistache

Fruits

26 Şubat 1934'te Moskova'daki Türk Büyükelçiliği'nde Bir Akşam Yemeği

Soğuk havyar
Etsuyu
Hollanda soslu Salmon balığı
Kızarmış tavuk, salata
Pilâv
Fıstıklı dondurma
Meyve

OSMANLI TOPLUM YAŞAMIYLA İLGİLİ BELGELER-BİLGİLER:

Çayın Tarihi-II

TÜRKİYE'DE ÇAY

Prof. Dr. BURHAN KACAR

Elde bulunan kayıtlara göre Türkiye'de çay bitkisinin yetiştirilmesine ait ilk ciddi girişim 1888 yılında yapılmıştır. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane mezunlarından Mudanya Kaymakamı Hasan Fehmi tarafından İstanbul'da 1892 yılında yayınlanan *Coğrafiya-yı Sınaî ve Ticarî* adlı kitabın 107'nci sayfasında çay fidanlarının, zamanın Ticaret Nâzır-ı Esbakı İsmail Paşa Hazretleri aracılığıyla Çin'den getirtildiği yazılmıştır. Bursa ilimizde belli yerlere dikilen çay fidanları gelişememiş ve aynı çaba 1892 yılında da yinelenmiş, ancak sonuç alınamamıştır. Bursa ilimizin ekolojik koşullarının çay üretilmesine uygun olmaması ve bunun o zaman bilinmemesi bu güzel girişimin başarıya ulaşamamasının nedenidir. Ancak çay içme alışkanlığının halk arasında hızla yaygınlaşmasının etkisiyle Türkiye'de çay yetiştirilmesi sürekli konuşulur ve tartışılır bir konu olmuştur. Bu arada çok az sayıda da olsa çay ile ilgili makale ve kitaplar yayınlanmıştır.

Çay Risalesi adlı, 1877 yılında yayınlanan kitapçığın giriş bölümünde; çaya olağanüstü ilgisi nedeniyle *Çaycı* namıyla da anılan ve Hicaz Vali Vekilliği, Harem-i Şerif Müdürlüğü, Basra Valiliği görevlerinde de bulunmuş olan Hacı Mehmet Arif Efendi, *"30 seneyi mütecaviz müddetle kemal-i itina ile çay istimaline müdavim bulunduğu... esna-yi müddet-i müdavemette husule gelen netîce-i tecarib ve müşahedat delâleti ile çay istimaline devam, hıfz-ı sıhhat ve afiyete medar-ı tam olduğunu"* yazmıştır . Hacı Mehmet Arif çay tiryakisi olduğu ve çayın sağlığa çok yararlı olduğuna inandığı için daha çok çay içilmesini önermiş ve çayın yararları üzerinde durmuştur.

Elde mevcut kayıtlara göre 1984 yılında çay tarımı yapılan alanın % 67.1'i Rize, % 10.0'u Trabzon, % 20.4'ü Artvin, % 2.5'i Giresun ve Ordu ilimiz sınırları içerisinde yer almaktadır. Doğu Karadeniz bölgemizde çay tarımı ile uğraşan üretici sayısı yine 1984 yılı kayıtlarına göre 202.134'tür. Bu üreticilerin % 64.3'ü Rize ve % 22.2'si Trabzon, % 9.4'ü Artvin, % 4.1'i ise Giresun ve Ordu illerimizde bulunmaktadır. Bir dekar çaylıktan alınan ortalama yeşil yaprak ürün miktarı 1984 yılında Rize'de ortalama 988 kg, Trabzon'da 674 kg, Artvin'de 534 kg, Giresun ve Ordu'da ise 646 kg olarak belirlenmiştir.

Doğu Karadeniz bölgesinde tarımı yapılan çay çeşitleri Çin melezidir. Çin melez çay çeşitleri aslında Asya ülkelerinde olduğu gibi Sovyetler Birliği'nde de yetiştirilen ana

Yıllar	Üretilen Ton	Dış Alım Ton	Tüketilen Ton	Dış Satım Ton	Kişi Başına Tüketilen, g
1938	0.030	-	-	-	-
1939	0.081	-	-	-	-
1940	0.191	-	-	-	-
1945	54	-	625	-	35
1950	208	1744	1741	-	85
1955	1196	2450	3574	-	150
1960	5815	3919	7754	-	280
1965	14391	-	12206	4100	390
1970	33431	-	18114	7864	520
1975	56463	-	46098	24	1100
1980	95889	-	85550	6500	1900
1983	100782	-	95936	-	2100
1984	132561	-	110623	-	2400

Çizelge 1. Yıllara Göre Ülkemizde Üretilen, Tüketilen ve Dışardan Alınıp, Dışarıya Satılan Kuru Çay Miktarı

çeşittir. Bu çeşidin Sovyetler Birliği ve Türkiye'de yetiştirilmesinin temel nedeni soğuğa dayanıklı olmasıdır. Buna karşılık Çin çayında yeşil yaprak ürünü öteki çay çeşitlerine oranla daha azdır.

Yeşil çay yaprak fiyatları 1938 yılından bu yana ekonomik koşullara bağlı olarak sürekli şekilde artmıştır. Benzer şekilde toplanan yaprak miktarı da arttığından çay üreticilerine ödenen para miktarı da çizelge 2'den izlendiği gibi her yıl yükselmiştir.

Yeşil çay yaprağına 1949 yılına değin tek fiyat üzerinden ve 1949-1956 yılları arasında da çift fiyat üzerinden ödeme yapılmıştır. Bu uygulama Mayıs ayında yapraklarda su miktarının yüksek olması ve bu ayda normalin üstünde yaprak toplanmasını önlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Öteki ülkelerde çay yaprakları, yaprak sayısı ve tazeliğine göre ayrı ayrı çift fiyat ödenmek suretiyle satın alınmaktadır. Çay yaprakları hemen her ülkede bir tomurcuk ve iki taze yaprak olarak toplanır. Bu yolla üretilen çayın nitelikli olması sağlanırken, normalin üzerinde yaprak işlenmesi de önlenmiş olur.

Mehmet İzzet tarafından yazılan *Çay Hakkında Malûmat* adlı kitap ise 1910 yılında yayınlanmıştır. Çay içme alışkanlığının halk arasında hızla yaygınlaşmakta olduğuna işaret eden Mehmet İzzet bu kitabı *"Vakıa şimdiye kadar umumî, tıbbî nebatat kitaplarında bu babda malûmat-ı lâzime kayd edilmiş ise de kimisinin pek muhtasar, kimisinin ise birtakım tabiratı fenniye ile meczedilmiş bulunmasına ve bu suretle anlardan edilecek istifade pek mahdut ve erbabına munhasır kalmış olmasına binaen ve risale-i müteaddide görülen malûmatı toplayarak"* yazdığını belirtmiştir.

Türkiye'de çay tarımı ile ilgili girişimler, 1917 yılından sonra gelişmiştir. Batum ve havalisinin anavatana geri verilmesini izleyen günlerde incelemeler yapmak üzere bölgeye bir heyet gönderilmiştir. Heyette yer alan Halkalı Ziraat Mektebqi Âlisi Müdür Vekili ve Nebatat ve

Yıllar	Yeşil Çay Yaprağı (TL/Kg)	Üreticiye Ödenen Para (TL)
1938	0.60	81
1939	0.60	489
1940	0.60	513
1945	1.80	405000
1950	1.60-1.90	1607000
1955	1.85-2.10	10919000
1960	3.00	77876000
1965	3.00	178861000
1970	3.50	536655000
1975	7.50	1963600000
1980	25.00	14662900000
1983	72.50	31612300000
1984	101.00	57475000000

Çizelge 2. Yıllara Göre Yeşil Çay Yaprağı Fiyatları ile Üreticiye Ödenen Para Miktarları

Emraz-ı Nebatiye Müderrisi *Ali Rıza Erten* seyahat dönüşü İktisat Vekâletine sunduğu 91 sayfalık raporunda benzer ekolojiye sahip olan Doğu Karadeniz kıyılarımızda da çay bitkisinin yetiştirilebileceğini açıklamıştır. Sonradan İktisat Vekâleti tarafından *Şimal-i Şarkî Anadolu ve Kafkasya'da Tetkikat-ı Ziraî* adı altında kitap halinde yayınlanan raporunda Ali Rıza Erten; *"Rusya'da 1833 senesinde çay yetiştirme denemesi yapıldığını, ancak seçilen bölgenin uygun olmamasından başarı sağlanamadığı, bunun üzerine 1892 senesinde Çin, Hindistan, Japonya ve Seylan'da çayın yetişme şartlarını ve işleme tekniğini tetkik etmek üzere gönderilmiş olan bir ilim heyetinin beraber getirdikleri 6000 çay fidanı ve birkaç yüz okka çay tohumunu Tiflis, Sohum nebatat bahçeleriyle Kutais Vilâyetine ait bahçelerde zer ve gers ettiklerini, alınan neticelere göre çaylık sahasının genişlettiğini, bu suretle çay ithalatı için dört milyon altının ihracını men etmek için çalışıldığını, bu arada şark memleketlerinden dönen C.S. Popof'un ayrıca gayretleriyle bu bölgede çayın ekonomik değer kazandığını"* belirtmiştir.

Ali Rıza Erten anılan raporunda çay tarımına ve işlemesine ilişkin teknik bilgileri de ayrıntılı bir şekilde sunduktan sonra dış alım yoluyla değişik yıllarda İstanbul gümrüğüne;

1919 yılında 527.586 Kilogram
1920 yılında 433.550 Kilogram
1921 yılında 127.103 Kilogram
1922 yılında 120.430 Kilogram
1923 yılında 670.930 Kilogram

çayın geldiğini belirtmiştir. Çay dış alımı için ödenen paranın yüksekliğine de işaret eden Erten, ekolojik yönden uygun olması nedeniyle Rize bölgesinde çay tarımının yapılmasını önermiştir. Ayrıca bölgede limon, portakal, mandalina ve bambu üretimini sağlamak üzere önlemler alınmasının yararlı olacağını belirtmiştir.

Birinci Dünya Harbi'nden sonra ortaya çıkan öncelikli olaylar nedeniyle Ali Rıza Erten'in raporu dikkate alınmadı. Harp öncesi para kazanmak üzere Batum ve havalisine giden Doğu Karadenizlilerin harpten sonra bu olanağı bulamamaları, sorunların daha da belirgin şekilde ortaya çıkmasına neden oldu. İşsizlik ve yoksulluk nedeniyle bölge insanlarının yurdun değişik yerlerinde çalışma zorunda olmaları ve ailelerinden uzakta yaşamaları bölgede iş alanlarının yaratılmasını zorunlu kıldı. Sorunun çözüme kavuşturulması ve bölge insanlarına gelir kaynağı yaratılması için o günlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde önemli görüşmeler yapıldı. Uzun görüşmeler sonunda Büyük Millet Meclisi'nde 16 Şubat 1924 tarihinde *Rize Vilâyeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Mandalina, Limon ve Çay Yetiştirilmesi* adında 407 sayılı kanun kabul edildi.

Kanunun yürürlüğe girmesinden hemen sonra çay tarımı ile ilgili ön denemeleri yapmak, bölgede meyveciliğin gelişmesini sağlamak amacıyla Rize'de *Bahçe Kültürleri İstasyonu* kuruldu. İşleri organize etmesi ve yürütmesi için Ziraat Umum Müfettişi *Zihni Derin* görevlendirildi. İzleyen yılın başında çay ve narenciye konularında bilgi ve görgüsünü artırması, çay tohumu satınalması için Rize Ziraat Memuru Batum'a gönderildi. Batum'dan satın alınan bir miktar çay tohumu ile Rize'de bugünkü *Merkez Fidanlığı*'-

nda çay fidanı üretimine başlandı. Aynı yıl içinde yerinde incelemelerde bulunmak üzere Zihni Derin de Batum'a gitti.

Rize Merkez Fidanlığında üretilen fidanlar bir yandan yöre halkına dağıtılırken bir yandan da üretim denemelerinin yapılması için pek çok ilimize gönderildi. Bu illerin hepsindeki koşullar, Ali Rıza Erten'in raporunda ayrıntılı şekilde açıklanmış bulunan çayın ekolojisine uymuyordu. Zaman ilerledikçe çay fidanlarının üretim ve dağıtımındaki heyecan, üreticilerin ilgisizliğine paralel olarak azaldı. Gerekli destekten yoksun bulunan ve yeterli bilgi de verilmeyen üreticiler, geleceğin neler getireceğini de bilmedikleri için çay tarımına ilgilerini giderek yitirdiler. Böylece 1933 yılına değin gelindi.

Hükümetin, *Kendi Kendine Yetme* ilkesini benimsemesi ve 1933 yılında bunu bir programa bağlaması üzerine, ülkemizde çay tarımı yeniden gündeme geldi. Ancak organizasyonun sağlanması ve hazırlık çalışmalarının tamamlanabilmesi için iki yıl daha geçti. Zamanın Ziraat Vekili Prof. Muhlis Erkmen'in bir Bilim Heyeti eşliğinde 1935 yılında Rize bölgesine yaptığı bir inceleme gezisinde bölgenin çay tarımı ve sanayiinin gelişmesine her yönden elverişli olduğu kanısına varıldı. Bunun sonucu olarak da çay sorununun kesin şekilde çözümlenmesi kararlaştırıldı. İlim Heyetinde yer alan Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu, *Türkiye'de Çay İktisadiyatı* adlı kitabında çay yetiştirmenin teknik ve ekonomik sorunları ile ülkemizde çaycılığın geliştirilmesi için alınması gereken önlemleri kamu oyunun dikkatine ayrıntılı şekilde sundu.

Bu geziler, tartışmalar ve yazışmalarla iki yılın daha geçtiğini ve 1937 yılına gelindiğini görüyoruz. Çay tarımının yerleştirilip geliştirilmesi için Zihni Derin tam yetki ile yeniden görevlendirildi. Geçmişte yitirilen yılların deneyimleriyle sıkı tutulan işler bu kez daha bilinçli ve programlı şekilde yürütülmeye başlandı.

Tohum damızlık bahçesi kurmak, fidan üretip yeniden üreticiye dağıtmak amacıyla, 1937 yılı içerisinde Sovyetler Birliği'nden Gürcistan kökenli 20 ton çay tohumu satın alındı. Aynı amaçla, 1939 yılında 30 ton ve 1940 yılında da 20 ton olmak üzere toplam 50 ton daha çay tohumu satın alınarak üretim yaygınlaştırıldı. 29 Mart 1940 tarihinde çıkarılan 3788 sayılı *Çay Kanunu* ile çay tarımının ve üreticisinin desteklenmesi güvence altına alındı. Bu dönemde Zihni Derin aydın tarımcılara öncülük yaparak çay tarımının hızla gelişmesinde büyük çaba harcadı. Bu arada, Rize Ziraat Odaları başkanı Muharrem Şadoğlu ve Ticaret Odası Başkanı Hulusi Karadeniz'in, çayın bölgede yaygınlaşmasında üstün hizmetleri görüldü.

Bölgede çay tarımının yerleşmesi ve çay sanayiinin kurulup geliştirilmesindeki üstün hizmetleri nedeniyle Zihni Derin, *Çayın Babası* olarak bilinmektedir. Bu üstün hizmetleri değerlendiren Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu 1982 yılında *Zihni Derin'i Hizmet Ödülü* ile ödüllendirmiştir.

3788 sayılı Kanun ve bu Kanuna dayanılarak çıkarılan Kararname ile çay tarım alanları, ekolojik ilkelere göre Araklı Deresi'nden Sovyetler Birliği hududuna değin ve sahilden 15 km içeriye olmak üzere belirlendi. Çay tüketim ve dış alım durumu dikkate alınarak 30 bin dönümlük bir alan, çay tarımı için ayrıldı ve Ziraat Bankası'nın 5 yıl süreyle üreticiye faizsiz olarak 25 lira kredi vermesi kararlaştırıldı. Aynı Kararname ile 1940 yılında Hopa, Sürmene ve Of'ta çay tarımının yapılmasına izin verildi.

Bu yıllarda elde edilen yaş çay yaprağı Zihni Derin tarafından kurulan atölyelerde işlenerek siyah çay elde edilmiştir. Kahvenin yanında çay da 1942 yılında Tekel'e alınmış ve üretilen çaylar Tekel İdaresine verilmiştir.

Giderek yeşil çay üretiminin artması nedeniyle çay fabrikası kurma zorunluğu ortaya çıkmıştır. 1946 yılında çay ile ilgili tüm işlerin yönlendirilip yürütülmesi *Devlet Ziraat İşleri Kurumu*'na devredildi. Anılan Kurum tarafından 60 ton/gün kapasiteli ilk Çay Fabrikası 1947 yılında Rize'nin Fener mevkiinde işletmeye açıldı.

Çay tarımının ve çay üretimi ile pazarlanmasının ayrı Bakanlıkların sorumluluğu altında yürütülmesine 6.12.1971 tarihinde çıkarılan bir Kanunla son verildi. *Çay Kurumu Genel Müdürlüğü*'nün (kısa adıyla ÇAYKUR'un) 1947 sayılı Kanun ile kurulmasından sonra Türkiye çaycılığı hızla bir gelişme sürecine gir-

Solda, Prof. Ali Rıza Erten, sağda Zihni Derin.

di. Özel sektöre çay üretim izni ise 4.12.1984 tarih ve 3092 sayılı Çay Kanunu ile verildi ve böylece yeni bir uygulama başlatıldı.

Çizelge 1'den görüldüğü gibi çay tüketimi 1945-1950 döneminde yaklaşık 3 kez artmıştır. Bu nedenle 3788 sayılı Kanunla belirlenen çay tarım alanlarının genişletilmesi zorunlu oldu ve 27.2.1950 tarihinde çıkarılan 574 sayılı Kanun ile çay tarım alanı 65.000 dönüme yükseltildi. Daha sonra çay tarım alanının kanun yoluyla genişletilmesi yerine bu hususta Bakanlar Kurulu'na 10.7.1953 tarih ve 6133 sayılı Kanunla yetki verildi. Çaylık kuracak üreticilere verilecek faizsiz kredi miktarı 25.6.1956 tarih ve 6754 sayılı Kanunla dönüm başına 75 liradan 350 liraya yükseltildi. 6.9.1955

ÇAYIN SAĞLIK ÜZERİNE ETKİSİ

Çinli yazarların yazılarından anlaşıldığına göre, 2000 yıldan çok daha uzun bir süreden beri Çin halkı,sudan sonra en fazla çay içmektedir. Bugün sahip olduğumuz en basit ilâçların dahi bilinmediği binlerce yıl öncesinden bu yana çeşitli gözlem ve deneyimlerine dayanarak Çin halkı, insan sağlığı üzerinde çayın olumlu etkiler yaptığına inanmış ve bunu savunmuştur. Çinlilerin inancına göre çay insanlarda uyuşukluğu gidermekte, mideyi rahatlatmakta, insana canlılık vermekte, öksürüğü iyileştirici ve balgam söktürücü görev yapmakta, baş ağrısını gidermekte ve ateşi düşürmektedir. Çayın yararlarına ilişkin Çinlilerin bu inancı zamanla öteki milletler tarafından da paylaşılmış ve pek çoğu bilimsel araştırmalarla da kanıtlanmıştır.

Çayın insanlarda yorgunluk giderici, canlılık verici etkisi, içerdiği kafein ile yakından ilgilidir. Bugünkü bilgilerimize göre kahve gibi çay da kafein içermektedir. Bir bardak çayın kafein içeriği özdeş miktardaki kahvenin kafein içeriğinden yaklaşık % 50 daha azdır. Kuru çay % 1-5 oranında kafein içerir.

Normal şekilde yapılan demleme ile çayda bulunan kafeinin yaklaşık % 80'i deme geçer. Buna göre 5-6 bardak çay içen bir kimse ortalama 300 mg kafein alıyor demektir. Bu miktar, İngiliz Eczacılık Kodeksi'nce kabul edilen (650 mg arı kafein) günlük dozun yarısından azdır. Ancak kafeinin özel fizikokimyasal durumu nediyle çay içildiği zaman vücudun kafeine karşı direnci daha fazla olmakta, tolerans sınırı yükselmektedir. Kafein ve kafeinden oluşan metabolik maddeler de vücutta birikmemektedir. Anılan metabolik maddeler dimetile ve okside halde bulundukları için vücuttan ifrazat yoluyla metil ürik asit şeklinde atılmaktadır.

Bir grup gönüllü üzerinde yapılan denemeler, çay içenlerin matematik problemlerini zihinsel olarak daha kolay çözdüklerini, sözlü soruları daha kolay anlayıp yanıtladıklarını ortaya koymuştur. Özdeş denemeler, çayın zihinsel yorgunluğun giderilmesine etkili olduğunu göstermiştir. Bu deneme sonuçları, çayın genelde sinir sistemi üzerine güçlendirici etki yaptığına ilişkin görüşleri destekler niteliktedir (Scala 1975).

Çayın mide fizyolojisi, özellikle asidik mide sularının salgılanması üzerine etkilerine ilişkin araştırmalar ilginç olduğu kadar önemli sonuçlar vermiştir. Yıllardan beri dünyadaki çay tiryakileri, çayın mideyi rahatlatıcı etki yaptığını, midede asitlik yaratmadığını, gaz üretmediğini ve hazımsızlığa da neden olmadığını açıklamışlardır. Bu açıklamanın, zamanımızdaki modern tıp araştırma bulgularıyla da uyum içerisinde olduğu, çayın mide salgılarını çoğaltmadığı saptanmıştır. Mide salgıları üzeri-

tarih ve 4/3840 sayılı Kararname ile Giresun Merkez, Bulancak, Keşap, Tirebolu, Görele'de sahilden 15 km içeriye ve 500 metre yüksekliğe değin; 22.7.1957 tarih ve 4/9290 sayılı Kararname ile Ordu Merkez, Perşembe ve Fatsa'da; 13.6.1966 tarih ve 6/6578 sayılı Kararname ile Maçka'ya bağlı Akköse, Kendi Güleri, Tüfekci, Ormancık, Çaybaşı, Taşcılar, Günebakan, Ulucami, Çalışanlar köylerinde de çaylık kurma izni verildi. Bu arada 3.2.1968 tarih ve 6/9603 sayılı Kararname ile kayıt dışı 65.000 dönüm çaylığın kayda alınması uygun bulunarak bölgede çay tarımı yapılan toplam alan 265.000 dönüme yükseltildi. Çay ekim alanı 1972 yılında 400.000 dönüme ve 1983 yılında ise 646.000 dönüme kadar çıktı.

ne 1 bardak sıcak su ile 1 bardak çayın özdeş etki yaptığını araştırmalar göstermiştir.

Çay bir yandan hazmı kolaylaştırırken öte yandan midenin daha kısa sürede boşalmasına neden olmaktadır. Çay, kabızlığı giderici ve spazm çözücü özelliğe sahiptir. Öte yandan içilen çay, boğaz ve burundaki fazla ifrazatın kolaylıkla mideye inmesine ve hazım yoluyla kısa sürede vücuttan dışarı atılmasına neden olmaktadır. Böylece çay, hastalık ve soğuk algınlıkları sonucu boğaz ve burunda oluşan aşırı ifrazatın giderilmesine de katkıda bulunarak insanları rahatlatır.

Çayın ateşi düşürdüğü ve baş ağrılarını giderdiği hususunda Çin halkının inancı, çayda bulunan kafeinin beyin ve derideki kılcal damarları genişletmesi olgusu ile kanıtlanmıştır. Derinin yüzeyine yakın yerlerdeki kılcal damarların genişlemesi, sıcaklığın dışarıya atılmasına neden olur ve böylece vücudun yüksek olan sıcaklığı düşer. Bu sav, yazın sıcak günlerinde içilen çayın insana serinletici etki yapmasının nedenini açıklamada da geçerlidir. Öte yandan çayın baş ağrısını gidermesi olgusu ise, beyindeki kılcal damarların genişlemesi sonucu kan basıncının düşmesi ve ağrının ortadan kalkması şeklinde açıklanmıştır.

Çay içerdiği vitaminler nedeniyle de insan sağlığı üzerine olumlu etki yapar. Çayda bulunan B grubu vitaminler suda çözündükleri için, demleme anında çay suyuna % 90-100 oranında geçerler. Siyah ve yeşil çaydaki B grubu vitaminlerin miktarları birbirine yakındır. Ancak çaya geçen vitamin miktarı değişebilmektedir. Bu arada çay bitkisinin C vitamini yönünden çok varsıl olmasına karşın, çaya işleme anında parçalanması nedeniyle siyah çayda C vitamini yok denecek kadar azdır.

Çayda E ve K vitaminlerinin de bulunduğu saptanmıştır. E vitamini özellikle Hindistan ve Sri Lanka çaylarında daha fazladır. K vitamininin ise Sovyetler Birliği çaylarında fazla miktarda bulunduğu saptanmıştır. O nedenle Sovyetler Birliği'nde çay, kanları güç pıhtılaşan çocukların tedavisinde kullanılmaktadır. Çayda bulunan K vitamini miktarı, balık eti ve yeşil sebzelerde bulunan K vitamini miktarına yakındır. Günde 5-7 bardak çay içildiğinde vücudun K vitamini gereksinmesinin karşılanabileceği ileri sürülmüştür.

Son yıllarda yapılan araştırmalar çayın P vitaminince çok varsıl olduğunu göstermiştir. Çayda bulunan kateşinlerin güçlü P vitamini aktivitesine sahip oldukları saptanmıştır. Öte yandan çayın insan sağlığı üzerine olumlu ve önemli etkileri son yıllarda çayda bulunan kateşinlere dayandırılarak açıklanmıştır.

Çayda insan sağlığı için önemli işlevleri olan değişik mineral maddeler bulunmaktadır. Çay bitkisi mangan, alüminyum ve flor biriktiren bir bitki olarak bilinmektedir. Sovyet bilim adamları; içerdiği bakır ve demir nedeniyle çayın kansızlığa olumlu etki yaptığını ve insan sağlığı için manganın temel elementlerden olduğunu, alüminyumun ise insan dokusunda daima yer aldığını saptamışlardır.

HOBSON-JOBSON'DA ÇAY MADDESİ-II (ÖRNEKLER)

İS 851- "[Çin] Kral[ı]... tuzdan ve sıcak suya karıştırılmış olarak içilen belirli bir (ıtırlı) ottan vergi alma hakkını kendine ayırmıştır. Bu ot, bütün şehirlerde yüksek fiyatlarla satılır ve adına *sâkeh* denir. *Ratb'ah*'tan *(Medicago sativa recens)* daha çok yaprağı vardır, hoş kokusu da daha fazladır, ama tadı acıdır. Su kaynatılıp bu otun üstüne dökülür. Böyle hazırlanan içki her durumda alınabilir."

Relation des Voyages faites par les Arabes et le Persans..., Fransızcaya çeviren M. Reinaud (Paris 1845, 2 cilt), i. 40.

Y. 1545- "Üstelik, gruptaki herkes çok, söyleşisinden benim hazzettiğimi görünce, Chaggi Memet (Hajji Mahommed) Kathay diyarının her yerinde bir başka bitkiden, yani bitkinin yapraklarından yararlandıklarını anlattı. Onlar buna *Chiai Catai* derlenmiş: Kathay'ın Kaçanfu yöresinde üretilirmiş. O ülkede çok kullanılan ve çok tutulan bir şeymiş. Bu bitkiyi kuru ya da yaş olarak alıp iyice kaynatırlar ve suyundan aç karnına bir iki fincan içerlermiş: ateşi, başağrısını, karın ağrısını, böğür ve eklemlerdeki ağrıları geçirirmiş; dayanabileceğiniz kadar sıcak içmeye dikkat etmeliymişsiniz; şimdi anımsayamayacağım -ama aralarından biri gut [nikris] olan- daha birçok sayrılığı sağıltmaya yararmış. Bir kimse fazla yemekten midesinde şişkinlik duyarsa, bu sıvıdan biraz içince, kısa sürede sindirim yaparmış. Öylesine değerli ve saygınmış ki, yolculuğa çıkan herkes, yanına biraz bundan alırmış; dediklerinden anlaşıldığına göre, bu insanlar bir avuç *Chiai Catai*'ya karşılık, memnuniyetle bir çuval rhubarb verirlermiş. [söylendiğine bakılırsa,] Kathaylılar, bu ot bizim ülkemizde, İran'da ve Frankların memleketinde tanınsaydı, tüccarlar paralarını artık hiç *(Rauend Chini* dedikleri) rhubarb'a yatırmazlardı, derlermiş."

Ramusio, Dichiaratione [Marco Polo], ii, 15.

Y. 1560- "Soylu bir adamın evine kim gelse, ona porselen bir kapta... *Cha* dedikleri bir tür içki sunmak âdettir — otların belirli bir karışımından yaptıkları bu içki, biraz acı, kırmızı renkli ve şifalıdır."

Purchas, his Pilgrimes, etc. (4 cilt, 1625-26), ii, 180'de *Da Cruz.*

1565- "Japonlarda birini ağırlamak için çok değerli, görülmeye değer nesneler sunmak töredir, örneğin tadı güzel, *chia* adına taşıyan toz haline getirilmiş bir otu içmek için her çeşit kap. Bu şöyle içilir: halkın *Porcellana* adını verdiği toprak kaba bir ceviz kabuğunun aldığı ölçüde toz atarlar. Sonra bunu iyi kaynamış suda erimeye bırakıp içerler. Bu işlemler için çok eski demir bir kapları, toprak kupaları, salyangoz kabuğundan kaşıkları, ince topraktan süzgeçleri, üç ayaklı kapları ve bileşimi ısıtmak için küçük bir ocakları vardır."

L. Almeida'nın Japonya'dan yazdığı bir mektup, Joannes Petrus Maffeus, E.S.J., *Selectarum Epistolarum ex India,* Libri vi, Floransa 1588.

1588- "Öte yandan (Çinlilerde) *Chia* adlı tümüyle sağlık veren sıvı, Japonlardaki gibi, sıcak içilir."

Maffei, *Historiarum Indicarum,* Libri vi, Viyana 1751 basımı.

"(Japonlar) üzümden yararlanma yollarını bilmezler: şarabı pirinçten çıkarırlar: ancak, kendileri de herşeyden önce, yukarıda sözünü ettiğimiz, üzerine su döktükleri tozla neredeyse kaynamış suyu yudumlamaktan zevk alırlar, bu arada ileri gelen kimseler dostlarına saygı göstermek için gene bunu kendi elleriyle hazırlamaya, karıştırmaya özen gösterirler."

Ibid., Lib. xii.

1598- "Yukarıda anılan sıcak sıvı, *chaa* denilen belirli bir otun tozuyla yapılır."

John Hvighen [Jan Huygen] van Linschoten, *his Discours of Voyages into Ye Easte and West Indies.* (1596 tarihli Felemenkçe basımdan çeviri.) Printed at London by Iohn Wolfe, 1598, c. 46. [Hak. Soc. için 1885'te yapılan iki ciltlik tıpkı basımda: i, 157.]

1611- "Çin *cha*'ı da aynı tarzda hazırlanır ve aynı biçimde alınır; ancak *Cha* Tataristan'dan getirilen bir otun küçük yaprağıdır- Malaka'dayken bana göstermişlerdi."

P. Pedro Teixeida, *Relaciones... de los Reyes de Persia, de los Reyes de Harmuz, y de un Viage dende la India Oriental hasta Italia por terra* (her üç bölüme, ayrı ayrı sayfa numaraları verilmiştir) En Amberes, 1610, i, 19.

1616- "Gümüş kaplanmış üç *chaw* fincanı satın aldım."

Diary of Richard Cocks, Cape-Merchant in the English Factory at Japan. 1883'te Hak. Soc. için yapılmış iki ciltlik basım, i, 202 [ayrıca ii, 11'e bakınız.]

1626- "*Chia* denilen belirli bir otun tozunu çokça kullanıyorlar; bundan bir ceviz kabuğu dolusu porselen bir kaba koyup sıcak suyla içiyorlar."

Purchas, His Pilgrimage, or Relations of the World, 4. bas., 1625, 587. [Bu kitap yukarıda (y. 1560'da) anılan dört ciltlik yapıttan ayrıdır; çoğucası, onun 5. cildi olarak sunulur. İlk basımı 1614'te yapılmıştır.]

1631- "*Dur.* Çinlilerin *Thee* dedikleri içkiyi anmıştınız. Onun hakkında ne düşünüyorsunuz?.. *Bont...* Çinliler bu içkiyi adeta kutsal sayarlar ve size ondan sunmadıkça, konukseverlik törelerinin gereğini yerine getirmemiş olurlar, tıpkı Müslümanların *Caveah*'ları gibi. Kurutucu bir özelliği var, uyku kaçırıyor... nefes darlığı çeken ve soluğan [hışıltılı] hastalara iyi geliyor."

Jacosi B. Bontius, Hist. Natural et Medic. Indiae Orientalis Libri Sex (Amsterdam, 1658), cilt vi, s. 11.

1638- "Hergün biraraya geldiğimiz olağan toplantılarda (Sourat'da) *Thè*'den başka birşey içmeyiz. *Thè*, Hindistan'daki gibi kuvvetli

(koyu) hazırlanır."

İngilizce çevirisi (1669) *Voyages and Travels of J.A. Mandeslo into the East Indies* adını taşıyan kitabın Fransızca aslında (Paris, 1659), s. 113.

1658- "Birçoklarının da şimdi, sanki *The* ile *Taia* değişik görünümde bitkilermiş gibi, yanılgıya düşmelerine şaşılmaz; oysa özdeş şey olmasına karşın, bunun kaynamışına Çinliler *Thi*, Japonlar *Taia* derler; Japonların *Taia*'sı, büyük katkısından ve pişmesinden ötürü kara *The* olarak adlandırılabilir."

Bontius, *Hist. Natural et Medic. Indiae Orientalis Libri Sex, Pisonis Annot., s.87.*

1660- "28 (Eylül)... Bir fincan tea (bir Çin içkisi) ısmarladım, şimdiye kadar hiç içmemiştim."

Pepys's Diary [Günlüğün 4. basımını hazırlayan Lord Braybrooke da (i, 110), Wheatley de (i, 249), sözcüğü *tee* okumakta ve tarihi 25 Eylül diye vermektedirler.]

1667- "28 (Haziran)... Eve geldim ve karımı *tea* yapar buldum; *Potticary* [eczacı, baharatçı?] Bay Pelling'in, soğukalgınlığıyla nezlesine iyi gelir diye, ona salık verdiği bir içecek."

Ibid. [Wheatley, vi, 398].

1672- "Halkımız, özellikle de kadınlar arasında *Thee* çok yanlış kullanılmaktadır; sadece çok içilmekle kalmıyor... tok karna içilmesi de kötü bir alışkanlık; sindirim süreci bir hayli tamamlandıktan sonra alınması, daha iyi ve sağlık için daha yararlıdır... *Thee* ile kamış şekeri kullanmak da, büyük bir çılgınlık."

P. Baldaeus, *Wahrhaftige Ausführliche Beschreibung der berühmten Oost-Indischen Kusten Malabar und Coromandel, als auch der Insel Zeylan... benebst einer... Entdeckun der Abgöterey der Oost-Indischen Heyden...* Amsterdam, 1672, s. 179 (Yazar çaya, çayın Hindistan'da doğru ve yanlış kullanımına beş sütun ayırıyor.)

1677- "Çin'in içerilerinde kullanımı bilinmezken, Avrupa'nın içlerine yavaş yavaş sızmaya savaşan bitkiye *Chà* ya da *Cià* adı verilir. Türklerin *Cave*'si, Meksikalıların *Ciocolaia*'sı özdeş etki gösterirse de, kimilerinin *Te* dedikleri *Cià* bunlardan çok üstündür," vb.

Athan Kircher, *China Monumentis, etc. Illustrata* (Amstelod. 1677), s. 180

-"Fakat *Cià* (ya da Thee) ne zaman içilirse içilsin, asla zararlı değildir."

Vennevlen, Genet Oost Indische Voyage, 1677 (Holca), s.30.

1683- "Lord Russell ... sabahleyin odasına altı yedi kere girdi, yalnız başına dua etti; sonra çıkıp Tillotson'la benim yanıma geldi; biraz *tea*, bir miktar da sherry içti."

Burnet, *History of Own Time* (Oxford 1823), ii. 375.

1683

Venus her Myrtle, Phoebus has his Bays;
Tea both excels which She [Queen Catharine] vouchsafes to praise,
The best of Queens, and the best of Herbs we owe
To that bold Nation which the Way did show
To the fair Region where the sun does rise,
Whose rich Productions we so justly prise."

Waller

Aprodite'nin Mersin'i var, Phoibos [Apollon]'un Defne'leri
Çay ikisini de geçer, Ece'nin lütfedip övdüğü.
Kraliçelerin en iyisiyle otların en iyisini borçluyuz.
Yolun gösterdiği o cesur Ulusa,
Güneşin doğduğu o güzel yöreye,
Zengin ürünlerine haklı olarak onca değer verdiğimiz.

1690- "...*Mahomet*'in bütün izleyicileri arasında... *Muscatt* Arabları kadar katı sakıngan olanı yoktur... Çünkü Türkler, İran'la Hindistan'da ve Arabistan'ın öteki bölgelerinde yaşayanlar da dahil olmak üzere, bütün Müslümanların gözde içecekleri olan *Tea* ve Kahveyi (Muskat Arabları) haram sayar ve onlardan tıpkı şarap gibi tiksinirler."

Rev. F. Ovington, *A Voyage to Suratt in the year 1689* (London 1696), 427.

1726- "1681 yılında, nasıl, ömrümde ilk kez bir Hintli Rahibin evinde çay içtiğimi ve aklı başında insanların saman suyundan daha lezzetli olmayan bu sıvıyı makbul bir ikram sayabildiklerini anlayamadığımı pek iyi hatırlıyorum."

Valentijn, *Oud en Niew Oost-Indien,* 6 cilt (Amsterdam, 1724-6), v. 190.

1789- "... ... ...
Culls the green herb of China's envy'd bowers,
In gaudy cups the steaming treasure pours;
And sweetly
smiling, on her bended knee,
Presents the fragrant quintessence of *Tea.*"

Darwin, *Botanic Garden Loves of the Plants,* Canto ii.

Ayırır, Çin'in imrenilen çardaklarından,
Döker, çarpıcı renkte fincanlara, buğular tüten hazineyi;
Ve tatlı tatlı gülümseyerek, çökmüş dizinin üstünde,
Sunar, rayihalı [hoş kokulu] özünü Çay'ın.

1844- "Çayın Lehçe karşılığı olan *Herbata* sözcüğü, düpedüz ot (İng. *herb*) demektir; Sahiden de Polonya çayında gerçek Çin çayının adı gibi kendisi de yoktur; öyle ki, adı da kendi de gerçek olan nefis Rus *Tshai*'ını sık sık özlemle düşündük."

J.K. Kohl, *Austria,* s. 444.

Çeviren: Mete Tunçay
[Latince alıntıların Türkçesini Sayın Güngör Varınlıoğlu'na borçluyuz].

Maddede bundan sonra, on çay türünün adları sıralanmakta, etimolojileri yapılmakta ve anıldıkları yazından örnekler verilmektedir:

1. Bohea
2. Campoy
3. Congou
4. Hyson *(yeşil)*
5. Oolong
6. Pouchong
7. Pekoe
8. Souchong
9. Twankay *(yeşil)*
10. Hyson *(İlk Turfan)*

MYRA

ANTİK LİKYA ŞEHİRLERİ: V

Pataralı St. Nikolas'ın (Noel Baba-Santa Claus) piskoposluk yaptığı yer olan Myra, gerek St. Nikolas kilisesi ve gerekse Likya bölgesinin en iyi korunmuş tiyatrosu ve görkemli kaya mezarlarıyla büyük ilgi derleyen önemli bir antik kenttir. Bugün Türkiye'nin en önde gelen seracılık merkezlerinden biri olan ve Finike ile Kaş arasında bulunan Demre'nin sınırları içindedir. Antik kentin kalıntıları Demre'nin kuzeyindeki kayalıklar üzerinde ve yamaçlarında, Myros çayının aktığı vadide yer almaktadır. Ayrıca bugün Kale, İskele veya Çay ağzı adı verilen antik Andriake de Myra'nın limanıdır.

Antik kaynaklarda Myra adına en erken M.Ö. 1. yüzyılda rastlanmaktadır. Buna rağmen, M.Ö. 4. yüzyıldan kalan kaya mezarları, kitabeler ve sikkeler kentin tarihini M.Ö. 5. yüzyıla kadar indirmektedir. Myra adının Grek kökenli MYRRH kelimesinden geldiği ileri sürülmektedir. Ancak, MYRRH kelimesinin Likçe kitabelerde de aynı şekilde kullanılmış olması adı geçen kelimenin Likya dilinden gelmiş olabileceğini de göstermektedir.

Strabon'un naklettiğine göre, Likya'nın en büyük altı kentinden biri olan Myra, Birlik Genel Kongresinde üç oy kullanma hakkına sahip olmuştur. Ayrıca bir süre başkent durumuna da gelmiştir. Bunda, Massikytos bölgesinin sikke basma merkezi olmasının önemli katkısı olmuştur, ilk Myra sikkeleri hanedanlar dönemine ait olan M.Ö. 5. yüzyıl sikkeleridir. İkinci Likya birliği dönemine ait olan ve M.Ö. 168-78 yılları arasında basılan sikkeler üzerinde Eleuthera olması düşünülen bir tanrıça ile onun yanında yer alan Grek Artemis'i tasvirleri görülmektedir. Eleuthera'nın Asya kökenli bir Artemis olduğu Löbbecke tarafından ileri sürülmektedir. Roma İmparatorluk Devri sikkeleri ise, genellikle III. Gordianus dönemindendir.

Myra'nın tarihi diğer Likya kentlerinin tarihi ile paralellik göstermektedir (Likya tarihi ile ilgili genel bilgiler *Tarih ve Toplum*'da daha önce yayınlanmış olan "Antik Likya Şehirleri" dizimizdeki yazılarımızda mevcuttur).

M.Ö. 42 yılında, Ksanthos ve Patarayı ele geçiren Romalı Brutus'un yardımcısı Lentulus Sprinther, Brutus'a gerekli olan parayı sağlamak için Andriake limanının girişi engelleyen zincirlerini kırıp gemileriyle içerilere kadar girmiş olup, Myralıların direncini kıran bu eyleminden sonra Myra'dan gerekli parayı sağlayabilmiştir. M.S. 18 yılında İmparator Tiberius'un oğulluğu Germanicus ve karısı Agrippi-

NEVZAT ZAFER

Yan sayfada St. Nikolas Kilisesi, en üstte Andriake'deki Nymphaion, üstte Tiyatro'ya ait masklar, üstte sağda Myra, Deniz Nekropolü kabartma heykeltraşlık eserleriyle süslü kaya mezarı.

na Myra'yı ziyaret etmişler ve bu olaydan ötürü onurlandırılarak Andriake'de heykelleri dikilmiştir. M.S. 60 yılında ise St. Paul tarafından ziyaret edilmiştir.

Likya'nın büyük gelişmelere sahne olduğu M.S. 2. yüzyıl içinde, Myra da diğer Likya kentleri gibi büyük çapta imar görmüş ve güçlenmiştir. Bu gelişmede en büyük maddi yardımı Rhodıapolisli Opramoas yapmıştır. Ayrıca Kyaenaeli Jason ve Oinoandalı Lucinius Longus da kente yardım etmişlerdir. Lucinius Longus'un 10.000 denar vererek tiyatro ve portiko yaptırdığı antik kayıtlarda belirtilmektedir. M.S. 4. yüzyılın Myra için ayrı bir önemi vardır. Bu dönemde Pataralı St. Nikolas Myra piskoposu olmuştur. 7 ve 8. yüzyıllardaki Arap akınları kenti iyice zayıflatmış ve ayrıca bölgede aralıklı olarak yinelenen depremler kentin terk edilmesine ve köy haline gelmesine neden olmuştur.

Bazı kitabelerden öğrendiğimize göre, Roma İmparatorluk çağında Myra ve Limyra arasında gemi seferleri düzenlenmiştir. Bu tarifeli seferler her yıl yapılan ihale ile özel kişilere verilmiştir. Bu arada korsan seferler de yapıldığı için ihalede sürülen peyler oldukça düşük olmuştur. Bu rekabetten kent hazinesi de zarar görmüştür. Ancak korsan tur düzenleyenler yakalandıkları takdirde her sefer için yüklü bir ceza ödemek durumuna düşmüşlerdir. Yasal olarak işin sahibi olan müteahhitler ise, korsan gemilerine ve çapalarına el koyma hakkına sahip olmuşlardır.

Myra'nın bugün en çok ziyaret edilen yerlerinden biri St. Nikolas kilisesidir. Havari Nikolas'ın yaşamının ne kadar sürdüğü hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak, Patara'da doğduğu ve M.S. 4. yüyıl içinde yaşadığı bilinmektedir. Denizcilerin koruyucusu olarak tanınan St. Nikolas Ortodoks Yunan kilisesinde hâlâ bu özelliği ile anılır. Ama daha çok çocukların koruyucusu olarak ün yapmıştır. Bazı görüşlere göre, St. Nikolas'ın Myra'daki erken Hıristiyan Nekropolünde gömülü olduğu ve mezarının üzerinde bir tapınak bulunduğu ileri sürülür. 8. yüzyıldan kalan şimdiki kiliseden önce 529 yılındaki depremde yıkılan bir yapının da varlığından söz edilmektedir. 1034 yılındaki Arap akınında kilise yıkılmış olup, IX. Konstantinos Monomakhos ve İmparatoriçe Zoe tarafından yeniden yaptırılmıştır. 1087 yılında İtalya'dan gelen Barili tüccarlar St. Nikolas'ın olduğunu sandıkları bazı kemikleri Bari'ye götürüp, yaptırdıkları romanesk bir Basilika içine koymuşlardır. 1862-1863 yıllarında Rus Çarı ile Çariçesi kiliseyi restore ettirmişlerdir. Ancak, bu restorasyon bitirilememiştir. 1962-1963 yıllarında Türk heyetinin yapmış olduğu kazılarda, kilisenin üç apsisli doğu yan duvarı

ile güney duvarının tümü açığa çıkarılmıştır. 1968'de St. Nikolas'ın mezarı olduğu sanılan bölümün üzeri bir dam ile kapatılmış olup, çevresine ibadet yerleri yapılmıştır. Bu işlemle aynı zamanda duvar freskleri de korumaya alınmıştır. Kutsal yer ile güneydoğudaki chapellerde renkli ve desenli mermer yer döşemeleri bulunmaktadır. Niş içlerinde ve kubbelerde duvar resimlerine ait bazı parçalar yer almaktadır. Bunlar arasında Havarilerin tören tasvirleri ile bir Konsül resmi oldukça iyi korunmuş durumdadır. Yan koridorlarda çeşitli lahitler ile heykel parçaları bulunmaktadır. Bu lahitler kilise dışındaki Nekropolden getirilmiş olmalıdır. Doğu uçtaki odada yer alan lahitlerden biri yüksek kabartma şeklinde sarmaşık motifleri ile işlenmiştir. Diğer lahit sütunlu olup, semerdam şeklindeki kapağı üzerinde başları kırılmış bulunan iki insan figürü uzanmış durumda tasvir edilmiştir. Her iki lahit de M.S. 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir.

Myra'nın en önemli arkeolojik kalıntılarından biri Roma çağı tiyatrosudur. Tüm Likya bölgesi içindeki en görkemli tiyatro bile denilebilir. Akropolün bulunduğu yükseltinin güney eteğinde olup, batısı kaya mezarları ile çevrelenmiştir. Genellikle diğer Likya tiyatroları gibi M.S. 2. yüzyılda yapılmıştır. Kavea (Teatron) 35 oturma sırasından meydana gelmiştir. Diazoma'nın alt bölümünde 29, üst bölümünde ise 6 oturma sırası vardır. Teatronun arkası iki adet konsantrik kemerli galeri ile çevrilidir. Dıştaki galeri iki katlıdır. Batıdaki galeride iki koridor arasındaki duvarda, "Seyyar satıcı Gelasius'un yeri" yazılı bir kitabe yer almaktadır. Diazoma arkasındaki bir duvar üzerinde, birtakım isimler sıralanmaktadır, bu isimlerin kendilerine ayrılmış olan koltukların sahiplerine ait olması gerekmektedir. Teatron'da 14 merdiven bulunmaktadır. Orkestra bölümünde bir kitabede, Myra'nın dışalım ve dışsatımı hakkında bilgi veren ilginç notlar kaydedilmiştir. Bu kitabeden, Myra'nın birliğe gümrük gelirlerinden yılda 7000 denar ödediği öğrenilmektedir. Skene iki katlı olup, zengin mimari elemanlara, heykel ve kabartmalara sahiptir. Tiyatrodaki en ilginç kitabelerden biri kentin koruyucusu olan Tykhe tanrıçası figürü ile beraber tasvir edilmiştir. Kitabede, "Kentin talihi daima açık ve zaferlerle dolu olsun" yazılıdır.

Sağdan birinci resim; Andriake, Granaryum'dan. Serapis ve Pluto kabartması ve kitabe. Ortadaki resim; Myra, Nehir Nekropolü kabartmalı kaya mezarından. Üçüncü resim; Myra Tiyatrosu.

Kaya mezarlarının diğer Likya kentlerinde olduğu gibi Myra'da da önemli bir yeri vardır. Roma çağı tiyatrosunun batısını çevreleyen dik kaya fasadı üzerinde "Deniz Nekropolü" diye adlandırılan yerde 47 kaya mezarı bulunmaktadır. Akropol'ün eteğindeki "güney Nekropolünde" ise 12 kaya mezarı vardır. Üçüncü Nekropol alanı doğudaki vadi içinde yer alan "Nehir Nekropolü"dür. Burada da dik kaya fasadı üzerinde çeşitli tipte 41 kaya mezarı bulunmaktadır. Myra'nın toplam olarak çeşitli tipteki 100 kaya mezarından 7'si kabartmalarla süslü olup, 15'i kitabeli, 17'si ise pronaos'ludur (giriş hollü).

Deniz Nekropolündeki semerdamlı, düzdamlı, sivri kemerli ve (Templum in antis) mabet planlı kaya mezarlarından en ilginç olanı, "Ölü yemeği sahnesi" ve savaşçı figürleri ile süslü kaya mezarıdır. Mezarın sol üst bölümündeki plaster sütun üzerinde iki savaşçı figürü yer almaktadır. Savaşçılardan sakallı olanının portresi ile Perikles'in sikkeler üzerindeki portresi arasında büyük benzerlik vardır. Perikles dönemi M.Ö. 375-365 yılları arasına rastladığından mezarın yapılış tarihi hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Ayrıca savaşçının giysileri ile Ksanthos'daki Pajava lahti savaşçılarının giysileri arasında da paralellik bulunmaktadır. Bu durum tarihleme açısından Autophrades dönemini, yani M.Ö. 391-355 yılları arasını yansıtmaktadır. Bu bakımdan her iki dönemle de ilişkili olan mezarın yapılış tarihini M.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısına götürmek mümkün olmaktadır. Aynı mezar kabartmasının ikinci bölümünde, iki çıplak genç tasvir edilmiştir. Bu sahneden sonra gelen ana bölümde ise, "Ölü yemeği" sahnesi canlandırılmıştır. Ortadaki kline üzerinde mezar sahibi olması gereken bir adam yatmakta olup, başucunda bacak bacak üzerine atmış durumda bir kadın figürü ile ayak ucunda elinde müzik aleti tutan bir başka kadın figürü tasvir edilmiştir.

Yukarda tanıtımı yapılan kabartmalı kaya mezarının tam altında, mezar odasının içine apsidal bir niş oyulmuş bulunan ve duvarlarında sarmal örgü bantları ile kuş, balık ve kaideli haç tasvirleri olan bir kaya mezarı yer almaktadır. Mezar mimari yapısı itibariyle M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenmekte ise de, örgü bantları ile haç altındaki kaide M.S. 6. yüzyıla aittir. Bu da mezarın Hıristiyanlık döneminde gizli bir ibadet yeri olarak kullanıldığını işaret etmektedir.

Yine Deniz Nekropolündeki bir

kaya mezarının alınlığı üzerinde birbirleri ile savaşan iki savaşçı tasvir edilmiştir. Bu sahnede rakibinin kalkanını ele geçiren savaşçı galiptir. Kalkan ele geçirme motifi Likya sanatında önemli bir yer tutar. Tlos'daki bir mezarda, Limyra'daki Tebursseli kaya mezarında ve Ksanthos'daki Yazılı Stel'de aynı motifi görmek mümkündür.

Nehir Nekropolündeki en ilginç kaya mezarı Nekropolün orta bölümünde yer alan ve kayaya oyulmuş antik merdivenlerle çıkılan ev tipi bir kaya mezarıdır. Büyük bir giriş holü bulunan mezarın hol duvarları ile dış yan duvarları insan figürleri ile kabartma halinde işlenmiştir. Ön cephede, solda, dış duvarda, dalgalı saçlı, elinde asası ile ayakta duran bir adam tasvir edilmiştir. Giriş holünün sol iç duvarındaki panel içinde, klinesine uzanmış, elinde Kantharos tutan ve mezar sahibi olması gereken sakallı bir adam, sağ duvarda ise, en solda kısa saçlı bir genç kız, ortada bir kadın, onun yanında da bir elinde strigilus ile aryballos ve diğer elinde flüt tutan çıplak bir genç atlet tasvir edilmiştir. Mezara 90 derecelik dik bir açı ile uzanan dış yan duvarda da, üç kadın ve iki erkek figürü yer almaktadır. Bütün bu kabartma heykeltraşlık eserleri M.Ö. 4. yüzyıl Yunan Attika sanatının etkilerini taşımaktadır. Bu etkinin dışında yontucuların da oldukça serbest hareket etmiş oldukları gözlenmektedir. Bütün bu kabartma heykeltraşlık eserleri stil kritik yoluyla M.Ö. 360-340 yılları arasına tarihlenmektedir.

Nehir Nekropolünde yer alan mabet formundaki bir başka kaya mezarının üçgen alınlığı üzerinde boğa, aslan mücadelesi tasvir edilmiştir. Anta başlıkları aslan başı şeklinde gösterilen kaya mezarının tahrip olmuş bir frizi ile zengin süslemeleri bulunmaktadır.

Myra'nın limanı olarak bilinen Andriake, Demre'nin İskele, Kale veya Çayağzı denilen yöresindedir. Tarihi, Myra ile aynıdır. Antik çağlarda gemiler bugünkü Demre çayı kanalı ile ova içlerine kadar girebilmişlerdir. Roma çağında M.Ö. 9 yılında ve M.S. 2. yüzyılda Hadrian döneminde büyük imar gören ve gelişen Andriake'de bir Granaryum yapılmıştır. Çayın bir yanında Dok tesisleri ve Granaryum (Horrea) kuzey yanında ise, Nymphaion ve Aquaduktlar vardır. Granaryum 65×32 metre boyutlarında olup, yedi odadan meydana gelmiştir. Girişinde iki bekçi kulübesi vardır. Cephede, ortada Hadrian ve karısı Sabina'nın portreleri ile batıdaki ikinci kapının solunda bir kabartma ve kitabe bulunmaktadır. Granaryum bekçilerinden birinin rüyası ile ilgili görülen kitabe üzerindeki kabartmalarda aralarında bir grifon olan Serapis ve Pluto tasvir edilmiştir. Bu kabartmanın nehir tanrısı ile ilgili olduğu da ileri sürülmektedir. Konsol başları ve süslemelerinden Hadrian döneminde (M.S. 2. yy) yapıldığı anlaşılan Nymphaion oldukça iyi korunmuş durumda olup, bugün bile bir ölçüde işlevini sürdürmektedir.

Bugün Türkiye'nin en verimli seracılık merkezlerinden biri olan Demre, gerek antik Myra ve Andriake ve gerekse St. Nikolas kilisesi ile önemli bir turizm merkezidir. Ancak, bu kadar zengin ve tarihi anıtlara sahip kasabadaki konaklama tesisleri çok yetersizdir. Her yılın Aralık ayı içinde St. Nikolas festivali de düzenlenen bu önemli kentin yeterli tesislere kavuşturulması ününü daha da çok artıracaktır.

AÇIKLAMALAR

Portiko: Çatısı sütunlarla taşınan koridor, hol.
Bazilika: Adliye Sarayı.
Strigilus: Atletlerin terlerini sıyırmak için kullandıkları alet.
Aryballos: Yunan seramiğinde bir kap formu.
Kantharos: Yunan seramiğinde bir tür içki kabı.
Nymphaion: Çeşme binası.
Aquadukt: Su kemeri.

KAYNAKLAR

Akşit O., *Likya tarihi,* İstanbul, 1967.
Bayburtluoğlu C., *Likya,* Ankara, 1981.
Bean G., *Lycian Turkey,* Lon., 1978.
Borchhardt J., *Myra Eine Lykische Metropole,* İst. Forsch. Band 30 Berlin 1975.
Haynes S., *Land of Chimaera,* Lon. 1974
Strabon, *The geography of Strabo,* Lon., 1967-70
Pauly-Wissowa., *Ruge, R.E.,* Stuttgart, 1899-1965.
Zafer N., *Likya Bölgesi Ev Tipi Kaya Mezarları (Y.L.T.)* Ankara, 1982.

BAKUNIN
LENIN
DAVIS
KRAHL
TROTZKI

Gediz'de Türk Mimarîsi

EROL ÖZKAN

Deprem korkusu, çağlar boyunca insanoğlunun en büyük tedirginliklerinin başında gelmiştir. Deprem felâketi, ülkemizde eskiden beri sık sık yaşanmıştır. Yıllardan beri pek çok şehir yerle bir olmakla kalmamış, binlerce insanımız ölmüş ve pek çok yuva dağılmıştır. Öte yandan, bu doğal âfetin en büyük etkisinin anıtlar üzerinde olduğu da bir gerçektir. Özellikle Batı Anadolu'da, bundan on beş yıl kadar önce bir büyük sarsıntıyla çoğu bölümü yerle bir olmuş ve o şekilde kalmış eski bir kasabamız var: Gediz.

Bugün, Kütahya'ya 91 km. uzaklıkta, Uşak yolu üzerinde kendi kaderini, adeta unutulmuşluğunu yaşayan, azalmış nüfusu, yıkılmış anıtları ve terkedilmiş sokakları ile Gediz, üzerinde durulması gereken eski bir Türk şehridir. Hatırlanacağı gibi, 28.3.1970 tarihinde Gediz'de yaşanan 7.3 şiddetindeki deprem, kentin büyük bölümünün yıkılmasıyla sonuçlanmıştı. 7 km. ötedeki ovada yeni Gediz'i kuran kasaba halkı, buraya eski Gediz deyip öylece bıraktılar şehirlerini ve çekip gittiler. Oysa olanca hüznüyle kaderine terkedilen bir kent tortusuydu geriye kalan... Koyu gölgeli çınar ağaçları, şiirin bir çayı, yıkılmış, camileri, çökmüş hamamları, çeşmeleri ile Gediz içinde bugün aynı öksüzlüğü için için yaşıyor.

Gediz'deki her geçen gün yıpranıp sıvaları dökülen duvarların, yerlere düşmüş mermer yazıtların bir an önce envanterlerinin yapılıp onarılması gerekmektedir.

Tarihsel geçmişi bir hayli zengin köklü ilçelerimizdendir, Gediz. Texier'in ve pek çok gezginin geçen yüzyılda ziyaret ettiği bu yöre, antik çağda Phrgialıların yaşadığı yerlerdi. Gediz'in bulunduğu yerde, antik çağda *Kadoi* şehri bulunmaktaydı.

Texier'e göre, şehre hâkim olan yükseltinin üzerinde yerlilerin "kal" dedikleri, kayalara oyulmuş merdiven basamaklarıyla çıkılan bir kalıntı vardır ki, bugün bile bazı izler görülmektedir. Ayrıca kasabanın içinden de yerlilerin "Ermüp" dediği bir çay geçmekteydi.

Gediz, nedense üst üste felâketlere uğramış bir yer olmasıyla tanınmıştır. 1911 yılında çıkan büyük bir yangınla baştan aşağı yanıp yıkılan şehir, o vakitler, Kadınlar Pazarı denen yerde tekrar kurulmak istenmişse de, daha sonra halk arasında yayılan rivayetlerle kentin yeri değiştirilmemiştir.

Germiyanoğullarının elinde iken, Tavşanlı, Emet, Kütahya ve Simav ile birlikte Osmanlılara hediye edildiği halde, sadece Gediz o dönemde serbest kalmış ve idari özgürlüğünü korumuştur. Fakat buranın Osmanlılara devri, 1428 yılından sonra olup Emet ile birlikte Voyvodalıkla idare edilmiştir. Daha sonra bucak olarak Uşak iline bağlanan Gediz'i, 1851 yılında ilçe merkezi olarak görüyoruz.

Kütahya ilinin eski kazalarından biri olan Gediz, "Gedenos" ve "Gedos" gibi isimlerle anılmıştır. Ancak Gördes ile isim benzerliği yönünden karıştırıldığı için olmalı ki, buraya daha sonra *Gediz* denmiştir. Ayrıca bu ismin antik çağdaki *"kadai"* ismi ile benzerlik taşıması da ilginçtir.

Çökeceğinden korkularak içinde oturulmayan kararmış yüzlü eski evlerle dolu sokaklar oluşturur Gediz'i... Ve bir an için siz de o atmos-

Yanda, on beş yıl önce meydana gelen bir depremle yerle bir olan Gediz'de bugün bile pek çok yapı kaderine terkedilmiştir. Fotoğrafta görülen Dibekönü Camii bunun bir örneği...

Aşağıda, Gediz'deki mimarî eserlerin pek çoğunda antik parçalar kullanılmıştır. Resimde görülen, Kadoi antik kentinden getirilme bu friz parçası, Ulu Cami'nin son cemaat yerinde bulunmaktadır.

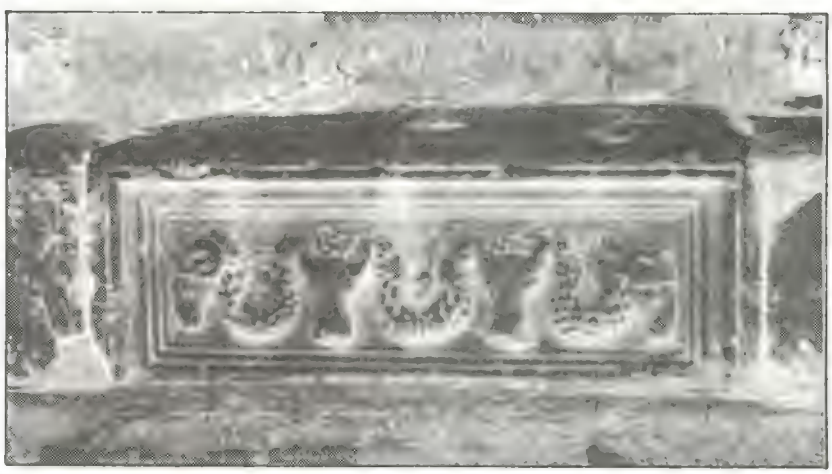

ferin içinde buluverirsiniz kendinizi... Rengârenk çarpık evler, artık suları akmayan çeşmeler, yıkılmış minareler bir büyük suskunluğu yaşar Gediz'de. Sanki yıkılmışlığın acısını içinde hâlâ duyan bir yerdir burası... Ancak her şeye rağmen eskimiş sağlamlığı ile bir Kurşunlu cami ya da yıkılmış duvarlarıyla bir Ulu cami size kentin eskiliğinden kesitler sunarlar... Ve gördükleriniz karşısında etkilenirsiniz. Hele önü çardaklı kahvelerden birine oturup da, on beş yıl önceki, depremi dün olmuş gibi anımsayan yaşlılarla konuşursanız, Gediz'in başına gelenleri daha iyi anlarsınız.

Eğer biraz yorgunluğu göze alıp, yaşlı bir adamın peşinde Gazi mahallesine doğru yürürseniz, hem kasabanın kuşbakışı halini, hem de bu arada on beş yıldan beri yıkılmış kubbeleri, çökmüş duvarlarıyla Dibekönü camiinin hüznünü görüp üzülürsünüz? Nasıl olmuş da bu anıtlar böylece kalmış demeden edemezsiniz.

Evet, Gediz'in hâli budur. Bu unutulmuş ilçe, mimarları, sanat tarihçilerini ve uzmanları beklemektedir.

Gediz'de korunacak pek çok eser var. Ancak bunlar içinde, en önemlileri olarak Ulu cami, Kurşunlu cami, Hamam yıkısı, Debboy köprüsü ve Dibekönü camii sayılabilir. Bunlar içinde öncelikle Ulu caminin ele alınması gerekmektedir.

Ulu cami, kentin ortasındaki çarşı içindedir. Camii, Kanunî Sultan Süleyman zamanında "fetva emini" Mehmet Emiri Gedusî delâletiyle, Darüssâde ağası Gazanfer Ağa yaptırmıştır. Temeli H.962'de atılmış, 942 Hicrî tarihinde bitirilmiştir. Ayrıca Caminin vakfiyesi olarak bir hamam yapılmış ve suyu getirilmiştir.

Yapının mimarı, Mimar Sinan'ın baş kalfalarından Süleyman Çavuş olup, onun tarafından Mimar Sinan'ın çizdiği plân üzerine yapılmıştır. Yapıda "Kadoi" antik kentine ait pek çok devşirme malzeme *(spoli)* kullanılmıştır. Dikdörtgen plânlı olan Ulu caminin, geniş avlulu bir girişi vardır. Binanın batı cephesi caddeye bakmaktadır. Ayrıca avluda, batı ve kuzeyden ol-

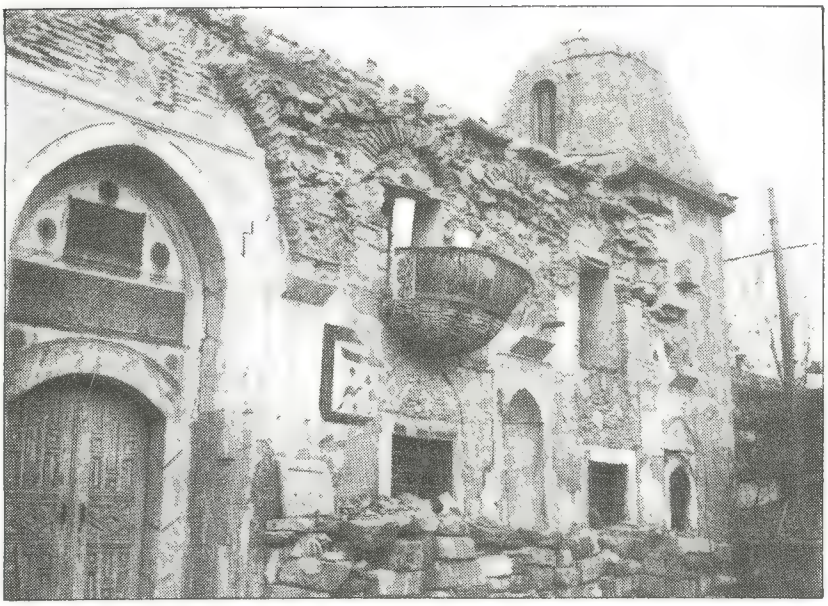

Ulu Cami, Gediz'deki yapıların en eski ve önemli olanlarındandır. Kanunî Sultan Süleyman döneminde yapılan camiden bugün ayakta kalan, sadece iki duvar.

mak üzere iki giriş bulunmaktadır.

Osmanlı mimarîsinde fevkanî denen tipe giren bu eser, kuzey-güney ekseninde dikdörtgen olarak tutulmuş olup, ortadaki pencereler düz silmelerle, üsttekiler petek gözlü biçimiyle dikkat çekmektedir. Pencerelerin sivri kemerler içine yerleştirilişi, doğu-batı yönünde 4'er altta, 4'er üstte olmak üzere, toplam 16 pencere mekânı aydınlatmaktaydı.

Depremden çok büyük zarar gören caminin, bugün iki duvarı sağlam kalmış ve ön duvarından bakıldığında dikkati son cemaat yeri çekmektedir. Evvelce 5 küçük kubbe ile örtülü olan bu bölümden, yapıdan kalmış taşlar sağa sola dağılmış, kitabeler yerlerde durmaktadır.

Yapı esasen düzgün kesme taştan yapılmış olup, bol sayıda devşirme malzeme kullanılmıştır. Özellikle antik "Kadoi" şehrinden getirilme bir friz parçası, son cemaat yerinde hemen dikkati çeker. Asma dalı ve üzüm salkımından oluşan bu girlandlı kabartma panoda, kenarlardaki iki koçbaşı profilden, ortadaki iki öküz başı da cepheden işlenmiştir.

Camiye 3.5 metre genişliğinde hafif sivri kemerli bir portalden girilirdi. Bugün sağlam kalmış olan bu kapının kemeri içinde iki kitabe vardır ki, bunlar zamanın şairlerinden Gedizli Azmi tarafından yazılmış şiir şeklinde bir yazıttır. Ahşap kapıda ayrıca geometrik süsleme vardır.

Mimarî açıdan Ulu caminin tipik özellikler göstermesinin yanı sıra, iç görünüşteki ayrıntılar da önemlidir. 6 dayanaklı olan plân şemasına uyan 6 sütun ve paye üzerinde bir büyük kubbe ile örtülü mekân ilginçtir.

Osmanlı mimarîsinde gelişmekte olan döneminde "orta mekân" anlayışına harfiyen riayet eden bir strüktür düzeni, bu yapıda karşımıza çıkar.

Bugün her şey yıkılmıştır yıkılmasına, amma yine de dikkatli bir gözle bazı ayrıntıları görmek olanaklı. Bilhassa girişin iki tarafında, 1.5 metre çaplı 8 gen kalın payelerin bugün izleri kalmıştır. Yine bir mimarî özellik olarak, sütunlar ve payeler kalın sivri kemerlerle birbirine bağlanmış.

Plândan ve Mimar Sinan'ın anlayışından görüleceği gibi, yapı bütünlüğünü oluşturan orta mekânın yükseltilmesi sonucu, mekânın doğal aydınlatılması da sağlanmıştır. Bugün bütün bunlardan geriye bir enkaz kalmıştır. Ortada kalan duvar izlerinden ise yapının kimliği aşağı yukarı belirmektedir. Bilhassa süsleme özellikleri içinde, yazı şeridi dikkat çeker.

Gediz'de dikkat çeken bir başka mimarî eser, küçük bir sokağın başında bulunan Kurşunlu camidir. (Tarihi 957 Hicri, 1549 Miladî). Ebced hesabıyla tarih düşürülen kapı üstü kitabesinden, yapının Hamzaoğlu Mustafa tarafından yaptırıldığı anlaşılır. Mimarı ise belli değil. Tek kubbeli bir yapıdır, Kurşunlu cami. Yapı, Çaybaşı sokağının durumuna göre biraz meyilli olup kare bir mekân üzerine, sekiz gen tamburlu kubbesiyle dikkati çeker.

Ayrıca kubbe kasnağının her kenarında sivri kemerli petek gözlü birer pencere yer almaktadır. 9.5 × 9.5 m. ölçüsündeki mekân oldukça sade bir görünümdedir. Ne yazık ki, bugün bu yapı da bakımsız durumda.

Kurşunlu camiden biraz yukarıya çıkıldığında Debboy köprüsüyle karşılaşılır. Sivri kemerli ve tek gözlü bu köprünün yapımında kullanılan antik parçalara bakıldığında, Kadoi'nin sırları da biraz olsun aralanabilir.

Gediz'deki anıtların bir an önce koruma altına alınması gerekmektedir. Bu konuda yapılacak çalışmalar, bu suskun kenti tekrar eski yaşamına kavuşturabilir mi dersiniz?

Türk Folkloru

• Şubat Sayısı 79) çıktı, Mart sayısı çıkıyor • Pir Sultan Abdallar 1.200 • Söz Mülkünün Sultanları 880 • Türk Folkloru 6 cilt (7. cilt başladı) • Sivas Folkloru 6 cilt • Dil, tarih, folklor ve etnografya ile ilgili kitaplar • Tek ya da toplu istekler için yazışma

İ.Aslanoğlu: PK.69 Kızıltoprak/İstanbul

Yönetim: Boyacıahmet Sokak Nuribey İşhanı 12/206 Çemberlitaş/ İstanbul

TARİHİ ANLATMAKTAN TARİHİ ANLAMAYA

ANNALES OKULUNUN SONUNCU PÎRİ

Fernand Braudel

(1902-1985)

MEHMET ALİ KILIÇBAY

Claude Lévi-Strauss bir konuşmasında, "Tarihi bilmeyenler, kendilerini bugünün cahili olmaya da mahkûm etmektedirler, çünkü şimdinin unsurlarını karşılıklı ilişkileri içinde tartmaya ve değerlendirmeye, yalnızca tarihsel değişim izin vermektedir" demiştir. Acaba bu noktaya nasıl gelindi?

19. yüzyılın sonlarına gelininceye kadar, bilimin görevinin varolan yasaları ortaya çıkartmak olduğuna inanılmıştır. Bu yasalar tanrısal veya kozmik kökenli olabilirler, ama sonuç olarak yasalar vardır. Büyük fizikçi Clark Maxwell, bu ünlü inanç yüzyılının sonunda "eğer... bilim işçileri tekillikler ve kararsızlıkları incelemekten vazgeçip, yalnızca süreklilikleri ele alacak olurlarsa, doğa hakkındaki bilgimiz bir determinizme dönüşecektir" demişti. "İzafiyet Devrimi" ile 20. yüzyılın başında Newtoncu mutlaklık tahtından indirildi. *Quanta*'nın keşfi, küçük sayılar alanındaki hesaplamalarda süreklilik kavramının tersini ortaya koymuştur. Biyoloji alanında mütasyonlar teorisi, Darwinci sürekli evrimleşme yaklaşımında büyük yara açarak, değişmenin sıçramalar halinde ve belirsiz, yasalara bağlı olmaksızın meydana geldiğini ortaya koymuştur. Bugün bilim adamları zaman zaman "bilimsel yasaları" gözden geçirme ihtiyacını duymakta ve artık "doğal bilimlerde mutlak yasalar olabileceğine" sadece popüler bilim dergileri okuyucuları inanmaktadırlar.

Tarih de doğal bilimlerdeki bu kavrayış kaymalarından nasibini almıştır. Henri Pirenne, yayını 1932'de tamamlanan yedi ciltlik *Belçika Tarihi*'nin sonuncu cildinin başında "Tek amacım anlamanın ve açıklamanın peşinde koşmak olmuştur" diye yazmaktadır. Demek ki, tarihçi de artık "tarihin yasaları"nı bulup, ortaya çıkarmaktan vazgeçmekte ve teleolojik olandan kurtularak, asıl bilimsel alana geçmektedir.

Yirminci yüzyılın başında, bilimsel alanda yaşanan bu derin kavrayış farklılığını ilk yakalayanların içinde iki genç Fransız tarihçisi de bulunmaktadır: Marc Bloch ve Lucien Febvre. Bloch tarih alanındaki, karşılaştırmalı ve *regressif* yöntemin ilk uygulayıcılarından biri olmuştur (hatta bu yöntemi onun bulduğunu söylemek de mümkündür). Karşılaştırmalı tarihe olan ilgisi, bizzat kendinin belirttiği üzere, Henri Pirenne'in çalışmalarından etkilenmesinden kaynaklanmaktadır. Bloch'a göre, benzerlikler kadar, benzemezlikler de yeni sentezlerin, yeni soruların kaynağı olabilirler ve bazen de, ikna edici cevaplar sunabilirler. Bloch'un bütün çalışmalarında karşılaştırmalı yöntem baş köşededir. *Les Caractéres Originaux de l'Histoire Rurale Française*, 1931 (Fransız Kırsal Tarihinin Özgün Nitelikleri) adlı kitabında, Maxwell'in doğal bilimler için söylediklerinin çok benzerini tarih için söylemektedir: "Daha önceki Ortaçağ tarihçileri Ortaçağ kırsal cemaatlerini tanıyamamışlardır, çünkü ellerine geçen belgeleri izlemeyi ve bunların hukukî yapısı içinde" kalmayı yeğlemişlerdir. Oysa tarihin sessiz yapıcı unsuru olan halk belge bırakmaz ve tıpkı *quanta* fiziğinde olduğu gibi, bunların küçük miktarlardaki katkıları, çoğu zaman sanılanın aksine, tarihte yasaların olamayacağını açıkça ortaya koyacak bir şekilde belirleyici olmaktadır. Bu noktada Annales okulunun en ilginç tavırlarından biri olan ve benim "kaybedenlerin tarihi" adını verdiğim, o zamana değin tarihin nesnesi olarak kabul edilmemiş unsurları tarihin görkemli kapısından kabul etme davranışı ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan, gene aynı Bloch'un adeta vasiyetnamesi yerine geçecek olan *Tarihçilik Mesleği*'nde (eserin tam adı: *Apologie de l'Histoire ou Métier d'Historien*, Bloch'un Nazi işgali sırasında kaleme aldığı ve Naziler tarafından kurşuna dizildiği için tamamlayamadığı bu kitap 1949 yılında Lucien Febvre tarafından yayınlanmıştır. (Kitabın Türkçesi de vardır: *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, Ankara: Birey ve Toplum Yay., 1985) belirttiği üzere "tarih zaman içindeki insanın bilimidir", demek ki tarihin kritik unsuru artık insanın bizzat kendisidir. Bloch "zaman içindeki insan"ı anlayabilmek için üç yol önermektedir: "şimdiyi geçmişle anlamak", "geçmişi şimdiyle anlamak" ve "toplam tarih: *histoire totale*". Bu yöntemlerden ikincisi, "*lire l'histoire â rebours*" (tarihi geriye doğru okumak) adını verdiği olup, ünlü *regressif* metodu meydana getirmektedir. Böylece, tarihî kanuniyetler arama cenderesinden azad olmakta ve anlamakta yetinmektedir. Ancak işin bir de anlatmak yönü

Braudel'in Yaşam Öyküsü

1902 Luméville -en Ornoise, Meuse'de doğdu.
1923 Agresyon sınavını verdi. Cezayir'de -'Akdenizini' keşfedişi bu yıllarda oldu- ve sonra Paris liselerinde hocalık yaptı.
1935 Brezilya'ya gitti, Sao Paulo Üniversitesi'nde ders verdi. Claud Lévi-Strauss'la orada tanıştı.
1937 Uygulamalı Yüksek Okul'a (Hautes Etudes Pratiques) tayin oldu.
1938 Askere alındı, 1939'da Maginot hattına gönderildi.
1940 Esir düştü. Beş yıl süreyle önce Mayence'ta sonra Lüseck'te bir esir kampında kaldı. "Akdeniz ve Philippe II zamanında Akdeniz dünyası" adlı tezini esirken yazdı (5).
1946 Lucien Febvre ve Marc Bloch'un (Yahudi olduğu ve Direnişe katıldığı için Almanlar tarafından kurşuna dizilmişti) kurdukları *Annales* dergisinin yöneticileri arasına katıldı.
1947 Tezini savundu (1949'da yayınlanacaktır).
1949 College de France'da, L. Febvre'ın kürsüsüne atandı.
1956 Uygulamalı Yüksek Okul'un VI. Bölümü yöneticiliğine getirildi. Kurum daha sonra onun çabalarıyla Sosyal Bilimler Yüksek Okulu'na (Hautes Etudes des Sciences Sociales) dönüştü.
1962 İnsan Bilimleri Evi'ni (Maison des Sceinces de l'Homme) kurdu ve yönetimine getirildi.
1984 Académie Française üyeliğine seçildi.
1985 30 Mayıs'ta Akademi'ye kabul konuşmasını yaptı. Ekimde, Châteauvallon'da eseri üzerine yapılan kollokyuma başkanlık etti. Kasımda, cerrahî bir mücadele sonucu, 83 yaşında öldü.

YAPITLARI:

Akdeniz ve Philippe II zamanında Akdeniz dünyası (2 cilt, Armand Colin, 1949),
Tarih üzerine yazılar (1969'da derlenen makaleler, Champs, Flammarion tarafından yeniden basıldı).
Maddî Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm (Armand Colin, 1979, 3 cilt).
Venedik (Arthaud, 1984).
Akdeniz, Mekân ve Tarih (Arts et Métiers Graphique, 1977; 1985'te Champs, Flammarion'dan yeniden çıktı).
Kapitalizmin Dinamiği (ABD'de ve 1985'te verilen konferanslar, Arthaud, 1985).
Fransa Tarihi (*Fransa'nın Kimliği* kitabının ilk cildi, Arthaud 1986 Şubat'ta çıkacak).

vardır ki, o da *histoire totale* ile yapılabilir. Bloch'un büyük sentez kitabı *Feodal Toplum*'da (*La Société Féodale*, 1939-1940; Türkçesi, Ankara: Savaş Yay., 1983) belirttiği üzere, insanı "*economicus*, *socius*, *faber*, *juridicus*... " cinsinden hayaletlere bölmek anlamsızdır ve tarihçi insanı bir bütün olarak ele almalıdır. Bu da onu *histoire totale*'e götürmektedir. Fakat hiçbir birey tarihi bütünlüğü içinde ele alamaz; o halde, her tarihçi Bloch'a göre toplumun özel bir veçhesini anlatmalıdır.

Bloch'un ebedî kader arkadaşı ve Annales okulunun ikinci kurucu babası Lucien Fevbre tüm kariyerini bu cinsten özelliklere hasretmiştir. Gerek belirli bölgelerin belirli dönemlerine; gerekse de belirli toplumsal grupların, belirli zamanlardaki konumlarına tahsis ettği çalışmaları büyük ün kazanmışlardır. Özellikle, Rönesans dönemi tüccarını incelediği çalışmaları, birer tarih başyapıtı olarak ortaya çıkmaktadırlar.

Açıkça söylemek gerekirse, Febvre Bloch kadar tutkulu değildir, ama onun da bütün eserlerinde, insanî gerçeği bütünlüğü içinde yakalama çabasının bulunduğunu görmemek olanaksızdır.

TARİHİ ANLAMAK VE BÜTÜNÜ İNŞA ETMEK

İşte, Annales okulunun kurucuları bu iki çok ünlü Fransız tarihçisidir. 1929'da her ikisi de Strasbourg Üniversitesinde tarih hocasıyken, *Annales d'Histoire Economique et Sociale* adlı bir dergiyi yayına sokmuşlar ve bu derginin etrafında bir bütünsel tarih okulu inşa etmeyi başarmışlardır. Dergi 1939'a kadar Strasbourg'da yayınlanmış, 1944'e kadar Nazi işgali nedeniyle yayınına ara vermiş ve sonra Paris'e taşınarak yeniden çıkmaya başlamıştır, ama artık bu kez derginin adı *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations* olmuştur. Bu ad, kurucu babaların tarihsel kavrayışlarına çok daha uygundur, çünkü herşey çoğuldur: ekonomiler, toplumlar, uygarlıklar.

1985 Kasım ayının sonunda kaybettiğimiz Fernand Braudel, bu okulla erken tarihlerden itibaren ilişki içinde olmuştur. Bloch'un erken kaybı, Braudel'in üstadının Febvre olmasına yol açmış ve bu üstadın 1956'da ölmesiyle, Braudel Annales loncasının tartışılmaz pîri haline gelmiştir.

Braudel'e göre Annales okulu, 19. yüzyılın sonlarında pozitivizmin Fransa'da can çekişmesinin sonucunda ortaya çıkmıştır (Fernand Braudel, "önsöz", Trajan Stoianovich, *French Historical Method, The Annales Paradigm*, Ithaca, Cornell University, 1976). Bu dönemde yayın hayatına giren, 1891'de ünlü coğrafyacı P. Vidal de la Blache tarafından kurulan *Annales de Géographie* (1894'de derginin editörü olan Lucien Gallois Ecole Normale'de Lucien Febvre'i korumuştur); 1896-1898'de Emile Durkheim tarafından kurulan *L'Année Sociologique* ve 1900'de Henri Berr tarafından kurulan Revue de Synthèse gibi dergiler *Annales* düşüncesinin potası olmuşlardır. Bu dönemdeki kavga "tarihin gelişmeci" algılanmasına karşı verilmektedir. Aynı zamanda, Bloch ve Febvre, Sorbonne'un *récit événementiel* (olaysal anlatı) tipi tarihçiliğiyle de mücadele etmektedirler. Braudel aynı önsözde, kendi mensup olduğu ikinci kuşağın, birincisi tarafından geliştirilen ve tedavüle sokulan fikirlere herhangi bir şey katmadığını söylemektedir. Formüller evet, örnekler ve teyidler evet; fakat yani icatlar hayır, bin kere hayır."

Braudel'in kendinin de ifade ettiği üzere, "Annales tavrı" birinci kuşakta belirlenmiştir. İkinci kuşağın üstadı ise, başta Bloch olmak üzere, Annales kurucularının düşünü gerçekleştirmeye yönelmiştir. Georges Gurvitch'in terimleriyle ifade edersek, Braudel'in *histoire totale*'i bir "*société globale*" (bütünsel toplum) tarihi olarak ele almaktadır. Bu çabanın ilk ve anıtsal ürünü, bir doktora tezi olarak ele alınan (1946) ve ilk kez 1949'da yayınlanan *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen â l'Epoque de Philippe II* (II. Felipe Çağında Akdeniz ve Akdeniz Dünyası)'dür.

TARİHSEL NESNE OLARAK AKDENİZ

Braudel'in bu eserinde yaptığı "*une histoire autre*" (bir başka tarih)dur. Çünkü, tarihsel bir nesne olarak ele aldığı bir denizdir. Romalıların *Mare Nostrum*'u onun elinde tasnif dışı bir kişilik haline gelmiştir (tıpkı rejisörün kamerayı baş rolde oynatması gibi). Üstelik, bu deniz kitabın önsözünde de belirtildiği gibi, tarih boyunca hep aynı

boyutta kabul edilmemektedir. Akdeniz 16. yüzyılda "bugün olduğundan daha geniştir." Mutlak ve kesin kavramlara alışık olanları isyan ettirecek bir ele alış tarzı. Diğer yandan, Akdeniz bir deniz olmaktan çok "bir denizler karmaşası", "adalar tarafından doldurulmuş, yarımadalar tarafından kesintiye uğratılmış, dallı budaklı kıyılarla çevrelenmiş bir denizler karmaşasıdır." Ne kadar da çok özel tarih ve bir de Akdeniz'in "*histoire globale*"i.

Braudel bu çok zor işi yapabilmek için kitabını üç bölüm halinde ele almıştır (zaten Wallerstein'ın yazısında da okuyacağınız üzere, bütün anıtsal eserlerinde aynı yolu benimsemektedir). Birinci bölümde insanın, onu çevreleyen ortamla olan ilişkilerini incelediği, adeta hareketsiz bir tarihi ele almaktadır. Bu tarih yavaş akmakta, yavaş dönüşmekte ve sürekli olarak yenilenen devrevî hareketlerle karşı karşıya kalmaktadır. Braudel, bu adeta zaman dışı ve insan dışı oluşumu tarihsel bir nesne haline getirmektedir. Çünkü, insan bunun da ürünüdür ve tarih her yerde aynı hızla akmak zorunda değildir vehatta bazen hiç akmayabilir de.

Bu hareketsiz tarihin üzerinde, yavaş ritmli bir tarih yer almakta ve bu da eserin ikinci bölümünü meydana getirmektedir. Braudel burada grupların ve gruplaşmaların tarihini, sosyal adını verdiği bir tarih çerçevesinde incelemektedir. Bu bölüm tarihçiye göre, dipteki dalgaların tarihidir.

Nihayet son bölüm, bireyler boyutundaki tarih olmakta veya başka bir ifade ile, yüzey hareketlerinin tarihi olmaktadır.

Braudel kitabının sonuç bölümünde söylediği üzere, "gerçeğin çakıştırdığı farklı tarihleri, saydamlıkları içinde göstermeye" çalışmıştır. Braudel'e göre, çok sayıda zamansallıklar (*temporalités*) biraradadırlar ve *l'histoire globale* bunların çok sesliliğini, saydamlığını, ama çakışmalarını da göstermeye çalışan tarihtir.

Bu büyük tarihçi, ülkesinin gene üç bölümlü tarihini tamamlamak üzereyken (*L'Histoire de France*) *Panthéon*'a taşındı. Bizler Akdeniz çocukları, Akdeniz'de en fazla kıyısı olan ülkenin çocukları, bu büyük Akdenizliyi tanıyamamış olmanın burukluğu içinde onu yeni mekânına uğurluyoruz. Akdeniz ve Akdenizlilik bilincimizi oluşturduğumuzda muhakkak keşfedeceğimiz Braudel, o zaman Türkiye'de de doğacaktır.

Braudel Destanı: Yavaş İlerleyen Tarihin Ustasıyla Yapılan Son Söyleşi

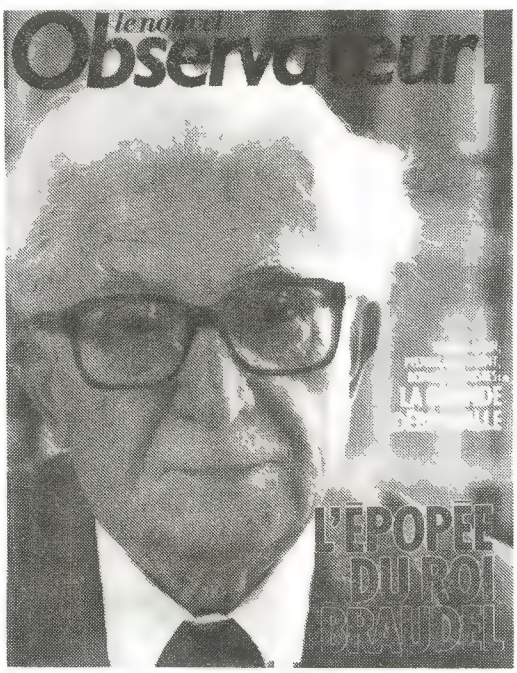

Geçtiğimiz 28 Ekim'de, ölümünden biray önce, Fernand Braudel, Kanadalı bir gazeteciyi, Louis Bernard Robitaille'ı kabul etti. Ona, yaşadıklarından yola çıkarak, nasıl, "siyasal angajmanları reddedip, tarihe angaje olunduğu"nu anlattı (Nouvel Observateur, No. 1100).

— Sizi bir okulun (ekol) başı olarak görebilir miyiz?

— *Annales* okulu bildiğimiz öbür okullardan farklıdır; ya da illâki okul diye niteleyeceksek, edebî bir okul ya da bir sanat okulu olarak kabul etmeliyiz onu. Oraya girenlerin amacı ne bir kariyer yapmak ne de belli dogmalara uymaktır. Sınırları oldukça esnektir. Okulun kuruluşu, her ikisi de önemli şahsiyetler olan Marc Bloch'la Lucien Febvre'e uzanır; ben her ikisine de çok şey borçluyum. Okulda başı benden önce onlar çektiler. Ben kendimi Lucien Febvre'la aynı kültür kuşağından sayarım ama, benden yirmidört yaş büyük olduğunu da unutmayın. Febvre 1956'da ölünce onun mirasını ben devraldım. Sonra da kendi yolumdan gittim. Aynı şekilde benden sonra gelenlerin de -Le Roy Ladurie, Chaunu, Ferro- herbiri kendi yollarını kendileri çizdiler.

— Pekiyi ama, başlangıç noktanız neydi? Ortak noktalarınız ne?

— Bloch'la Febvre'ın döneminde ana sorun, tarihin, kendi dışındaki, onu çevreleyen insan bilimlerini özümsemesiydi. Onları, yardımcı bilimlere indirgemek pahasına da olsa, tarihe katmamız gerekiyordu. Febvre'de olsun Bloch'ta olsun, iktisadı, coğrafyayı, sosyolojiyi, bütün insan bilimlerini kolonileştirme projesi diyebileceğim bir emperyalizm eğilimi vardı. Benim yaklaşımım onlarınkinden biraz farklı. Benim derdim, insan bilimlerini tarih içinde özümlemek değil, tersine, tarihi insan bilimleri içinde eritmek. Asıl önemli olan, hem tarih hem de öbür bilimleri içeren, bir tür bilimlerüstü bir dal yaratmak. Beni

herzaman, aralarındaki ilişkiler, karışımlar heyecanlandırdı.

— Tarihin, mutlaka egemen konumda olmayabileceği bir bileşik kaplar sistemi mi demek istiyorsunuz?

— Evet, iyi ifade ettiniz. Tarihin egemen olmaması gerekiyor. Çünkü tarih ancak, öbür bilimleri zenginleştiren, son derece yararlı bir bilim dalıdır. Öbür insan bilimleri için tarihi bir perspektife sahip olma zorunluluğu var. Örneğin, sosyolog, bugünkü zaman üzerinde çalışır. Ama bugünkü zamanın kendi kendine yeterli olduğu zannına kapılması hatalıdır. Çünkü bugünkü zaman çok kısadır. Güncel bir olayı, geçmişte hangi biçimlerde ortaya çıktığını araştırmadan inceleyemezsiniz. Aynı durum iktisat ve sosyal psikoloji için de geçerli. Günümüzün bunalımını, geçmiş bunalımlarla karşılaştırmadan inceleyemezsiniz. Bugün eski mekanizmalardan hangilerinin hâlâ geçerli olduğunu, hangilerinin değiştiğini görmeniz gerekir. Bu değişmeler, geçmişle bugünün farkını anlamamıza yardımcı olur.

— Kapitalizm üzerine yayınladığınız büyük eser bir iktisat çalışması mı, yoksa bir tarih çalışması mı?

— Tabiî ki tarih çalışması. Çünkü ben herşeyden önce bir tarihçiyim. İsterseniz, bu çalışmaya geçmişin iktisadı da diyebilirsiniz. Ama size şunu söyleyeyim; bu çalışmada, iktisatla tarihi bütünleştirme tarzım beni pek tatmin etmiyor. Bir bakıma, bana bir raslantı sonucu dayatılan bir konuydu bu. Kendisi daha çok kültürle ve dinlerle ilgilendiği için Lucien Febvre, iktisadı benim "almamı" istedi. Ben de öyle yaptım. Ama beni daha çok tatmin eden yaklaşım, "global", bütünsel tarihtir. Akdeniz çalışmamda ve şimdi üzerinde çalıştığım Fransa tarihinde bu yaklaşımı benimsedim. Beni, benden sonra gelen "izleyicilerimden" ayıran da bu husus; onlardan her biri özgül bir alana ilgi duydu. Benim hoşuma gidense hep, herşeyi toplamak, herşeye el atmaktı.

— Ama, Braudelcilik ya da Annales-yaklaşımı dendiğinde, ortak bir nokta, ortak bir metod akla geliyor!

— Aramızdaki ilk ortak nokta tarihe olan tutkumuz. Onun dışındaki bir ortak yanımız da "metod"ları pek sevmeyişimiz. Her zaman Batı'yı etkisi altına alan egemen düşünce akımlarının dışında kalmaya çalıştık. Örneğin Marxist yöntemler; onları küçük görmedik ama kullanmadık ta. Öte yandan biz, daha doğrusu ben, tanım yapma, teori kurma gibi şeyleri, yani tarih felsefesini pek sevmem. Bu konuda çok ihtiyatlıyım.

— Betonarme olmuş kavramları da pek sevmiyorsunuz, sanırım...

— Hayır, kusura bakmayın, betonarmeyle çok az çalıştım.

— Öyleyse okulunuzu, hiç değilse reddettiklerinizle tanımlamak mümkün: Büyük insanlar, siyaset, sizin okulunuzun ilgi duyduğu konular değil, değil mi?

— Hayır. Biz hiçbir şeyi dışlamıyoruz. *Annales* okulu, Sorbonne'da kök salmış geleneksel tarihçiliğe rakip olarak ortaya çıktı. Onlar gerçekten de siyasal tarihi, "büyük adamlar" tarihini ön plâna çıkarıyorlardı. Ama buradan giderek, bizim olaylar tarihine ya da kahramanlara karşı husumet beslediğimiz de söylenemez. Tarihte olan herşey bizim ilgimizi çekmektedir. Yeter ki olayları belirli bir perspektiften görebilelim. Çünkü ancak, genel olanın bilimi yapılabilir. Büyük bir adamı, içinde yaşadığı genel ortamdan, tarihin öbür "katlarından" soyutlayamazsınız.

— Peki, bu geleneksel tarihçilik bugün tümüyle yenik düşüp, tarihe gömülmüş değil mi?

— Uzun bir süre heretik sayılan ve marjinal bir okul olarak kalan *Annales* okulunun bugün artık resmiyet kazandığı doğrudur. Ama geleneksel tarihin, peşpeşe çıkan biyografilerden de anlaşıldığı üzere, çok yoğun, hatta ezici diyebileceğim bir faaliyet gösterdiği de açık. Ben de istesem, oturup bir haftada bir biyografi yazar, bir sonraki hafta da bir başkasının biyografisine geçebilirdim.

— Bu açıdan, yayın temponuzun, bugün yapılandan oldukça değişik olduğunu görüyoruz: Çok uzun bir sürede yalnız birkaç anıt-eser verdiniz. Sizce bugün çok mu hızlı çalışılıyor?

— Herkes yaşamını kendine uygun bir tempoda götürür. Az önce dediğim gibi, tarih bir bilim olma iddiasını taşıyorsa, genel olanı ele almak zorundadır. Özel bir tarih konusunu, örneğin bir şahsı ele alacaksam da, bu ancak derinliğine bir tarihin perspektifine yerleştirildiğinde anlam kazanır. Benim metodum bu. Her zaman çok iyi anlaşıldığını da söyleyemem. Örneğin "Akdeniz" kitabımı yirmi yıldır anlayamadılar. Bana hâlâ, "Evet, ama İnebahtı (Lepanto) savaşını incelememişsiniz" diyenler çıkıyor. Oysa ben o savaşı inceledim! İlk olarak, İslâm'la Hıristiyanlık arasındaki bütün savaşların "iki denizin" birleştiği noktada meydana geldiğini söyledim[1] Bu hep böyle olmuştur. İkinci olarak, Hıristiyanlığın İslâm'ın boğazına sarılması -ya da tersi-, hep iktisadî çöküntü (depresyon) dönemlerinde olmuştur. İşler iyi gitmediği zaman, ikisi de diğerini "kötü", "şeytan", "dinsiz" ilân etmiştir... İşlerin iyi gittiği zamanlardaysa iki taraf da kendi iç çatışmalarıyla uğraşırlar. Üçüncü olarak da Avusturyalı Don Juan gibi romantik bir kahramanın bu kaderi nasıl etkilediğini gösterdim. Kısacası ben İnebahtı savaşını üç defada anlattım. Onlarsa benim bu savaşı, illâki bir defada anlatmamı bekliyorlar.

— Eğer doğru anladıysam, sizin tarihe bakışınızda, ön plâna çıkan bir şey yok; olayın farklı yönlerini birarada görmek gerekiyor...

— Farklı yüzlerin hepsini, saydam bir sathın ardından göstermek gerek. Ben İnebahtı savaşına baktığımda, alt katta iktisadî durumu, onun da altında denizin eklemlenişini görüyorum. Öyle olunca da İnebahtı savaşı, olayların tarihine ait olmaktan çıkıyor.

— Bu saydamlıkta "büyük adamlar" da yerlerini buluyorlar mı?

— Evet. Ele aldığımız somut örnekte, XVI. yüzyılda, artık aziz yaratılmadığını, yerine kahramanların çıkmaya başladığını görüyoruz. Avusturyalı Don Juan gibi bir adamın, kelimenin tam anlamıyla hayali bu; kendi hayatını yaşayamıyor, çevresindekilere karşı kayıtsız... tek derdi şaşaalı, şan ve şeref rüyaları. Ve o çağda, bu hayalleri besleyen tek kişi de o değil. Gördüğünüz gibi, benim yaptığım tarihçilik, tüm insan bilimlerini, birbiri peşi sıra işin içine katıyor. Aynı şekilde bana göre, devleti, toplumu ve mantaliteleri işin içine katmadan iktisat üzerine birşey yazmak da olanaksız. Kilise'nin tefeciliğe karşı verdiği mücadelenin ne anlama geldiğini düşünün bir! Bugün de kapitalizmi yalnız bir iktisadî düzen olarak göremeyiz. Kapitalizm bir düşünme, yaşama tarzıdır.

— Ben de tam bunu soracaktım size. Sizce çok eski bir geçmişte olan sıçramalar bugünü açıklayabilir mi? Örnek vermek gerekirse, dünyanın merkezinin Anvers'ten Cenova'ya, oradan da, Rönesans'ta, Amsterdam'a kayması, günümüzün cam elyafı ve lazer ışını çağını yaşayan kapitalizmi hakkında ne öğretebilir bize?

— Niye öğretmesin? Bunu söyledim diye, bütünsel tarihe, toptan açıklamaya ulaşıldı gibi bir anlam çıkarmayın; ama bu bir amaç, erişmeye çalıştığımız

hedeftir. Verdiğiniz örnek çok iyi. Benim "iktisat-dünya" dediğim şey bu: Bununla kastettiğim, yeryüzünün bir bölgesinin, kendi içinde daha tutarlı olma avantajına (ya da dezavantajına) sahip olması. Akdeniz, uzun bir süre böyle bir rol oynadı, hiç kuşkusuz. Bu "iktisat-dünyalar"ı hep bir kentin çevresinde kurulmuştur: Venedik, Cenova, Amsterdam, Londra, New York. Bu merkez etrafında, başka yerlerden daha yüksek bir iktisadî hararet vardır, sorunlar burada başka yerlerden farklı biçimde çıkar ortaya. Kısacası gerçek kapitalizm ancak, iktisat-dünya'nın merkezinde var olabilir. Merkezin bir yerden başka bir yere kaymasına yol açan değişiklikler hep, iktisadî bir bunalımla başlar. 1929 bunalımıyla merkez Londra'dan New York'a kaydı. Şimdiki bunalımla da başka bir yere kayıyor.

— *Pasifiğe mi?*

— Emin değilim. İnsan sadece bir tarihçiyse, üstelik ABD'ye çok sık gitmeyen bir tarihçiyse, ABD'yi anlamak, Amerikan yaşamının çıkmazlarını ve sorunlarını anlamak, dolayısıyla böylesi bir kestirimde bulunmak zor oluyor. Genellikle insanlar, orada herşeyin çok kolay olduğuna inanıyorlar. Ben ise ABD'de çok dehşetli sorunlar bulunduğu ve Amerikalıların bu sorunlarla başetmeyi başaramayacakları kanısındayım. O zaman merkez Pasifiğe mi kayar? Bilemem. Göreceğiz. Amerika sanayii ve tarımında şaşırtıcı bir bunalım yaşanıyor. Bu bunalım nereye varacak? Peygamber değilim. Ama, problemi ortaya koyma biçimimin geçerli olduğunu ve sorunu teşhis etmeye yardım ettiğini -bu ilk bakışta gerçekliğe uymuyor görünse de- düşünüyorum. Örneğin, ben artık ne Los Angeles'in yeni merkez olabileceğine ne de "chips" dönemine inanıyorum. Bana öyle geliyor ki Silicon Valley şansını son noktasına kadar zorladı. Ancak, merkezin bir yerden başka bir yere kaymasına neden olan bu darbe, öyle üç, dört yıl gibi kısa bir sürenin işi değil, çok daha uzun süreler gerektiriyor.

— *Tarihe yaklaşımınızın maddeci olduğunu söyleyebilir misiniz?*

— Hayır. Tarihî maddecilikten yana değilim. Maddeciyim ama, bu Marxistlerin anladığından farklı bir şey. Altyapı ve üstyapılardan söz edilen bir felsefe bana ters düşmüyor. Ama, arada şöyle bir fark var; ben altyapının üstyapıyı belirlediğine inanmıyorum. Üstyapılar da, en az altyapılar kadar, ağırlıklı ve önemli. Bana göre kapitalizm bir üstyapıdır; bir kültür, bir yaşam tarzıdır.

— *Kapitalizmin yeni bir eşitsizlik tipi yaratmadığını, varolan eşitsizlik yapısının içine yerleştiğini mi söylemek istiyorsunuz?*

— Toplumlar her zaman eşitsizdir. Kabul edilmesi esef veren, tatsız bir du-

Akdeniz

Bu kitapta yüzen gemiler var, dalgaların şarkılarını yenilediği; bağcılar var, Beş Toprak tepelerinden Cenova ırmağına doğru inen; köylüler var, Provence ve Yunanistan'da zeytin döğen; balıkçılar var Venedik'in durgun lagunasında ya da Cerba'nın kanallarında ağ toplayan; marangozlar hâlâ eskisinin aynısı tekneler yapıyorlar ...Ve biz, bir kez daha, zamanın dışına çıkıyoruz, onları seyrederken.

Yapmaya çalıştığımız şey, geçmişle bugünün buluşması, birinden öbürüne yinelenen gidiş gelişler, iki tertemiz sesin bitmez tükenmez dinletisi. Eğer onların, biri öbürünün sorunlarını yansıtan bu diyalogu, kitaba hayat verebildiyse, ne mutlu bize. Tarih, çevremizi saran ve karabasan gibi üstümüze varan sorunlar, meraklar ya da tedirginliklerle kaygılar adına, durmadan geçmiş zamanları sorgulamaktan başka nedir ki! Akdeniz bunun bir kanıtı, belki de insanların kurduğu bütün evrenlerin *hepsinden* daha iyi bir kanıtı. Durmadan anlatıyor, bize kendini; yaşamını aralıksız sürdürüyor. Bundan keyif aldığına hiç şüphe yok ama, mecbur da buna. Geçmişte olmuş olmak, bugün olabilmenin bir koşulu.

Nedir Akdeniz? Aynı anda bin şey. Tek bir manzara değil, sayısız manzaralar; tek bir deniz değil, birbirini izleyen birçok deniz; tek bir uygarlık değil, birbiri üzerine yığılmış bir dizi uygarlıktır, Akdeniz. Akdeniz'de yolculuk demek, Lübnan'da Roma'yı, Sardunya'da tarihöncesini, Sicilya'da Yunan kentlerini, İspanya'da Arapların izlerini, Yugoslavya'da Türk İslâmını bulmak demek. Malta'daki megalitik yapılara, Mısır'ın Piramidlerine dek uzanmak demek. Akdeniz'de yolculuk demek, en modern şeylerin yanında, bugün hâlâ yaşayan, çok eski şeylere raslamak demek: Durağanlığıyla bizi yanıltan Venedik'in yanında, Mestre'nin koca sanayi merkezine, hâlâ Ulysses'inkinin eşi bir balıkçı kayığının yanında, deniz dibini sürtmeyle tarayan ölümcül teknelere ya da dev petrol tankerlerine raslamak demek. Bir yandan ada dünyalarının eskiliğine gömülürken bir yandan da yüzyıllardır denizi gö

rum bu ama, yatayına kurulmuş bir toplum tanımıyorum.

— Ama yine de eşitsizlikler birbirinden farklı değil mi?

— Bütün toplumlarda eşitsizlik var. Eşitsizliğe son vermiş bir toplum yaşayamaz. Tabiî, eşitsizlik toplumdan topluma değişir. Geri kalmış toplumlarda eşitsizlik, sanayileşmiş toplumlara göre çok daha fazla. Kuşkusuz farklar var. Ama isterseniz şöyle söyleyeyim: Gelir eşitsizliğine son verdiğiniz zaman, bu kez de iktidar eşitsizliği çıkıyor ortaya. Gözde bir ifade kulanacak olsam, yeryüzünde "demokratik toplum" denilen tek bir toplumun bulunmadığını söylerdim. Yok öyle bir şey. Eşitlikçi toplum... o da yok. Hiç olmamış, Her yerde bir yönetim zorunluluğu var.

— İzninizle ısrar edeceğim. 1980'lerin Avrupası'nda belirli bir yaşam kalitesine ulaşıldığı, bir tür demokrasinin kurulduğu söylenemez mi?

— Bu sorunuz beni şaşırttı. Çünkü, Batı Avrupa dediğinizde bundan tam ne anladığınızı bilemiyorum. Bana göre Avrupa, ABD'yi, Kanada'yı, Latin Amerika'yı da içine alıyor. SSCB'yi de katıyorum ona. O zaman, siz hangi Avrupa'dan söz ediyorsunuz?

— Meselâ Fransa'yı alalım ele...

— Fransa artık hem dünyanın hem de Avrupa'nın ufacık bir parçası oldu. Zaman zaman Fransa'nın çöküşü diye ifade edilen şeyin dramatik yanı şu: Fransa, iletişim araçlarının hızlanmasına koşut olarak ufaldı. Paris'ten bir saat uzaklaştınız mı Fransa sınırlarının dışına çıkıyorsunuz. Olayı şöyle canlandırın gözünüzde: Hızlı trenler kullanıldığından beri, Fransa toprakları küçüldü. Tabiî, hâlâ yürüyerek de dolaşabilirsiniz, dağlarda gezinebilirsiniz ve sanki Hugues Capet'in zamanında yaşıyormuş gibi bir duyguya kapılabilirsiniz. Ama, durum eskisinden farklı. O yüzden Fransız politikasını çok iyi anlayabiliyorum: Hâlâ Çad'ı elde tutmak, Çad'ı bir tür uçak gemisi gibi kullanıp, uçaklarını Afrika'nın yüreğine dek gönderebilmek istiyor Fransa. Çünkü, kendi toprağımız gitgide küçüldü.

— Fransa, eşitsizlikler yönünden "en az kötü" denebilecek bir düzeyin sınırına gelmiş sayılamaz mı?

— Size şu kadarını söyleyeyim. Ne kendini beğenmiş, ne de milliyetçiyim. Ama, Fransa'nın bugün yeryüzünde varolan en modern ülke olduğuna inanıyorum.

— Modern mi?

— Modern, evet. Evet, günlük yaşamında. Tabiî bu, işlerini yürütürken en akılcı ülke olmak, demek değil. Ama, Fransa'da gerçek anlamda modernlik, belirli bir hesap mantığı, yaşamın kalitesini kavramışlık var ve Fransa'yı başkalarına üstün kılan da bu. Artık Fran-

---

zetleyen ve denizden geçinen, kültürün ve kârın her tür rüzgârına açık, çok eski kentlerin, o akılalmaz gençliğine şaşırmak demek.

Bütün bunların nedeni, Akdeniz'in çok eski bir kavşak oluşu. Binlerce yıldan beri, herşey ona doğru akmış, tarihini karıştırmış, zenginleştirmiş onu: İnsanlar, çeki hayvanları, arabalar, mallar, gemiler, düşünceler, dinler, yaşama sanatları. Ve de hatta bitkiler. Akdeniz bitkisi sanırsınız onları. Oysa, zeytin, bağ ve buğdayın, yörede çok erken bir tarihte görülen bu yerlilerin dışındaki bitkilerin hemen hepsi Akdeniz'in uzağında doşmuşlardır. Eğer tarihin babası, İ.Ö. V. yüzyılda yaşamış Herodotos, geri gelip de günümüzün turistleri arasına karışsaydı, kimbilir ne kadar şaşırırdı! Lucien Febvre'ın dediği gibi, "Onu, şimdi Doğu Akdeniz turunu yaparken düşlüyorum da... Hayret ki ne hayret! Şu bodur, koyu yeşil ağaçlardaki altın meyveler, portakallar, limonlar, mandalinler... ama, yaşarken onları görmüş olduğunu hiç hatırlamıyor. Evet, inanılması zor! Ama onları Araplar çok sonraları Uzak Doğu'da getirdiler. Sonra şu acaip, tuhaf biçimli, dikenli birer sopa gibi gövdelerinden çiçekler fışkırmış, adları da kendileri kadar yaban, kaktüs, nergis, sarısabır, yaban inciri denen bitkiler... onları da görmüş olması olanaksız. Evet, inanılır gibi değil! Ama onlar da Amerika'dan geldiler. Hele şu kocaman, soluk yapraklı ve de Yunanca adlı, ökaliptus dediğimiz ağaçlar! Onun çağında, hiç kimse görmemişti onları. Nasıl görsünler ki! Avustralyalıdır, onlar. Ya selviler, onları da görmüş olamazlardı, çünkü onlar da İranlı. Bütün bunlar, yalnız dekorla ilgili. Bir de en basitinden bir yemeğin tadına baksaydı, kim bilir nasıl şaşırırdı... Peru'dan gelme domates, Hindistan kökenli patlıcan, Guyanlı biber, Meksikalı mısır, Arapların bize armağan ettiği pirinç; fasulyesi, patatesi, Çin dağlarından inip İranlı olan şeftali ağacı ve de tütünü de cabası... Oysa bugün bunların hepsi, Akdeniz'in has manzarasının parçaları: "Narenciyesiz bir Riviera, selvisiz bir Toscana, bibersiz bir pazar... bunları düşünmek bile olanaksız, bugün" (Lucien Febvre, *Annales*, XIII,29).

Ya bir de Akdeniz insanlarının, kıyılarında doğmuşların ya da eski zamanlarda sularında seyretmiş, toprakların ekmiş, tarlalarını taraça taraça işlemiş olanların soyundan gelenlerin ve daha sonraları uzak diyarlardan gelip peşpeşe onu işgal edenlerin çetelesini tutaydık... bitkilerin ve meyvelerin çetelesinden de daha şaşırtıcı olmaz mıydı, bu?

Fizik yapısıyla olduğu kadar, insan manzaralarıyla da bir kavşak, bir hercümerç olan Akdeniz, nedense anılarımızda hep, âhenkli bir imge, sanki herşeyin birbiriyle hallolup yepyeni bir bütün oluşturduğu bir sistemmiş gibi yaşar. Bu aşikâr bütünlüğü, Akdeniz'in bu derin varlığını nasıl açıklamalı? Herhalde, bir daha, bir daha deneyerek. Açıklama ne yalnız onu yoğurmak için durmadan çalışan doğada, ne de yalnız bütün parçaları inatla biraraya getirmeye uğraşan insanda bulunabilir; onu açıklamak için hem letafeti, hem de lânetiyle -her iki yönden de zengindir Akdeniz'in doğası- etkili olan doğayı, dün olduğu gibi bugün de ardı arkası gelmeyen insan çabasıyla birlikte gözönüne almak gerek. Yani, bitmek tükenmek bilmeyen bir raslantılar, kazalar ve habire yinelenen başarılar yumağı olarak görebilmeli onu.

Bu kitabın amacı, bu deneylerle başarıların, birbirlerine kıyaslanmak yerine, ancak birlikte ele alındıklarında anlaşılır olduklarını göstermek, geçmişte olanları anlamak için, onlara bugünün ışığını tutmanın gerektiğini, geçmişi yargılamak ve anlamanın, bugünden yola çıkılarak yapılabileceğini, bugünü anlamak için de bunun tersini yapmanın zorunlu olduğunu ortaya koymak. Akdeniz, tarihe "başka" bir biçimde yaklaşabilmek için bulunmaz bir fırsat, Çünkü deniz, gözlerimizin önündeki o sevgili deniz, geçmişinin en karanlık sayfalarının da en ışıl ışıl tanığı.

Fernand BRAUDEL

Çev: Şirin TEKELİ

F. Braudel'in, *La Médierranée Espace et Historie* (Akdeniz, Mekân ve Tarih), Champes, Flammarion, 1985, kitabının "giriş" bölümü.

sa büyük bir ülke değil, büyüklük elimizden alındı. Dram da orada zaten. Çünkü Fransa "büyüklük" düşüncesiyle kurulmuş bir ülkeydi. Tabiî bu düşünceye sarılan tek ülke değildi. Bu dram, İngiltere gibi bir ülkede örneğin, daha gözle görülür biçimde yaşanıyor. İngiltere, geçmiş büyüklüğünü yitirmenin acısını, her an, İngiliz yaşamının her yönünde hissediyor. Bizim için de durum aynı. Fransa koloni imparatorluğunu kaybetti. General de Gaulle'ün gözdolduran ihtişamı da yok artık. Bir süre onun gölgesinde yaşadık. Fransa'nın gerileyişini farketmedik; çünkü o günümüzün dünyasına pek uymayan bir tonda konuşuyordu. Bizler için de Gaulle bir tür sığınak görevi gördü. Bugünse artık büyüklük iddiası taşıyabilecek bir Fransız politikası yok. Bunun tek istisnası entellektüel alan. Orada Fransa hâlâ büyük. Ama siyaset alanında, Avrupa'nın kuruluşunda falan... değil.

— Belki de gaullizm son hayaldi...

— İnsanlar ekmek kadar hayalle de yaşar. Önce ekmek gelir ama, hayal de gerekir. de Gaulle'le bir anlamda *güvence* altında yaşadık, biz.

— Châteauvallon Kollukyumunda[2] meslekdaşlarınız, sağdan çok solda bir kişi sayılabileceğinizi öne sürdüler. Ne dersiniz?

— Ne soldayım, ne de sağda. İsterseniz siyasette hiç taraf tutmadığımı söyleyerek anlatayım bu durumu. Bir kez tuttum, 1940'ta. Ama o zaman da savaş vardı, savaş tutuklusuydum, General de Gaulle işin içindeydi. Onun dışında, insan ülkesinin yaşamına, mesleğini en iyi şekilde icra etmeye çalışarak da katkıda bulunabilir. Ama ben, hayır, siyasal bakımdan angaje olmadım. Angaje olmayı sevmiyorum.[3] Bir partiye ya da dini örgüte katılmak demek, açık çek vermek demektir. Zamanla nereye gideceklerini bilemezsiniz.

— Bu sizin için zor bir karar olmalı. Çünkü 30'lu, 40'lı, 50'li yıllarda yalnız angajman düşüncesi güçlü olmakla kalmadı, aydınların önemli bir bölümü Marxizmin etkisine girdi... Gide, Malraux, Sartre...

— Hayır, Gide hiçbir zaman militan olmadı. Sartre da. Zamanımızın en büyük düşünürlerinden biriydi ama, militan olmadı. Angajmanları tiyatrovâriydi. Tabiî, bunu söylediğim için, beni onun aleyhinde konuşmakla eleştirebilirsiniz ama, işin gerçeği oydu... hep lâfta angajeydi. Bence hep somut angajmanları sevdim. Şu yaptırdığım "eve"[4] angaje oldum, örneğin. İnsan Bilimleri Yüksek Okulu'nu, birkaç kişiyle birlikte ben kurdum. *Annales* okulunu ben yaşattım... Onun ötesinde... Herkes kendilerinden yana olmamı istedi; siyasal partiler, orada fazla bir yer işgal etmemem koşuluyla beni üye yapmak istediler... Bilir misiniz, bir zamanlar çok

Fernand Braudel'in Vasiyeti

Ölümünden birkaç hafta önce "Akdeniz"in yazarı ***Fransa'nın Kimliği*** *adı altında yayınlanacak son eserinin ilk cildini (Fransa Tarihi) yayıncısına (Arthaud) teslim etti. Aşağıdaki sayfalar bu kitaptan alınma bir bölüm.*

Bütün hayatım boyunca hoşgörüden yana olmak talihine eriştim. Bu konumda olmaktan memnunum. Ama, nedenle kendime özel bir fazilet de atfetmiyorum. Örneğin, Yahudi sorununu keşfedişim -buna keşfetmek diyorlar- 1923'te Cezayir'de yaşadığım sırada oldu. Yirmi yaşı aşmıştım o sırada. Ondan sonra Cezayir'de, bir Müslüman toprağında Araplarla Kabilleri anlamayı öğrendim. Yıllar sonra (1935), Brezilya'da ders verdiğim dönemde zenciler tanıdım. Herşey bana "Rüzgâr Gibi Geçti"nin havasını hatırlatıyordu. Nihayet, birkaç küçük istisna dışında, hemen tüm Avrupa ülkelerini tanıdım ve herbirinde uzun yıllar büyük keyifle yaşadım.

Hoşgörü, yine hoşgörü. Bugün bize yönelen kitlesel proletarya göçünü anlayabilmek ve bu olaya serinkanlılıkla bakabilmek için hoşgörülü olmak gerekiyor. Bu, çeşitli ülkelerden bize gelen, müzisyen, romancı, ressam, heykeltraş, filozof, matematikçi, fizikçi, kimyacı, mühendis, siyasal mülteci yabancı aydınları ağırlamaktan farklı bir olay... Sokaktaki adamın farkına bile varamayacağı bir sessizlik içinde gerçekleşen bu seçkinler göçü, gelenlerin kısa sürede bizim uygarlığımızla uyum sağlaması ve hatta, o uygarlığın en üstün başarılarından bazıların elde etmesiyle sonuçlandı. Varşova doğumlu Marie Sklodowska (1867-1934), Marie Curie oldu, kocasıyla 1898'de radyumu buldu ve 1911'de Nobel ödülünü kazandı. Vincent Van Gogh (1853-1890) Hollanda'da Groot-Zundert'te doğmuştu. Pablo Picasso (1881-1973) Malaga, Amadeo Modigliani (1884-1920) Livourne doğumluydu; Marc Chagall 1887'de Vitebsk'te, Eugéne Ionesco 1917'de Slatin, Romanya'da doğmuşlardı; Chaim Soutine (1895-1944) Litvanya kökenliydi ve uzun yıllar yaşadığı Céret'de tatlı bir anı bıraktı (fırçalarını elbisesine temizlemek gibi garip bir huyu vardı Soutine'in, bu yüzden herkes onu böyle "pitoresk" bir görüntüyle hatırlıyor). Gerçekte bizim aramızda yaşamayı seçmiş ya da buna mecbur kalmış ünlü yabancıların listesi saymakla bitmeyecek kadar uzun. Eğer bizim için çok azizseler, bu yalnız bize şeref veren büyük insanlar olmalarından değildi; aynı zamanda da bizden olmayı kabul etmiş olmalarındandı.

Kabullenilmiş, onun için de mümkün olan bir özümsenmeydi bu. Sanıyorum aynı şey. Fransa'ya kuşaklar, kuşaklar önce gelen göç-

büyük bir Fransız tarihçisi vardı, en büyüklerden biri: Ernest Labrousse. Jaures'i yakından tanımış, Léon Blum'un sekreterliğini yapmıştı. Ama siyasal bir kariyeri olmadı. Aynı anda, hem siyasal hem de entellektüel bir kariyer yapamazsınız da ondan.

— *Pekiyi, ya savaştan sonra... Marxizmin, Sartrizmin hegemonyası...*

— Hayır, bu doğru değil. Marxist terimler, o yıllarda Fransız düşüncesine yeni girmekteydi ama, dağınık, bağlamından kopmuş terimlerdi bunlar. Ben buna Marxizm demem. Bir görüntüden, bir yansımadan ibaret kaldı hepsi. Öğrencilerimin çoğu Marxistti. Ama, birbiri ardına ayrıldılar Marxizmden.

— *Evet, ama, 1975'ten sonra!*

— Evet ve vahim olanı da bu. Dine yönelen ve birkaç yıl sonra rahip olamayacağını anlayıp cüppeyi çıkaranlara benziyorlardı. Ama bu beni fazla rahatsız etmedi. O sıralarda her iki yanda da benim hakkımda yazılan çok kötü şeyler okudum. İki yanda da. Kimine göre Marxisttim, kimine göre de Amerikan uşağı. Her ne hal ise... Kısa bir süre önce de FKP ve aydınlar üzerine yapılmış bir çalışma okudum ve orada FKP'nin bana, tahmin ettiğimden en az on kat daha fazla saldırdığını gördüm. Bu kadarını bilmiyordum. Ama itiraf edeyim ki, bu beni fazla etkilemedi.

(Bu röportaj, ilkin Montréal'de çıkan Actualité *dergisinde yayınlanmıştır.)*

Çeviren: Şirin TEKELİ

[1] Braudel'in sözünü ettiği "iki deniz", Antik çağda Fenike ve Kartaca'nın, ortaçağ ve sonrasında da İslâm'la Hıristiyanlığın egemenlik alanlarını oluşturan "Doğu" ve "Batı" Akdeniz. Bkz. *Méditerranée*, Champs, 1985, s. 112 ve 170... (ç.n.)

[2] 18, 19, 20 Ekim 1985'te, eseri üzerine düzenlenen ve onun başkanlığında yapılan kollok (ç.n.)

[3] 1979 sonunda Prof. Dr. Ümit Doğanay'la Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in katledilmeleri üzerine aydınlar arası dayanışma çerçevesinde hazırlanan bir protesto metnini imzalaması için kendisiyle görüşmeye gittiğimde bana, "Ben angaje değilim. Bu metni imzalarsam, angaje olmuş olurum. Onun için Türk bilim adamlarına olan saygıma rağmen (örneğin Barkan dostumdu) bu metni imzalayamam. Ama isterseniz, benimle çalışan genç tarihçilere imzalatın" demişti. Ne yazık ki metni, Braudel imzalamadığı için, onların da büyük bölümü imzalamadılar (ç.n.)

[4] İnsan Bilimleri Evi (Maison des Sciences de l'Home).

[5] Braudel'in "efsaneleştirilen" yanlarından biri de esir kampında, bu büyük tarih çalışmasını, kaynakları elinin altında değilken, salt "hafızasından" yararlanarak gerçekleştirmiş olmasıdır (ç.n.)

menler kadar, bağrımıza bastığınız 1917 Rusları, faşizmin ülkelerinden kovaladığı İtalyanlar ya da iç savaştan kurtulup gelen İspanyollar gibi daha yakın dönem göçmenleri açısından da geçerli ve sancısız bir göçün gerçekleşmesinin tek ölçütü... Kökenleri onları Fransız yığınlardan ayırmıyor; köken belki sadece aile anılarında yaşıyor.

"Bize karışmak", yeni gelenlerden istediğimiz, benimseyeceklerini umduğumuz şey bu. Onlara aynı sınavı uyguluyoruz sonra da yargılayacağız onları: İyiler bu tarafa, daha az iyiler öbür tarafa. Oysa bu her zaman o kadar kolay yapılamaz. Yahudi problemi bunun en iyi örneği. Bir zamanlar Strasbourg'da profesör olan bir tarihçinin anısını hiç unutmadım: Yahudi olduğunu bilerek sorguya çekiyorlar onu; kılını bile kıpırdatmadan, "Yahudi değilim, Fransızım" diyor. Ve ben içimden "bravo", diyorum. Ama Serge Koster, belki de gerçeğe, geçenlerde bir ankete verdiği yanıtla daha çok yaklaşıyor: "Fransa benim yurdum, dilimin ve duygularımın memleketi. Ama memleketim olmayan İsrail'e (İsrail devleti diye okumak gerek) karşı güçlü bir duygu beslediğim de açık." İsrail'in torunlarının, bir yandan başlangıçta yabancısı oldukları pek çok uygarlıkla yüzleştiklerinde onu mükemmelen özümsedikleri, adeta onun içinde eridikleri, bir yandan da içlerinde, hiç kopmadıkları bir başka uygarlığa sığındıkları bir gerçek. Kim kınayabilir onları bu yüzden?

Eğer CNRC'ın yaptığı bir araştırma ve hesaba göre, bugün Fransa'da yaşayan 550.000 Yahudi'yi bizlerden ayıran, dindaşlarının dünya genelinde yaşadıkları tarih ve ne yazık ki zaman zaman bizde de esen anti-semitizm rüzgârları olmasaydı, belki onlar da gürültüsüz partırtısız Fransızlaşan pek çok göçmen gibi Fransızlaşabilirlerdi. Aslında Fransızlaşmış göçmenlerin sayısı o kadar çok ki. Gözümüzü yüzyılların, binyılların öncesine çevirdiğimizde, pekalâ, hepimizin göçmen çocukları olduğumuz sonucuna varılabilir.

Aslında ırkçılık hep iki yönlü değil midir? Red karşılıklıdır ve bu karşılıklılıktan beslenir. Günümüz Fransa'sında anti-semitizm, "Yahudi Fransa" broşürünü kaleme alan (1866), bağışlanması olanaksız Eduard Drumont'un (1844-1917) dönemine göre hayli gerilemiş olmakla birlikte, acı olanı yine de, Fransa'da başka özümsenmesi zor ve sayıları hızla çoğalan yabancılar nedeniyle gelişen ırkçılığın, onu da iyi sönmemiş bir ateş gibi yeniden alevlendirmesi. Günlük çatışmalar ve tehlikeler de buradan kaynaklanıyor(...).

Fransa'da yapılan, sayıları hergün artan ve pek çok kişinin ziyaret ettiği camilere karşı söyleyecek hiçbir lâfım yok. Ancak, bu camilerin Kuzey Afrikalı Müslümanlarca reddedilen, bu yüzden olanaksız ya da ancak çok yavaş biçimde, uzun yıllar sonra gerçekleşecek bir özümsenmenin işareti olduğu da açık. Çünkü Kuzey Afrikalı Müslümanların bizden istediği tek şey, iş. Çünkü İslâm yalnız bir din değil, çok canlı bir uygarlık, bir yaşama biçimi. Bir Fransızla evlenmek istediği için ağabeylerince kaçırılan ve üstüne kilit vurulan Magripli genç kız, ya da Kuzey Afrikalılarla evlenip, boşandıklarında çocukları eski kocalarınca Cezayir'e kaçırılan ve onlar üzerinde hakları tanınmayan Fransız kadınları, basit birer günlük haber konusu değildirler: Bunlar aynı zamanda, Kuzey Afrikalı göçmenlerin karşılaştıkları başlıca engelin de simgesi. Bu engel, kendilerininkinden farklı bir uygarlıkla karşılaşmış olmaları.

Pekiyi, bu nedenle suçlayabilir

miyiz onları? Memleketimizde gerileyen nüfus artış hızının bıraktığı boşluğu ilk elde ne robotlar ne de elektronik beyinler doldurabildi. Bu boşluğu, etiyle, kanıyla gerçek insanlar doldurdular. Şimdi iktisadî gidişat kötü olduğu için, taşınması giderek ağırlaşan bir yük gibi görsek de onları, yaşamamıza onlar yardım ettiler . Çatışmanın en açık olduğu yerler de Fransız ve Kuzey Afrikalı iki grubun, çoğu zaman sefalette yoldaş olan bu iki grubun karşı karşıya kaldıkları ve birbirlerine karışmadan yanyana yaşama zorunluluğundan ötürü, herbirinin kendi özgüllüğünü şiddetle savunmaya mecbur olduğu yöreler.(...).

Milliyetçilik Avrupa'yı böldü, öfkeye boğdu, vahşileştirdi. Biz Fransızlar az mı İspanyol, İngiliz ve Alman öldürdük... Onlar da bize aynısıyla mukabele ettiler(...) Bütün bunlar size gülünç mü görünüyor, şimdi? Ama her dönemde böyle vahşetler ve budalalıklar yapılır. Her dönemde insanlar gerçeğe ters düşen şeylere, zaman zaman olayın farkına bile varmadan taraf olurlar. O yüzden de Nathaniel Wegl'in "Karl Marx bir Irkçıydı" (Arlington House, 1890) adlı kitabını okumayı eğlenceli bulabilirsiniz, ama ikna olmanız mümkün değildir. Gerçekten de bu kitapta Marx, yayınlanan mektuplarının ışığında "kölecilikten" yanaymış gibi gösteriliyor: "Kölelik olmasa ulusların en ilerisi olan Kuzey Amerika, patriyarkal bir ulusa indirgenirdi" diye yazmış. Bu cümleyi birkaç şekilde okumak mümkün. Hatta giderek Marx'ın kolonici ve beyazların beyaz olmayanlar üzerinde üstünlük kurmasını savunan biri olduğu sonucu bile çıkarılabilir. Örneğin, 1849'da Amerikalılar Kaliforniya'yı Meksikalılardan aldıklarında şöyle yazmış: "Şiddete başvurmadan tarihte hiçbir şey yapılamıyor...

Kaliforniya'nın, onunla ne yapacaklarını bile bilmeyen tembel Meksikalıların elinden alınmasının kötü birşey olduğunu söyleyebilir misiniz?"

Pekiyi ama, bütün bunların anlamı ne? Marx olunsa bile insanın şu ya da bu dönemden etkilenmeden yaşayamayacağı mı? Irkçılık, düşüncesine damgasını vurmasa bile, onu da şu ya da bu biçimde etkilemiş. Londra'da dünya imparatorluğunun merkezinde yaşadığına göre, başka türlü olmasına zaten olanak da yoktu.

Bu örnek bir yana, ırkçılığın bugün de toplumumuzun derinlerinde biryerlerde gizlenmiş olarak varlığını sürdürmediğini ve tıpkı suyun kalınlığını delip yüzeye çıkan hava kabarcıkları gibi zaman zaman başını göstermediğini mi sanıyorsunuz?

Bu konuda, günlük olaylardan, dilden örnekler vermeyi severim; önemsiz olgulardır bunlar, ama sık sık tekrarlanırlar. Dostlarından biri, benim bu tutkumu, bilimsel hata diye niteler. Ama ben haklı olduğumu düşünüyorum ve eğer okur hakemlik etmek isterse ona birkaç küçük öykü anlatabilirim. Bu öykülerde ben de tarafım, istemeden olsa da. Burada anlatacağım günlük olayların, birçoklarına kıyasla, felâketlere yol açmamak gibi bir üstünlükleri var, hiç değilse.

Paris'in 13. kesiminin, Afrika ve Asya'dan gelmiş çok sayıda göçmenin yaşadığı bir mahallesinde oturuyorum. Bir öğleden sonra, karımla birlikte mahallemizin bir sokağında salına salına yürüyoruz. Bizim sokağı dikine kesen ve dik bir yokuşla aşağı inen bir sokağın kavşağına geldik. Birden, karşımızda, 15-16 yaşlarda, ama 1.80 boyunda, patenli bir genç siyah belirdi; önümüzü kesti, bize çarpmaktan ucucuna kurtuldu ve hızla uzaklaştı. Yaptığına öfkelendim ama arkasından topu topu üç lâf ettim ki uzaklaşmış olan patenci hızla geri döndü, üstümüze doğru yürüdü ve ağız dolusu küfürün arasında bana "Bize de yaşama hakkı tanıyın!" diye bağırdı öfkeyle. Hatta bu şaşırtıcı cümleyi bir kaç kez tekrarladı. Ona göre yoluna çıkma gafletinde bulunmuş bir bunaktım ve yönelttiğim eleştiriler de saldırgan bir ırkçılıktı. Kendimi, zar zor, patenci o yaşlarda bir beyaz da olsa aynı lâfları edeceğini söyleyerek yatıştırdım. On yıl önce olsa herhalde aynı olaya şiddetle tepki gösterirdim.

Bir başka seferinde yıllardır arabalarına bindiğim bir taksi şirketinin bir otomobiline yerleşmişim. Şoförü tanıyorum. Tıpkı Washington'daki zenci şoförler gibi iri yarı, şişman bir Martinikli. Gideceğimiz yer uzak. Yolda bana, akşamları bir orkestrada çalarak hayatını kazandığını, bir Fransızla evli olduğunu, üç çocuğu bulunduğunu, çocuklarının çok güzel olduklarını, birinin, dişçi olanın bir Finliyle evlendiğini anlatıyor ve "Düşünebiliyor musunuz bayım, torunlarımdan biri sarışın" diye kahkahayı patlatıyor. Pek iyi anlatmadığım bu sahne çok hoşuma gitmişti. Ve neden bilmem, o akşam aynı şirkete ait, bu kez genç bir kadının kullandığı başka bir taksiyle geri dönerken, bu sahneyi anlattım, şoföre. Hata etmişim! Şoför kadın kızdı, yabancı şoförle ilgili olarak ağzına geleni söyledi. Kadının kocasını da tanırdım, o da şofördü, çocukları olmadığını da biliyordum. Çocuklardan da mı yabancı oldukları için nefret ediyorlardı? Sonunda ağzının payını verme isteğimi gemleyemedim ve "Eğer çocuğunuz olsaydı, bugün Paris'te daha az yabancı şoför olurdu" dedim.

Belki de son anlatacağım öykünün, sadece benim için anlamı var. Bir gün radyoda, Fransız tâbiyetine geçmiş, ikinci kuşaktan Cezayirli, öğrenci bir genç kadını dinledim -belki siz de duymuşsunuzdur-, çektiği acıları, hayatın ne kadar zor olduğunu, kendini ne kadar kötü hissettiğini anlatıyordu. Ama bütün bunları o kadar mükemmel, ince, aksansız, hatasız bir Fransızcayla söylüyordu ki (Fransa'da okulun hâlâ iyi yanları var galiba), birden, muhtemelen çok saçma bir iyimserliğe kapılarak, hiç değilse bu genç kız için başarının yolun sonunda olduğunu ve ona mutlaka erişeceğini düşündüm.

*Çeviren: Şirin TEKELİ

Osmanlılığa Karşı Türk Milliyetçiliği

Osmanlılık vahî, boş bir telâkki idi. Bunun sebebi ise milliyet hissinin, milliyet hareketinin milletleri uyandırdığı ve bağladığı, yahut imparatorluklardan koparıp çıkardığı bir zamanda, onun tamamiyle aksi bir imparatorluk, bir siyasî bağ kurmak için çabalamasıdır. Kaldı ki bizzat Osmanlı siyasî yapısı, dinî cemaatleri 19'uncu asırda birtakım hukukî muhtariyet ve imtiyazlarla büsbütün Osmanlı camiası içinde devlet içinde devlet şeklinde ayrılması şeklinde bir inkişaf göstermiştir. Osmanlılık, 19'uncu asırda bu tedbirlere rağmen parçalanma yolunda terakkıetmiştir. Büyük zararı Türk milliyetçiliğindedir, milliyet fikrini inkâr etmesidir. Atatürk reformu her şeyden evvel bu prensıbe bır reaksiyondur. Bu prensibi, Osmanlılık prensibini külliyen red ve inkârı şeklinde tecelli edecektir.

Prof. Dr. Halil İnalcık, "Atatürk Devrimleri", *Çeşitli Cepheleriyle Atatürk* (İstanbul: Robert Kolej Yay., 1964), Öğrenci Derneği Seri Konferansları, s.67.

Millî Rönesans

Kültür ve medeniyet kavramları arasındaki karşıtlığın silinebileceği tezine sonuç olarak varılmıştır. Atatürk, bir milletin tarihinden toplumsal heyecan kaynakları çıkarabileceği kanısına bütün gücüyle bağlı kalmıştır. İslâmcı rönesans teklifleri karşısına, millî rönesans formülü ile çıkması tesadüflerin eseri değil, Lloyd George ve Clemenceau'lar tarafından temsil edilen yeni bir Haçlı zihniyetine verilmiş tarihî bir cevaptır. Bu anlamda, Atatürk, kültür (hars) tanımına katılır. Ne var ki, Atatürk, ilerlemeyi engelleyici geleneklerin ve müesseselerin dostu değildir. Kendilerini yitirmiş lüzumsuz şahıslar ve müesseselerin (eşhas ve müessesatı zâile) yıkılması gerektiğine inanmıştır. Fakat, insanlığın ilerlemesini sağlayan gelişmeleri ve ortak değer sistemlerini kabul etmesi bakımından Atatürk, Medeniyet kavramının eşsiz savunucusu olmuştur. Ve bütün bir "Şark kafası" ile sonuna kadar, "tek kişi kalsa da" savaşacağını ilân etmiştir. Savaşmıştır.

Batı'ya rağmen, Batılılaşmak yoluna gidilmiştir. Medeniyetin nimetlerinden faydalanmak, birkaç devletin ya da milletin hakkı değil, bütün insanların hakkıdır, buna Batılılar mâni olamazlar. Dünyanın bugünkü gelişmiş-az gelişmiş bölünme tablosu içinde, Türk devriminin, bütün "mazlum milletlere" (deyim Atatürk'ündür) insanca yaşamak hakkını ve yetkisini tanımış olması sosyal ve insancıl cephesinin ne kadar güçlü olduğunu, bir kısım milletlerin başka milletleri ve ülkeleri siyasal ve ekonomik baskı altında tutmalarının da ne kadar gayrı insanî olduğunu gösterecek değerdedir. Türk devriminin sürekli yenileşme ve ilerleme enerjisi az gelişmişlikten Kurtuluş Savaşı'na dönüşmüştür. Gerçek Atatürkçülük, az gelişmişlik şartlarına ve bu şartları menfaatlerinin garantisi olarak gören çevrelere karşı bir harekettir. Gerçek sosyal değişme deyiminin (kültür değişmesi) anlamı budur.

Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, "İdeolojik İstiklal", *Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi* (Ankara: Türk-İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., 1972), 9-11 Kasım 1967, RCD Semineri Tebliğleri, s.89-90.

Atatürk'ün İnsancıllığı

Aralık 1978 başlarında Şam'da Beytü'l-azm denilen Arşiv Binası'nda memur ve babası Birinci Dünya Harbi'nde Şam'da Merkez Kumandanı olarak bulunan Enver Arnavut Bey'den öğrenilmiştir: 1918 senesinde mütarekeye tekaddüm eden günlerde Osmanlı-Türk ordusunun Şam'dan Halep'e çekilişi sırasında Mustafa Kemal Paşa yalnız askerlerin değil, sivil halkın, kadın ve çocukların da, koruyucusu olmuş, onların yiyeceklerini de ordu levazımından sağlamayı başarmıştır. Bu nedenle, Enver Arnavut Bey, Mustafa Kemal Paşa ile ilgili bir anısını anlattıktan sonra "O'nun yeri mutlaka cennetin en yüce köşesidir" kanısını da belirtmiştir.

Prof. Dr. Nejat Göyünç, "Millî Mücadele'de Anadolu", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi M., 1981), ayrı bası, s.14.

KİTABİYAT

BRAUDEL'DEN HAREKETLE GÜNCELLİK OLARAK TARİH

Civilisation materielle, Economie et Capitalisme (Armand Colin Yay.).

Fernand Braudel'in üç ciltlik kitabının tümünü çok spesifik bir açıdan, güncellik açısından ele almak istiyorum.

Tarihi inşa etmek, şimdiki zamanı yorumlamaktır. Kabul gören tarihleri yeniden inşa etmek, çağdaş egemen teşhisleri yeniden değerlendirmeyi talep etmenin bir biçimidir. Fernand Braudel çağdaş insanın bütünsel tarihini gözden geçirmek için harcadığı otuz yılını, çabucak tozlu çekmecelere kaldırılacak parlak ve "entellektüel" bir Noel armağanı hazırlamakla geçirmemiştir. Bütün iyi tarihçiler gibi, o da keyfine göre fetva vermek istiyordu. Eğer bazen bunalımlı olarak gözüküyorsa, bunun nedeni birçok insanın ona şeref taçları sunmalarına rağmen, onu hiç anlamamalarıdır.

Braudel kendini geleceğin peygamberi olarak gördüğünden bunalmamaktadır. O bunun uzağındadır. O daha serinkanlı bir biçimde, kendini geçmişin araştırıcısı, belgelerde, mühürlerde, kitaplarda bir ışık arayan biri gibi sunmakta ve bu ışığı bulduğunda da, evin başka alaca karanlıklarına doğru ilerlemek üzere ışığı veren mumu kavramaktadır. Karanlıktan korkmamaktadır, en azından bu durum, onu birçok meslekdaşından farklılaştırmaktadır.

Bu eserin esas noktasını kavramak için başlığını okumak gerekir: *Maddî Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm*. Bize eserin üçlü yapısından, kendinin de söylediği gibi, toplumsal hayat evindeki üç kattan, birbirlerini aynı anda hem destekleyen, hem batıran; hem güçlendiren, hem de zıtlaşan üç ekonomik eğilimden söz etmektedir. Farklı yönetim iplerini ayıklamak, basınç düğümlerini çözmek, temel ve sürekli çatışmaları keşfetmek, işte Braudel'in kendine yüklediği ince görev budur.

Braudel'in şeması görünüşte çok basittir. Ekonomik hayatın, insanların maddî hayatlarının (genel olarak mı? Sadece modern dünyada mı? En azından modern dünyada) ömürlerini sürdürdükleri veya biçimlendirdikleri üç bölge veya üç kat/düzey bulunmaktadır. İlk önce "ekonomi-dışı'nın zemin katı" veya birinci cildin başlığında dediği gibi (çünkü her cilt bu "katlar"dan birine tahsis edilmiştir), "Gündeliğin yapıları" bulunmaktadır. Yani insanların üretilenleri nasıl kullanıp, tükettikleri. Bir anlamda burası, bugünlerde "toplumsal tarih" adı verilen şeyin gerçek özel alanını meydana getirmektedir (ve bu da zaten Ekonomik ve Toplumsal Tarih Yıllıklarının (*Annales*) biraradalığını meşrulaştıran şeydir).

Bu gündeliğin yapılarının *üstünde*, muhtemelen tüketilecek olan malların dolaştığı pazardaki "mübadele oyunları" yer almaktadır.

"(Pazar) ilkel olsa dahi, arz ve talebin seçtikleri yer, başkasına başvurulan yerdir; eğer pazar olmasaydı, kelimenin olağan anlamında ekonomi olmaz, yalnızca kendine yeterlik veya ekonomidışı'na hapsolmuş bir hayat olurdu. Pazar bir kurtuluş, bir açılış, başka bir dünyaya giriştir. Pazar suyun yüzeyine ulaşmaktır (II,12).

Braudel'e göre, çıkartılan bütün engellere rağmen, pazarın varlığını sürdürmesi modern dünyanın harikalarından biridir. Ve pazar herşeye rağmen, özgürleştirici bir güç olarak kalmaya devam etmektedir.

Üstüne basarak söylüyorum: herşeye rağmen Braudel özgürleştirici-karşıtı gücün nereden geldiğini açık bir şekilde söylemektedir. Bu onun "pazar-karşıtı bölgesi" olarak tanımlayıp, "kapitalizm" adını verdiği ve anahtar mekanizmasının da tekeller olduğu, üçüncü katından gelmektedir. "Başlangıç olarak tekeller kendilerini fuarların yanısıra inşa etmektediler. Bu fuarlarda kendilerini 'para avansları ve ilkel kredi oyunları sayesinde pazar fiyatlarının dışına yerleştirmeyi başarabilen' mikro-kapitalistler bulunmaktadır" (II, 364). Bu mütevazi başlangıçlardan hareketle kapitalistlere, toptancılara, bankacılara ve borsacılara ulaşılmaktadır.

Gerçek ekonomi, yani pazar ekonomisi, kapitalizmin bizatihi zıddıdır.

"Ekonomi... herkesin ortak deneyle eğitilmiş olarak, önceden mübadele sürecinin nasıl cereyan edeceğini bilebileceği *saydamlık* ve *düzenlilik* dünyasıdır... Büyük kapitalist oyunları tasnifdışının, alışılmamışın dışında; veya aylar hatta yıllarla ölçülen uzak bağlantıların içinde yer almaktadırlar" (II, 403).

Bir yandan "saydamlık", öte yandan "spekülasyon". Kimse Braudel'in gönlünün hangi yana yöneldiğinden kuşku duyamaz: birincisinden yana, ikincisine karşı. Fakat bu arada, 15. ile 18. yüzyıllar arasında "dünya zamanı"nın çehresini verenin ekonomi değil de, kapitalizm olduğunu iyi bilmektedir. Demek ki, gerçek bir tarihsel açıklamanın birincil elektrik teli kapitalizm olacaktır, ama bu arada diğer iki büyük gü-

cün gerçekliklerini, yani gündeliğin taleplerini ve özellikle de insanların "yüzeye ulaşmak" için bir pazar arama konusundaki öncelikli eğilimlerini unutmaksızın.

Şemanın görünüşte basit olduğunu söylemiştim. Zengin ve bazen de yoğun, ama çoğunlukla âniden ufuk açıcı olan delillendirmenin karmaşıklıklarını ve inceliklerini burada tekrarlayacak değilim. Bunun lezzetine kendi hesabına ve kendi zevkine göre varmak, okuyucuya aittir (çünkü bu eserde seyahat etmek için yeteri kadar zaman ve enerji gerekmektedir). Ben daha çok, Braudel'in zaten kendinin de açığa çıkarttığı bazı soru işaretlerine yönelmek istiyorum.

Belki şimdiye değin maddî hayatın katlarını Braudel'in tasvir ettiği biçimiyle sunmam sırasında, üretimin hiç sözkonusu edilmediğinin farkına varılmıştır. Bu cephedeki bir deliktir. Kapitalist sistemin savunucularına göre, üretim en büyük meşrulaştırıcıdır. Onların söylediklerine göre, tarihte üretimin böylesine serpilmesi, insan verimliliğinin böylesine artışı asla görülmemiştir. Pasta hiçbir zaman bu kadar iştah açıcı olmamıştır. Ve sistemin büyük karşıtlarına, Marxistlere göre kapitalizm diğer "üretim tarzları"ndan özellikle üretim küresinde farklılaşmaktadır. İşçi sınıfının sömürülmesine, artık değerin burjuvazi lehine sahiplenilmesine izin veren bağlantılar atelyedeki (veya daha kesin olarak, fabrikadaki) üretim ilişkileri içinde dokunmaktadırlar.

Braudel kuşkusuz, üretimin ve özellikle de endüstriyel denilen üretimin ve aynı zamanda başkalarının buna atfettikleri önemin bilincindedir. Fakat o bu faaliyete, verimlilik veya kâr açısından yaklaşmak istemiştir. Ve işte bir ilk soru işareti burada şekillenmektedir: bu sektör her zaman bu kadar önemli olmuş mudur? Örneğin *tamamen* Avrupa mübadele zincirinin halkaları arasına katılmış bir ürün olan şekerden söz ederken, "15. yüzyıldan itibaren Venediklilerin elindeki Kıbrıs şekerinin veya 17. ve 18. yüzyıla kadar Antil şekeri Hollandalı, İngiliz ve Fransızlar arasında paylaşıldığında, birbirini izleyen aşamalarında şeker *üretimi*'nin asla büyük kâr kesimi olmadığı"nı farketmektedir (II, 164). Fakat kapitalizm "yatırım ve yüksek sermaye verimliliği alanı" olduğu için (II, 200) Braudel bundan şu mantıksal sonucu çıkartma noktasına ulaşmıştır:

"Kârın çok yüksek voltajlara ulaştığı yerde ve dün olduğu gibi bugün de, sadece burada kapitalizm vardır. 18. yüzyılda Avrupa'da *hemen* heryerde ticarî *büyük* kârın endüstriyel veya tarımsal *büyük* kâra nazaran çok daha yüksek olduğu kesindir" (II, 378).

Demek ki, endüstriyel denilen devrim sırasında meydana gelen, bazı nedenlerden ötürü, endüstriyel üretimin daha rantabl hale gelmiş olmasıdır. Her halü kârda eskisinden olduğundan daha fazla büyük kâr olanakları tanımakta; ve dolayısıyla kapitalistlerin yoğun ilgisini celbetmektedir. Olayları bu şekilde görmek, bizi söylendiği üzere, biraz farklı bir paradigmanın karşısına koymaktadır. Artık birbirlerinin yerine geçen bir kapitalizm biçimi veya kapitalistler sözkonusu değildir. Daha çok, kapitalistler başka yerlerde de aynı tekelleri, aynı pazar-karşıtlarını yaratmak için mübadele veya büyük toptancılığa nazaran daha kârlı buldukları bir alana doğru, yatırım yerlerini hemen değiştirmektedirler. "Endüstri devrimi" ni serbest teşebbüsün tahta çıkışı olarak görmenin uzağında kalınca, demek ki onu tekel ve spekülasyonun üreticiler arasına ulaşması olarak görmek mümkündür. 1800'den itibaren, Braudel'in kitabı sona erdiğinde, üretimin pazar bölgesinden sökülerek pazar-karşıtı alana taşındığı dönem başlamaktadır. Üretim araçlarının merkezîleşmesini anlamanın bir başka biçimi; devlet teşebbüsleri bir girişimin mantıkî genişlemesinin sonucu olarak bu alanda yuvalarını bulmaktadırlar.

Kapitalist enerjilerin endüstriyel üretime aktarımı böylece konulunca, ne bir üretim tarzı tanımlaması, ne sürecin geriye döndürülemez nihaî aşaması gibi ortaya çıkmakta; tersine, bu aşama birikiminençoklaştırılmasının fonksiyonunda tercih edilmiş bir alternatif safha (bir raslantı?) eğer koşullar değişseydi çabucak terkedilecek bir tercih olarak ortaya çıkmaktadır. Önceki aşamalara inanmanın gereği artık yoktur; bütün bu köşe dönmeler aslında kâr arayışına yönelik sürekli gel-gitlerden ibarettirler.

Bu bizi güncelliğe getirmektedir. Bu süreç sona ermiş midir? Ben kendi hesabıma bundan çok kuşkuluyum. Fakat, acaba bu hiçbir şey değişmedi demek midir? Bundan da kuşkuluyum. Sistemin gerçek karmaşıklık ve çelişkilerinin açıklanmasının kapitalist ekonomi-dünyanın birbirlerini izleyen aşamalarını şeyleştirerek yapılamayacağının, ne de bu eski araçları kullanarak bugün içinde bulunduğumuz sistemin dışındaki yapısal geçişi anlayabilmek için iç evrimi kavrama noktasına ulaşamayacağımızı farketmek gerekmektedir.

Braudel'in bize sunduğu birinci büyük hizmet, bizi pazardaki kapitalist ilişkiler üzerinde yeniden düşünmeye itmesidir. Kapitalizmi pazar-*karşıtı* (ve buna bağlı olarak bütün kapitalist ideolojiyi, en yırtıcı karşıtlarının bile sıklıkla ortak oldukları, muazzam bir mistifikasyon) olarak görme konusunda Braudel ilk değildir, fakat o bize bunu bütün tarihselliği içinde göstermektedir ki, bu da bu delillendirmeyi özellikle ikna edici hale getirmektedir.

Braudel burada durmamaktadır. Kapitalizm bırakın pazarın lehine olmayı, yalnızca aleyhine işlemekle bile kalmamaktadır. Ayrıca kapitalizm işbölümüne karşı garip bir şekilde müstereddit olarak gözükmektedir. İşte hepimizi şoke edecek bir konuşma tarzı. Adam Smith kitabının bütününü, kapitalizmin giderek daha geniş hale gelen bir işbölümü tabanı üzerinde meydana geldiği fikri üzerinde temellendirmemiş midir? Karl Marx, Adam Smith'in eğer yanlış yola girdiyse, bunun nedeninin onun özellikle ve sadece atelye düzeyindeki teknik adı verilen işbölümünü görmesinden kaynaklandığını, oysa gerçek işbölümünün ekonomi ölçeğinde toplumsal olduğunu ilân etmemiş midir?

Yaşlı ukalâ Braudel, bütün bunların karşısında biraz kuşkulu kalmaktadır:

"Uzmanlaşma, işbölümü burada (Batının heryerinde ve bütün dönemlerde) olağan olarak aşağıdan yukarı doğru işlemektedir. Görevlerin farklılaştırılması ve işlevlerin parçalanmasına eğer modernleştirme ilk önce *ekonominin tabanında* tezahür etmiştir. Mübadeledeki bütün atılımlar dükkânların artan uzmanlaşmalarını ve ticaretin çok sayıdaki yardımcılarının arasında özel mesleklerin doğuşunu belirlemişlerdir.

Buraya kadar hiçbir sapkınlık yok, ama Braudel son sözü söylemekten kendini alıkoymayı bilememektedir: "Fakat toptancıya gelince, onun ancak çok nadiren uzmanlaşarak, kuralı izlememesi ilginç değil midir? Servet yapan dükkâncı bile toptancı haline dönüşerek uzmanlaşmadan hemen uzmanlaşmamaya geçmektedir" (II, 334).

Gerçeği söylemek gerekirse, bu çok ilginçtir. Bugün de çok uluslu şirketlerin kuralı izlemeyerek, ancak nadiren uzmanlaştıklarını görmek ilginç değil midir? Hatta servet yapan ulusal şirket de hemen uzmanlaşmadan uzmanlaşmamaya geçerek holding haline gelmektedir. Braudel cüretini ileri götürmektedir:

"Kuşkusuz 19. yüzyılda, seyirlik bir şekilde muazzam endüstriyel yenilik alanına daldığında, kapitalizm uzmanlaşıyora benzemiştir; ve genel tarih endüstriyi, kapitalizme nihayet 'hakiki' çehresini veren en son nokta olarak sunma eğilimindedir. Bu o kadar kesin midir? Bana öyle geliyor ki, makinalaşmanın ilk *boom*'undan sonra çok yüksek kapitalizm eklektizme, sanki bu egemen noktalarda bulunmanın karakteristik avantajı tam da Jacques Coeur'ün zamanında olduğu gibi, bugün de (Ah Bay Braudel gerçekten çok ileri gidiyorsunuz!) tek bir tercih içine hapsolmamak olan bir cins bölünmezliğe geri

dönmüştür; bu geri dönüşle kapitalizm yüce bir şekilde uyum sağlamayı, yani uzmanlaşmamayı yeğlemiştir" (II, 335).

Kuşkusuz bunlar cüretli sözlerdir, ama daha da ileri gitmek gerekmez mi? Uzmanlaşmaya doğru olan eğilim (ama sürekli olarak zorluk çıkartan kapitalistlerin eklektizmine rağmen) oyunu bozmakta değil midir ve dünya kapitalist sistemini bozmakta değil midir? Çünkü, "egemen noktalar"ın peşinde olan çok sayıdaki rekabetçi tekel, insanların asırlık "yüzeye çıkmak" eğilimlerini kullanmak, pazarı yeniden yaratmak ve uzmanlaşmak zorundadır. Büyükler güçlüdür; ne mutlu ki, iktidarları tam değildir. Hayatın tek bir katı yoktur. Hayat hâlâ üç katlıdır. Ve Braudel bunu iyi bilmektedir: "Kısaca söylemek gerekirse, kendi altında yer alan hakiki olmayan kapitalizmle çelişki halinde olan kapitalizmin canlı bir diyalektiği vardır" (III, 546).

Bu diyalektikte devlet hakem mi, yoksa katılımcı mıdır? Bu alışılmış konu hakkında Braudel'in de söyleyecek sözü bulunmaktadır. Özellikle liberal denilen ekonomilere sahip devletlere bakalım. Braudel bize açıkça karanlık bir dönemi nakletmektedir. Büyük borçlarda uzmanlaşmış bir Amsterdam firması olan olan Hope'lar 1784'de, lüks dokumaların boyanmasında kullanılan Yeni İspanya kırmız böceği üzerinde bir spekülasyona girişmiştir. Öngörülen teknik en eskisi en eminidir: aynı anda dünyada varolan stokun büyük kısmını düşük fiyattan alarak, fiyatları yükseltmek ve yeniden satmak. Kırmız böceği muhafaza edilebildiğinden, hurda tehlikesi yoktur, hatta operasyon sırasında belli bir sürenin geçmesi gerekse bile. Proje araç hataları yüzünden başarıya ulaşamamıştır.

Braudel bu öyküyü büyük kapitalistlerin tipik bir savunusunu, [Hollanda ve Belçika'nın bazı eyaletlerini birarayа getiren] Birleşik Eyaletler'in parlak döneminin devlerinden biri olan Trip firmasının tarihçesi Peter Klein'ın tezini tartışmak üzere kullanmaktadır; ve Braudel Klein aracılığıyla Schumpeter'i hedeflemektedir. Gerçekten de, Klein Trip'lerin tekellerini ekonomik gelişmenin koşulu ve rizikolara karşı akıllıca bir sigorta olarak meşrulaştırmaktadır; bu durum pazarın genişlemesini ve teknolojik iyileşmeyi sağlayacaktır.

Bu tezi kabul etmek için (Braudel söylüyor), başından itibaren girişimcinin sadece onda olan erdemlere sahip olduğu konusunda ikna olmak gerekir. Fakat ekonomik gelişme, teşebbüs zihniyeti ve teknik iyileşme her zaman yukarıdan mı gelir? Hope'ların kesin örneğinde, bunlar kırmız böceği tekelinin peşindeyken acaba hangi güvenliği aramaktaydılar? Hangi tekniği iyileştiriyorlardı? Genel çıkara nasıl hizmet ediyorlardı?

Buraya kadar, Braudel sadece ekonomik dünyanın "büyükleri"nin saik ve açıklamaları hakkındaki oldukça yaygın kuşkuları ilân etmektedir. Fakat şu çok aydınlatıcı farkına varışlar daha da ileri gitmektedir:

"P.W. Klein aslında Amsterdam'ın konumunun bütününün bizatihî bir tekel olduğunun ve tekelin bir güvenlik arayışı olmayıp, egemenlik peşinde olmak olduğunu fiilen görmemektedir" (II, 372).

Eğer bu, 17. yüzyılın ortalarındaki Amsterdam için doğruysa, bu mantık 19. yüzyılın ortasındaki Büyük Britanya'ya ve 20. yüzyılın ortasında Birleşik Amerika'ya da aynı şekilde uygulanır. Hiçbir tekel, serbest ticaret, liberalizme ve dünya kapitalizminin derinleştirilmesine vurgun hegemonik bir devletinki kadar büyük ve etkin değildir. Tekel yasallaşmak ihtiyacında değildir. Hatta bunun tersi bile söylenebilir. Tekellerin hukukîleşmesi ancak ve yalnızca fiilî tekellerin yokluğu halinde meydana gelir. Devletin rolü gizlidir; dışta olduğu gibi, içte de ancak gerektiğinde, müdahale etmek üzere hazır durmaktadır.

Bunlar bizi güncellikle cayır cayır yanan bir konuya ulaştırmaktadırlar: kapitalist ekonomi-dünya ve dünya ölçeğinde, onun içinde tezahür eden eşitsizlikler. Bu eşitsizlikler, başlangıcından itibaren sistemin tamamlayıcı bir parçasını meydana getireceklerdir.

"Dünya ölçeğinde (veya bir ekonomi-dünya ölçeğinde) işbölümü eşit ortaklar arasında müzakere edilerek alınmış ve her an gözden geçirebilir bir anlaşma değildir. Bu işbölümü, birbirlerini belirleyen bir bağımlılık zincirinin halkaları olarak tedricen yerleşmiştir. Dünya eşitsizliğinin yaratıcısı olarak eşitsiz mübadele ve bunun mütekabili olarak da inatçı birşekilde mübadele yaratıcısı olarak dünya eşitsizliği, eski gerçeklerdir" (III, 36).

Fakat bu eşitsizlikleri, olaylar olarak değil de, süreçler olarak görmek gerekmektedir. Braudel, bize Fransa ve onun Büyük Britanya'ya nazaran ünlü ekonomik "gecikme"sinin örneğini vermektedir. 19. yüzyıl boyunca aşikâr olan bu gecikmeyi Fransız devriminin ve Napolyon savaşlarının birbirlerine eklenen etkilerine mi bağlamak gerekmektedir? Peki, daha önceden kaybedilmiş şanslar ne olacak? 1762'de Kanada'nın kaybıyla veya 1722'de Law başarısızlığıyla veyahut da 1713'de İspanyol Amerikası gümüşüne serbest girişin sona ermesiyle mi?

"Kıssadan hisse: Asla tek bir kerede kaybedilmez. Aynı şekilde tek bir kerede kazanılmaz. Başarı belli bir dönemin sunduğu şansların birbirlerine yapışmalarına, tekrarlara, birikimlere bağımlıdır. İktidar da para gibi birikir. Geçmişin her zaman söyleyecek sözü vardır. Dünyanın eşitsizliği, meydana gelişleri çok yavaş olan, silinmeleri de çok yavaş olacak olan yapısal gerçeklere bağlıdır" (III, 38).

Ne kadar da doğru! Ve adına sosyalist denilen çağdaş ülkelerin "revizyonizmleri"ni de ne kadar güzel aydınlatmakta! Boyunduruktan kurtulmak o kadar da kolay değildir. Tabiî ki, özgürlük talep edilmektedir, ama karşı-iktidar biriktirilerek dünya hiyerarşilerinin alt-üst edilmesi gerekmektedir. Bu yapılabilir, ama bir günlük bir iş değildir.

Böylesine bir okumanın kritik anına ulaşılmış olunmaktadır. Kim yapıdan bahsederse, yavaşlıktan söz etmiş olmaktadır, ama ne hareketsizlikten, ne de tedricîlikten bahsetmiş değildir. Yapılar sınırlılıklarından ötürü çatırdarlar. Çatırtıları duymak önceleri zordur; daha sonra dönüşü olmayan nokta gelir, ancak yapı varolmaya devam eder; ve birgün, dönüşü olmayan noktadan çok sonraları, yapı çöker. Bu bir benzetmedir, fakat belli bir tarih bilgisinden beslenen bir benzetme.

Kanaatime göre, Braudel'in kapitalist sistemin çatırdamasının dönüşü olmayan noktayı aştığı konusunda benimle hemfikir olduğundan emin değilim. Kapitalistler birikimlerinin anahtar mekanizması olan tekellere sadık kalmaya devam ederek mezarlarını kazmaktadırlar. Bunun nedeni, onların hiçbir zaman "Smithgil" siyaset izlemekten kuşku duymamış olmaları ve burada tuzağa düşmeleridir. Bir Ronald Reagan'ın ileriye yönelik tavırlarına bakmak, bundan emin olmak için yeterlidir. Ama, Allahım bu iş ne kadar da sürüncemede kaldı! Bu olayda daha net görebilmek için 19. yüzyıldan galip çıkan Britanyalıların bütün tarih yazınlarından, görüşümüzü yanıltan bu tarih yazınından kurtulmamız gerekmektedir: Tarihsel sistemimizin, kapitalist ekonomi-dünyanın mekânsal-zamansal sınırları bu sistemin yapıları, bağrındaki (çelişkili) eğilimler. İşte bu nedenlerden ötürü Braudel'in bu kitabı sürekli ve düşünceli bir okuma zahmetine değmektedir: bu kitap bizi bu tarihyazınsal gerçekler karşısında tereddüte sürüklemektedir; demek ki, davranmayı düşünen ve düşünerek davrananlar için bu araçtır.

IMMANUEL WALLERSTEİN
Çeviren: Mehmet Ali KILIÇBAY

* "L'histoire Comme actualité a partir de Braudel", *Politique Aujourd'houi*, sayı 1-2 (1982), s.121-23.

II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ ERZURUM OLAYLARI

Nedim Ulusalkul, *İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunu (n) İlk Hareketi "Erzurum İhtilali" -ve Siyasal Bilgiler Okulu Ailesinin Türk Ulusu Namına İstibdad Aleyhinde İlk İdari Fedakârlığı*, Ankara Basımevi, Ankara- 1937, 56 s.+fotoğraf.

1984 yılının son günlerinde yayınlanan ve 1908 öncesinde Anadolu'nun çeşitli kentlerinde görülen kitle hareketlerini irdeleyen bir kitapta, konu ile ilk önce Sovyet tarihçilerinin ilgilendiği, "ülkemizde yayınlanan ancak ilgi çekmeyen kısa bir gazete yazısı" bulunduğu belirtilmektedir.[1] Burada, hemen belirtmek gerekir ki, Türkiye'de konu ile ilgili yazılar sadece "ilgi çekmeyen kısa bir gazete yazısı"ndan ibaret değildir.

1908 öncesi kitle hareketleri içinde önemli bir yeri olan Erzurum olaylarının bir tanığı, dönemin Keskim kaymakamı, anılarını yaklaşık olarak 50 yıl önce kitaplaştırmıştır. Kanımızca, bu kitap olaylar üzerine önemli bir kaynaktır. Ayrıca, parantez içinde belirtelim ki, yine 1984 yılının ortalarında, Erzurum olaylarını inceleyen ve el-yazması bir anıyı içeren bir araştırma dizisi de yayınlanmıştır.[2]

* * *

Erzurum vilâyetine bağlı Yusufeli (Keskim) kaymakamı olan ve anılarını kaleme aldığı zaman Adliye Vekâleti Neşriyat Müdürlüğü görevini yürüten Mahmut Nedim Ulusalkul'un[3] kitabı üç bölümden oluşmaktadır. 3-7. sayfalarda yer alan "önsöz" anıların ilk bölümüdür. 8-41. sayfalar arasında kalan "Erzurum'un hürriyet uğrunda fedakârlıkları tarihinden şanlı bir yaprak"[4] başlıklı ikinci bölüm asıl önemli kısmı teşkil etmekte ve 42-56. sayfalar arasında da "vesikalar" bölümü yer almaktadır.

Ulusalkul, anılarına görev yaptığı yörenin toplumsal yapısı hakkında kısa bilgi vererek başlamakta, oldukça karamsar bir tablo çizmektedir: "Bulunduğum 1322-23 tarihlerinde Van ve Erzurum vilâyetleri dahil olduğu halde şark havalisindeki altı vilâyetimiz ecnebi devletlerin de müdahalesiyle hususî bir idareye tabi tutularak siyasî ve idarî muamelâtta vilâyatı sitte namını almış idi. Bu vilâyetlerdeki ahalinin kısmı azamı aşiret halinde yaşamakta idi. Abdülhamit bunları, Hamidiye suvari alayları namını verdiği askerî bir teşkilâta tabi tuttuğu için, kâffesi, merkezi Erzincan olan dördüncü ordu Müşiri Zeki Paşa'nın doğrudan doğruya emir ve kumandasına tâbi bulunmaktalar idi. Onun için aşiret reisleriyle ağaları daima müşir tarafından, ve efradı dahi reis ve ağaları tarafından himaye edilerek, en büyük cürümlerinin bile cezalarını görmezler idi.

Yalnız menkul ve gayrımenkul hukuku tasarrufiyelerine değil, canlarına bile sahip olamayan şark vilâyetlerinden kaymakamı bulunduğum Erzurum vilâyetinin Yusufeli kazasında (Keskim), hacı E.. adını taşıyan mütegallib bir şahıs, her sene devlet âşârını hiç bahsına iltizam etmekte, fakat ahaliden birkaç mislini almak ve karşı gelenleri türlü iftiralarla türlü cezalara mahkûm ettirmek suretleriyle, kazayı mütemadiyen dayanılmaz bir zulüm ateşi içinde baştan başa yakıp kavurmakta idi.

Bu kudreti de, merkezî vilâyetteki akrabasından bulunan bir iki mütegallib şahısdan almakta ve büyük kazancından o şahıslara da hisseler ayırmakta idi (s.8-9)".

"Halkın iradesini hâkim kılan bir halk hükûmeti var etme" çabası içinde olan kaymakam, bir taraftan "zulümlerle boğuşurken", bir taraftan da "kanunla ihdas edilen hayvanatı ehliye vergisinin tahsili vazifesile" karşı karşıya kalmıştır. Bu vergiye karşı Erzurum halkı birleşmiş ve her gün telgrafhane önünde taplanarak "Saray ve Bâbıâliye" şikâyet telgrafları yağdırmaya başlamıştır. Halkın yoğun baskısı karşısında vergi kaldırılınca, "...halk asıl hedeflerine doğru yürümeğe kendilerinde bir kat daha cesaret bulmağa başladı. Erzurum için tahammül edilmez bir yük teşkil eden hayvanat vergisini, halkın feryatlarına kulak asmayarak tahsile kıyam ettiği ve saray ile Bâbıâliye müracatlarına delâlet etmesi niyazını da red eylediği ve hakikî manasile Saray ve Bâbıâli istibdadına zahiren olsun âlet olduğu içindir ki, bu kerre de Valiyi istemeyiz feryadiyle yine yüzlerce halk telgarfhane önünde toplanmakta devam ederek, telgraflarla mütemadiyen Saray'a müracaat ve şikayete başlamışlardı (s.10)".

Görev yeri olan Keskim'de, Erzurum'da meydana gelen olayları duyan Mahmut Nedim Bey, Vilâyet'ten izin alarak birkaç günlüğüne Erzurum'a gitmiştir. Olaylar hakkında bilgi topladıktan sonra Vali Nâzım Paşa'yı konağından ziyaret eden M. Nedim Bey, Erzurum'un ileri gelen mülkî âmirlerinin de konakta bulunduğunu görmüştür. Mahmut Nedim Bey'e göre "bütün o erkân, müttehiden halkın külden bir tepe olduklarını, jandarmaların tüfek ve fişek noksanları ikmal edilerek, o geceden sonra vali konağı önünde toplanacak halkın üzerlerine doğru havaya ateş etmeleri neticesinde bütün halkın derhal dağılacağı ve bir daha toplanmak cesaretini de kendilerinde asla bulamayacakları, bir lisanı kat'i ile valiye ifade ve temin kılınmakta idi (s.11)".

"Erkân-ı Vilâyet"in bu yönde görüş bildirmesi üzerine Vali Nâzım Paşa, Jandarma alay kumandanını çağırmış ve ona halkın üzerine ateş açılması emrini vermiştir. Ancak, erkân-ı vilâyet'in "bir taraftan sık sık valiye giderek ihtilâlcilerin aleyhinde, diğer taraftan, ihtilâli idare edenlerin içtimâ mahallerine giderek vali aleyhinde idare-i fikir ve kelâm etmekte" olduklarını anlayan M. Nedim Bey, olayların ulaştığı bu boyutta müdahale etmiş ve "halkın hiçbir zaman külden bir tepe olmadığını ve bir fişek patlarsa dağılmaları şöyle dursun, başta vali olduğu halde memlektin kanlara boyanacağını" "kat'i bir lisan" ile beyan etmiş ve Merkez Kumandanı Mehmet Paşa'nın toplantıya çağırılmasını istemiştir. Kısa bir süre sonra gelen Mehmet Paşa, askerin halkın üzerine ateş etmeyeceğini belirtmiş ve "Paşa, hem kendinizi, hem memleketi selâmete çıkarmak istiyorsanız, hemen istifa edip Erzurum'dan çıkmalısınız" demiştir. Bu durum karşısında Vali Nâzım Paşa, telgrafla, saraya istifa ettiğini bildirmiştir (s.12-14).

Bu arada, vilâyet erkânının kışkırtması ile M. Nedim Bey Bayburt'a tayin edilmiş ve hakkında tahkikat açılmış, ancak bir usûlsüzlüğe rastlanılmamıştır.

"Erkân-ı vilâyet"in yeni vali tayin edilen Âta Beyi de "aldatacaklarına" inanan M. Nedim Bey, bir ara onunla görüşmüş ve "eminim ki, sizi Erzurumun ileri gelenlerinden bir takımlarını derbest ve hapis ettirmeğe teşvik edecek en yüksek rütbede bazı kimseler bulunacaktır. Bunlara inanıp tâbi olmayınız. Bunlar, ne sizin hayatınızı ve ne de vilâyetle halkını düşünen kimseler değillerdir. Siz memleketin ve halkın babasısınız. Vazifeniz yalnız bunları susamış bulundukları adalete kavuşturmak olsun. Esasen, Erzurum, bir fenalık da yapmış değildir. Ancak hallerini padişaha arz etmişlerdir ve haklı oldukları için dileklerini de kabul ettirmişlerdir. Onun için, *hiçbir sebeble babalık* vazifesinden ayrılmayınız. Aksi halde, hayatınız başta olarak halk ve memleket kana boyanacaktır. Bu kadar büyük bir vebale girmeyiniz, sizden yalnız bu babalık muamelesini niyaz ederim. Her muvaffakıyetin ahahtarı da budur, maruzatım o kadar doğru ve samimidir ki, ihtilâl ile ihtilâlcileri himaye uğrunda valiyi tehdide kıyam dere-

cesinde beni bir ihtilâl hâmisi addedebileceğinizi düşünerek ve bunun ancak hayatımla ödenebilecek felâketlerini dahi kabul ederek, halkı, sırf bir baba şefkat ve yardımı ile mesut etmeğe çalışmaktan başka bir vazife tanımamanıza ricaya cesaret ediyorum (s.20-21)" demiştir.

Vekaleten kaymakamlık görevini yürüten M. Nedim Bey, Bayburt'a döndükten bir süre sonra "pek cahil ve garezkâr olan Bayburt İhtilâl Heyet'i İdaresi Reisi Ozülüzade Hacı Şükrü, Erzurum'daki hükümetsizliği bir ganimet bilerek Bayburt'ta adeta icrayi hükümet hırsına kapıldı. Başta tahrirat kâtibi olduğu halde, kendisinin bu hırsına hizmet etmeyeceğini tahmin ettiği kimselerin yerlerine kendi mensublarının getirilmesini ısrarla istemek derecelerine kadar vardı (s.27)".

Bu olaydan bir kaç gün ve M. Nedim Bey-Âta Bey görüşmesinden bir ay kadar sonra, Âta Bey, Erzurum hareketinin bazı öncülerini "derbest ettirip "dördüncü ordu merkezi olan Erzincan'a göndermek üzere yola çıkarmıştır (s.21). Bayburt'a gönderilen telgraflardan bu durumu öğrenen M. Nedim Bey, hemen telgrafhaneye giderek, hareketin öncülerinin tutuklanması üzerine Erzurum halkının ayaklandığını, vali konağına hücum ederek valinin başını kanlar içinde bıraktıklarını ve Erzincan'a gönderilenlerin geri getirilmesi için zorla telgraf çektirdiklerini öğrenmiştir (s.21-24). Olayların bu yönde gelişmesi üzerine Âta Bey valilikten istifa etmiş ve hemen Erzurum'dan ayrılmıştır. Ancak, Âta Bey, "Bayburt'ta, Erzurum ihtilâl şebekesinin birinci şubesi teşekkül ettiği için... Bayburt'a uğramaksızın geçmek istemiş", fakat, böyle bir hareketin hem şahsı için "çirkin" olacağını, hem de "Bayburt'ta hakikî bir hükûmet mevcut olmadığını kabul etmek" anlamına geleceğini ileri süren M. Nedim Bey'in ısrarı üzerine, burada bir gece kalarak ertesi gün Trabzon'a doğru yola devam etmiştir (26-27).

Aynı günlerde, Bâbı-âli, Bayburt'a yeni bir kaymakam tayin etmiş ve yeni gelen kaymakam ilk iş olarak M. Nedim Bey'in tutukladığı Hacı Şükrü'yü serbest bırakmıştır. Bu durum karşısında M. Nedim Bey, askerî birliklere sığınarak güvenliğini sağlamıştır.

Yeni kaymakamın gelmesi ile açıkta kalan M. Nedim, Erzurum Valisi Nuri Bey'e telgraf çekerek Trabzon yoluyla İstanbul'a gideceğini bildirmiş; fakat Trabzon'a geldiği zaman Refahiye kaymakamlığına vekaleten atandığını öğrenmiştir (s.33-34).

Teşrinisâni içinde Refahiye'ye gelen M. Nedim Bey, burada bir eşkiya çetesinin yakalanmasını sağlamıştır. Bu arada Nuri Paşa valilikten ayrılmış, yerine "saray silahşorlarından" olan Abdülvahap Paşa atanmıştır. Yeni valinin gelmesinden sonra, Dördüncü Ordu müşiri "ihtilâli idare edenlerin ileri gelenlerini birer birer derbest ettirip hapishaneye attırmak, ayaklarına kızgın şişler sokturmak suretle istibdada yeni baştan kurbanlar vermek" yolunu tutmuştur (s.38).

Mahmut Nedim Bey'in hatıraları, Müşir'in kendisini de silâh zoru ile istifa ettirmeye çalıştığını açıklaması ile sona ermekte, geri kalan sayfalarda bazı belgelerin kopyaları yer almaktadır.

* * *

O. Türkdoğan'ın araştırması, çeşitli kaynaklardan derlenerek hazırlanmış olan ve Erzurum olaylarına katılan kişilerin adlarını, meslekleri[illegible]österen bir listeyi içermektedir. Bu list[illegible]r alan bazı kişiler ile ilgili daha geni[illegible]i ise Ö. Göçgün'ün makalesinde bulun[illegible]aktadır. Bu listeye bir kişinin daha adını eklemek istiyoruz. Cevat Dursunoğlu *Millî Mücadele'de Erzurum* adlı belgesel eserinde, 1919 yılı başlarında Erzurum'da yapılan çalışmaları anlatırken "tam bu sıralarda martın sonlarına doğru, Küçük Kâzım Trabzon'dan Erzurum'a geldi. Erzurum'un her sınıf halkının yakından tanıdığı gibi herkes de onu biliyordu. 1319-1323 ihtilâllerine adı karışmış(tı)" demektedir (s.37)

* * *

1908 öncesi Erzurum olaylarını örgütleyici gücü üzerinde henüz kesin bilgiler bulunmamaktadır. H. Zafer Kars, hareketin ağırlıklı olarak "Can Veren Komitesi" tarafından yönlendirildiğini, Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin de olaylarda rol oynadığını ileri sürmektedir. Ö. Göçgün'ün makalesinde bulunan açıklamalar ise hareketler de İttihatçıların önemli bir yere sahip olduklarını göstermektedir. O. Türkdoğan tarafından hazırlanan listede yer alan bazı kişilerin daha sonraki yıllarda "Vilâyet-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti" Erzurum Şubesi'nin kuruluşunda aktif görev almaları ve gerek Millî Mücadele yıllarında gerekse daha sonra milletvekili, belediye başkanı gibi üst düzey makamlarda bulunmaları, Erzurum olaylarında İttihaçıların rolünün sanılandan fazla olduğunu düşündürmektedir. Ancak, bu konuda kesin sonuca, yani belgelerin ortaya çıkması ile ulaşılacağı açıktır.

* * *

Son olarak, 1908 öncesi Erzurum olaylarının tarihine ilişkin bir "karmaşa" üzerinde durmak istiyoruz. H. Zafer Kars, 1906-1907 tarihlerini benimserken, kaynak olarak kullandığı Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum Yahut Hemşehrilere Armağan*'da 1321-1322 (1905-1906) tarihlerini vermektedir. H. Zafer Kars ile aynı tarihleri kullanan O. Türkdoğan'ın yayınladığı anılarda ise, Erzurum olaylarının 1320-1324 (1904-1908) tarihlerinde olduğu belirtilmektedir. Cevat Dursunoğlu da Küçük Kâzım Bey'i tanıtırken onun "1319-1323 (1903-1907) ihtilâllerine adı karışmış" biri olduğunu yazmaktadır. Görüldüğü gibi 1908 öncesinde Erzurum'da meydana gelen olayların tarihi hakkında bir karışıklık sözkonusudur. Bu karışıklık, bilgilerin çoğunun anılara dayandığı ve bu nedenle tarihlerin yanlış hatırlandığı savı ile giderilmeye çalışılabilir. Ancak, bu tarih karmaşası Erzurum'da dört-beş sene süren, birbirini doğrudan doğruya etkileyen bir olaylar zincirinin sözkonusu olabileceğini de düşündürmektedir.

M.Bülent VARLIK

---

[1] H. Zafer Kars; *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Kaynak Yay., (İst., 1985), s.11/dn.

[2] Orhan Türkdoğan; "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması", *Türk Kültürü*, No:255, Temmuz-1984, s.453-466/No:256, Ağustos-1984, s.497-509/No:257, Eylül-1984, s.575-596. Orhan Türkdoğan tarafından yayınlanan hatırat, birkaç ufak değişiklik dışında yeniden yayınlanmıştır. Bkz: Önder Göçgün; "II. Meşrutiyet'e Öncülük Eden Bir Hareket-Erzurum İhtilâli ve Ona Dair Bazı Belgeler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, İbrahim Kafesoğlu Armağanı, Yıl: 23/2, Ankara-1985.

[3] Mahmut Nedim, Hoca Halid Efendi-zade Bahaeddin Bey'in oğludur. 1876 yılında İstanbul'da doğdu. Fatih Rüstiyesi'nde orta, Mülkiye'nin İdadi kısmında lise öğrenimini tamamladı. 1897'de Mülkiye'nin yüksek kısmını bitirdi. Aynı yıl Konya maiyyet memurluğunda görev aldı. 1900-1917 yılları arasında Adilcevaz, Keskim, Refahiye, kazalarında kaymakamlık yaptı. Bu arada vekâleten Bayburt kaymakamlığı görevini de üstlendi. 1925 yılında Dahiliye Vekâleti Umur-ı Müteferrika Müdürlüğü'ne nakledildi. Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, c.3, Mars Matbaası, Ankara-1969, s.741.

Yazarın soyadı konusunda bir karışıklık sözkonusudur. Mahmut Nedim'in soyadı, kitabın üzerinde "Ulusalkul" biçimindedir; ancak, Millî Kütüphane'de bulunan ve İhsan Sungu'ya armağan edilmiş olan nüsha üzerinde "Ulusakul" imzası okunmaktadır. Mücellidoğlu Ali Çankaya da "Ulusakul" soyadını benimsemiştir.

[4] Bu ve bundan sonraki alıntıların tümünde, metindeki yazım şekli aynen benimsenmiştir.

FEODALİTE VE OSMANLILIK

M.A. Kılıçbay, *Feodalite* ve *Klâsik Dönem* Teori Yay., *Osmanlı Üretim Tarzı* (Ankara: 1985), İkinci yazım, Birinci baskı.

Aydınlarımızın içinde iktisatçı, sosyolog ve siyasalbilimciler 1960'lardan beri yoğun olarak "üretim tarzı-tarihsel birikim, eklemlenme" gibi kavramların etrafında tarih yorumları yapıyorlar. Belki de tarihçi meslek grubunun yapmaktan çekindikleri veya hazır olmadıkları bir gereksinimi karşılamak için girişilen denemeler. Ama yazılanların beklenen tarih sentezleri olmadıkları açık. Oysa 19. yüzyılın büyük sentezlerini ortaya koyan düşünürler hepsi uzman tarihçilerdi. *Marx* klasik Yunanca ve Latinceyi çok iyi bilen, eski metinleri tenkitli olarak kullanabilen bir düşün tarihçisi olarak kariyerine başladı. Çoğumuzun sevmediği ırkçı *Gobineau* tarihçiydi, *Michelet* tarihçiydi. Günümüzde filozof diye tanınan *M.Foucault* tarih yazan, malzemeyi titizlikle kullanan bir essayist'di. *R.Hilton* düşünürlüğünden önce ortazaman tarihçiliğinin tekniklerini iyi bilen bir medioevisttir. Bizde bu tür tarih denemeleri zaman zaman meleklerin cinsiyetini tartışan basit derlemeler olarak kaldı. Yazarların tarihçi olmak biryana, bazı zaman gerekli literatürü tanıyıp değerlendirecek bir eğitimden bile geçmedikleri görülüyordu. Aslında halen Avrupa'da veya burada tarih öğrenimi gören gençlerimizin de dünya tarihine yönelik bir ciddi eğitime girmedikleri görülüyor. Bizans, İtalya, Fransa, Rusya tarihi üzerinde uzmanlaşmak isteyenler yok, örneğin.

Son zamanlarda Avrupa feodalitesinin tarihini ve strüktürel hatlarını ele alan yerli yazarlarımız var. Ancak bu başlangıcın henüz bir iki yabancı dildeki genel eserleri okumanın ötesinde daha metodik bir araştırma düzeyine ulaşmadığı açık. Merak güzel, ama ciddi bir eğitim ve meslek seçimi safhasına ulaşılması şartıyla. Kılıçbay'ın ele aldığı tez de Avrupa feodalitesini ve Osmanlı düzenini karşılaştıran bir çalışma.

Bu çalışmada Avrupa tarihine ait kaynakların bilinen en standartları dışında daha geniş bir tarama görülmüyor. Örneğin Avrupa kentleri üzerinde, literatür kıtlığını, en bilinen manuellerin bile kullanılmadığını görüyoruz. Avrupa ortaçağı için belki makul görülebilecek bu noksanlık, maalesef Osmanlı tarihi alanında daha bariz. Yazar Osmanlı tarihçiliği alanında bilinen bir takım makale, monografi ve eserleri hiç bilmiyor ve tartışmaya almamış. Böyle bir çalışmada orijinal belgeler kullanılmasa dahi, örneğin *Ernest Werner* de (*die Geburteiner Grossmacht*) görüldüğü üzere ikincil kaynakların çok geniş ölçüde ve vukufla kullanılması gerekir. (Werner'in yorumunu tasvib edelim veya etmeyelim; ben burada titizlik ve literatür bilgisini zikrediyorum.) Zaten ben de Kılıçbay'ın çalışmasının teorik yönünü savlarını tartışmak niyetinde değil, doğrudan bazı maddi hatalarını belirtmek niyetindeyim.

Bazı klasik kaynakların tercümelerine müracaat edilmiş. Örneğin Caesar'ın "Bellum Gallicum"u gibi. Kılıçbay (s.87-88) Caesar'ın "Gallia Savaşı" çevirisinin (Hürriyet Yay., 85) bir ibaresine dayanarak: "Germenlerin en ünlü kolu olan Süeblerin toprakta özel mülkiyeti olmadığını (ama klan mülkiyeti olduğunu belirteyim) ve bir yıldan fazla bir yerde kalmadıklarını ve esasen avcı ve yağmacı olduklarını" söylüyor. Şimdi aynı eserin bir başka pasajına bakalım. Bu parça, "İnter Gallos magna discordia erat" diye başlar. Galliler arasında çatışma varmış. Haedular Romalılardan, Sequanlar ise Süeblerden yardım istemiş. Süeblerin kudretli başbuğu Ariovistus Sequanlara yardım edip Haeduları yenmiş. Ama sadece mağlup Haeduların değil, Sequanların topraklarını da zabtedip, kendi Süeblerine taksim etmiş. Şimdi bu klâsik eserde birbirinden farklı hükümler getiren bu iki ibareyi ne yapacağız (bu ikinci ibare, Hamit Deren çevirisinde (s.27'den itibaren yer alan olaylardır). Klâsik metinlerde, yazarın dedikleri, konu tasnifine göre ayıklanıp birlikte değerlendirilmelidir. Klâsik bir metin ne olursa olsun günümüzde yazılan kitabın tekniğiyle okunamaz. Ayrıca mukayese için başka bir gerçek de gözönüne alınabilir. Örneğin; Slavlar bu dönemde ve çok sonraları da bir araziyi belirli müddet işler, nadasa bırakmadan ve toprak yorulunca başka bir yere göçederlerdi. Burada aslında yazarın klâsik bir metini kullanış biçimindeki tecrübesizlik dışında önem verdiğim bir yön yok.

Bir başka bölüme geçelim (s.289) Kılıçbay burada aslında kendisini bazı klâsik Bizantinistlerin sevkettiği yanlışla, bir yorum yapıyor; "Bizans gibi nüfusu bir milyona ulaşan bir kentin beslenmesi..." gibi bir ibare yer alıyor. Bréhier ve Steven Runciman'da da rastlanan bir hüküm bu. Ancak Bizans araştırmalarını hatta ikinci elden ve özellikle şehir tetkiklerini izleyen herkesin artık böyle bir hükmü tekrarlamadığı bilinir. Meselâ bu son araştırmaları özetleyen bir kaynak, İstanbul'un nüfusunu 5. asırda 300.000 civarında veriyor. (Cyril Mango, *Byzantium*, London 1980, 62 ve 74-77) Zaten İstanbul'u bilen kimseler olarak, surların ve biraz da eski Galata'nın içindeki bir Ortaçağ şehrinin nüfusunu tahmin edebiliriz. Yerleşme topografyasını gözönüne almadan ve aslında doğru rakam vermekten uzak (Bréhier ve Runciman zaten geçerli bir nüfus sayımı kaydı kullandıkları iddiasında değiller) kaynaklara indî olarak dayanıp verilen bu hüküm doğru değil. Piza şehri 13. yüzyılda 200.000 nüfusu taşıyamayıp hastalıklara uğradı. Ortazamanın kent teknolojisi ve altyapı imkânları hiçbir biçimde bir milyon nüfusun bir yerde barınmasına müsait değildi. Aslında İstanbul'un nüfusu Osmanlı devrinde de böyle yüksek olmadı. 20. yüzyıl başında bile kentin nüfusu 700.000'i biraz aşkındı.

Osmanlı dönemiyle ilgili bir başka noktaya değinelim (s.424-25'de). Merkezî otoritenin yargı kurumunu denetimi altında tutması için, Osmanlıda alınan tedbirlerden sözedilip bir değerlendirme yapılıyor. Kılıçbay'a göre: "Osmanlı padişahında hiçbir İslâm ülkesinde olmadığı şekilde kanun koyma yetkisi varmış." Bu kanun koyma yetkisi ile şeriat dışı kanun kastediliyor tabiî (hüküm esas olarak belirttiği gibi, İnalcık'tan naklediliyor) Bu hükmü kabul etmek kolay değil. Aslında Halife Ömer'in koyduğu toprak nizamının bile ne kadar şeriat olduğu tartışılır ve şeriat dediğimiz ne kadar pür birşey gibi tartışmalara da girmeden; Timur'un yasalarından Akkoyunlu ve Safevilerdeki yasalardan, toprak düzeninden sözedelim. (Bu konular için von Kramer ve Heribert Busse gibi yazarlara bakmak da mümkün) yazar aynı yerde; "Osmanlıda fetvanın yönetimin etkisine ve talebine bağlı bir müessese haline getirildiğini" belirtmektedir. Hiç de öyle değil. Teoride ve pratikte fetva bir meseleyi soran her Müslümana verilir ve öyle de olmuştur. Hatta mahkeme de müftüye fetva sorar, çünkü teorik ve pratik olarak kadı'nın her birşeyi iyi bilmesi aranmaz. Fetva bir içtihad değil, bir istişaredir. Kılıçbay devam ediyor. "Kadılar bir dereceden üste fermanla geçiyor", fakat bunun üstüne ilginç bir ifade daha var. "Kadılık sürekli meslek olmaktan çıkarılmış." Hiç de öyle değil. Başlangıçtan alt derece de mes-

leğe giren bütün ömrü üst dereceye kadar terfih ede ede kariyerde devam eder. Bir hiyerarşi vardır. Tabiî kadılık kariyerinden (kaza) ifta (müftülük) ve tedris (müderrislik) karyerine eşit dereceye yan geçiş de yapılabilir. Bu şema için Uzunçarşılı'nın (Osm. İlmiyye Teşkilâtı) dikkatlice okunması yeterlidir. Gene "kulların ilmiyye mesleğine girmesi kesinlikle yasaktır" gibi bir orijinal hüküm de anlaşılmıştır. Müslüman bebesinin medreseye girip bu mesleğe geçmesi (icazet alınca) genel uygulamadır. Her Müslümana yol açıktır. Gene "ilmiyye sınıfından başka silke, askerî silke geçiş olmaz" hükmü de böyle bir orijinal katkı. Örnekleri vardır, Kemalpaşazade gibi (16. yüzyılda) Ahmed Cevdet Paşa ise 19. yüzyılda (kazaskerlikten vezarete) son örneklerden. İlmiyyeden kalemiyyeye geçenlerin sayısı daha kabarık. Teorik bir temellendirmeyi yanlış ve eksik bilgilerle yapmanın hiçbir gereği yok. Maalesef kitapta bu çokça rastlanan bir kusur.

Burada, Bizans üzerinde belirtilen bir yanlış hükme de değinmek istiyorum. Çünkü okuyucuya bu imparatorluğun yapısı üzerinde oldukça yanlış bir kanı verebilir. Aslında Bizans bizde aşırı ihmale uğrayan bir dal. Dili (koine), kiliseyi, edebiyatı ilmî olarak tetkik etmedik. 100 yıldır çıkan sürekli yayınlara, yarım düzineyi aşkın senteze, sayısız monografilere bizim ülkemiz okuyucu bile olamamıştır. Bütün bunlara rağmen Bizans üzerinde orijinal (!) hükümler verilip, makaleler yazıldığı olmuştur. Olumsuz, örneklerin başında gelen makale, gerçekten ünlü ve öncü bir tarihçimiz olan Fuat Köprülü'nün "Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri"dir. Yunanca bilmeyen ve bizantinistik makalelerini bile değerlendiremeyecek durumdaki bir ünlü Türkolog redd-i miras etmekte, filolojik delilleri ve mirası bile kaale almamaktaydı. Yeni nesillerin daha soğukkanlı ve titiz davranmasını dileriz. Bazı yabancı bizantinistlerin son yıllarda çevirisinin yapılması ise mutlu bir başlangıçtır.

Kılıçbay, kitabına daha önce *Ekonomik Yaklaşım*'da çıkan ve bir tez(!) özelliğini taşıyan makalesini almış. Üzerinde durma nedenim, bir dipnotta beni eleştirmek için yaptığı vahim bir hatadır. *Türkiye İdare Tarihi* adlı kitabımda, tarihbilim için yeni bir gerçek olmayan sadece öğretici amaçla sözünü ettiğim Bizans'da vergiler üzerindeki bir betimlememi eleştiriyor (s.292, dn.17). Bu betimlemem: "Kephaletion (yani baş vergisi-Latince capitatio'nun Yunanca çevirisi) Bizans'ta Hıristiyan olmayan unsurlardan alınan, Sasanî İranındaki *gezit*, İslâm'daki cizye gibi bir vergidir" şeklindeydi. Kılıçbay bu "Hıristiyan olmayan unsurlardan alınan vergi" sözünü bir yakıştırma(!) olarak nitelemiş. Bizantinistik konusunda yakıştırmalarda bulunacak cüretim yok. Kılıçbay devam ediyor: "Bizans açısından Hıristiyan olmayan unsurlara tahammül mümkün değildir." Ona göre "Kephaletion Roma'daki capitatio'nun bir devamıdır". Bu arada kephaletion'un üzerinde bu açıklamayı yapan yazar imlayı da *kephaliton*(!) olarak aktarmış. Bilgilerimize yeni bir veçhe kazandıran bir açıklama bu. Eğer Kılıçbay dipnotlarında bolca kullandığı Bréhier'yi iyice okusa, onun *Les instituttions de l'empire byzantin*'indeki şu açıklamayı görürdü; Kephaletion servitude (kulluk, esaret), karşılığı olarak Konstantin Manomah tarafından Khio (Sakız)'daki Yahudi ailelere konan bir vergiydi. Bu meblâğ o adadaki kurulan Nea Moni manastırına aktarılıyordu. (Kephaletion için Bréhier, age. Edit. Abian Michel, Paris 1970 baskısının 213.s) Bizans'ta Hıristiyan olmayan çok az yaşarmış veya böylelerine tahammül edilmezmiş hükmüne karşı bütün dünyanın bildiği şeyleri biraz anlatarak yazıyı bitirelim. İmparatorlukta İstanbul'da ve adalarda Rumca konuşan yahudiler yaşardı. Bunlara *romanyot* denir. Son aydın temsilcileri fetih sırasında hahambaşı olan ve bir Osmanlı tarihi de yazan Moses Kapsali'dir. Romanyotların Rumcası yeni göç dalgasıyla gelen İspanyol dili karşısında eridi. Bundan başka imparatorluğun şark bölgelerinde Mezopotamya, Suriye ve Filistin'de Aramice (sonra Arapça) konuşan, Mısırda Koptça (sonra Arapça) konuşan yahudi toplulukları vardı. Harran bölgesinde Emeviye ve Abbasilere devredilen kalabalık bir astrolojik pagan din mensupları *Sabian*'lar vardı. Daha 12. yüzyılda başkentte bile kalabalıkça Müslüman gruplar yaşardı. Nihayet İtalyan Katolik grupları da unutmayalım. Bunlar sadece Bizans'ın zayıflık değil, güçlü zamanlarında da gelip yerleşen, ticaret yapan gruplardı. İran'da da Nasturi Hıristiyanlar, Yahudiler vardı. Onlardan da Sasanîler *gezit* denen vergiyi alırlardı. Ortadoğu ve Akdeniz imparatorlukları tarih boyu hep rengârenk olmuştur. Dinî ayrılık (schizma) siyasî iktidara yönelmedikçe mesele çıkması için neden yoktur. Monofizistler, Mazdekîler, Şiiler gibi olaylar bu imparatorluklarda iktidarların hışmına bunun için uğramışlardır. Cihanşumul tezleri ortaya koyarken, yanlış bilgi aktarmamak şartıyla her düşünceye saygımız vardır. Bu Bizans konusunda Köprülü'den sonra M.A. Kılıçbay da tarihçiliğimize pek bir şey getiremedi ise de ileride buna telâfi edeceğinden eminiz.

İlber ORTAYLI

İNCİCİYAN'IN "BOĞAZİÇİ" ADLI ESERİ VE EMİRGÂN HAKKINDA YAZDIKLARI

Ermeni harfli Türkçe basma sözlüklere dair hazırlayacağımız yazı, epeyce zamana muhtaç olduğu için, bu defa da, son zamanlarda aktüalite kesbeden Boğaziçi hakkında, iskeleti hazır olan bir makalemizi genişleterek, "Tarih ve Toplum" dergisinin sayın okuyucularına sunuyoruz.

Venedik Mıkhitharistler Tarikatına mensup rahiplerden ünlü tarihçi, coğrafyacı ve arkeolog Lukas İnciciyan (1758-1833), gerek İstanbul'un gerekse Anadolu'nun şehir, kasaba ve hattâ köylerinin tarihi ve coğrafyası hakkında, çok mühim eserler bırakmıştır. Bilhassa, doğup büyüdüğü İstanbul'un mazisine karşı derin bir ilgi ve bağlılık hissetmiştir. Buradan ayrılıp Venediğe gittikten sonra, bu bağlılık sevgisi içinde daha da alevlenip, nostalji denen ateşle onu ömrünün sonuna kadar yakmıştır. Bundan ötürü bu hasrete dayanamayıp, üç defa vatanına avdet ederek, yıllarca orada kalmış, İstanbul ve Anadolu ile ilgili eserleri için de malzeme toplamıştır.

I. BİYOGRAFİSİ

Rahip Lukas (Ermenice yazılışı Gugas) İnciciyan, Edirneli İncici Hacı Mikayel'in torunu, ve Boğos İncici Mikayelyan'ın oğludur. Annesi Diruhi ise, Venedik Mıkhitharist rahiplerinden, mümtaz tarihçi Mikayel Çamiçyan'ın (1738-1823) kızkardeşidir. İnciciyan veya Mikayelyan soyadını taşıyan Aleksandır adlı kardeşi ise, 1755'de doğup, 1779'da rahip olmuş ve 1914'de Sepviç'de vefat etmiştir. 1757'den beri, Venedik Mıkhitharist Tarikatı tarafından yayınlanan. *Oratzuytz* (takvim) adlı salnamenin, 1780-1793 yılları arasında neşriyatını yönetmiştir.

1770'de, henüz oniki yaşında iken, babası onu Venedik'teki Mıkhitharistlerin Manastırına göndermiştir. Orada, sonradan Tarikat başkanı olan Istepannos Başpiskopos Akontz-Küver'in (1740-1824) talebesi olmuştur. 1774 yılı Nisan ayında, ruhanî hayata intisap etmiştir. 1786 yılına kadar, hayatı ile il-

gili mühim bir kayda raslanmamaktadır. Aynı senenin sonlarında, vatan hasretini gidermek üzere, vaizlik görevi ile İstanbul'a gelip, dört yıl kadar orada kalarak, 1790 yılı Ağustos ayında Venediğe dönmüştür. 14 Mart 1805'de, gerek tedavi, gerekse Coğrafyasının bazı kısımlarını gözden geçirmek niyetiyle, tekrar şehrimize gelmiştir. 1810'da, yeni Ermenice lisanı ile neşredilen kitapları ırkdaşları arasında yaymak gayesiyle, *Araşarunyatz* tesmiye olunan bir cemiyet kurmayı tasarlamış ve kuruluşunda mühim rol oynamıştır. Rahip Mikayel Çamiçyan, İstanbul'dan Tarikat başkanı Akontz-Küver'e yazdığı 10 Aralık 1811 tarihli mektubunda, meşhur dilci ve tarihçi Kevork Der-Ohannesyan'ın, 23 Kasım 1811'de öldüğünü kaydettikten sonra, İnciciyan'ın da Düzyanların evinde kaldığını bildirmektedir[1] 1812'de, muztarip bulunduğu ayak hastalığını tedavi etmek gayesiyle, Bursa Kaplıcalarına gimişse de, bir fayda görmemiştir. 1815'de, şehirde çıkan bir yangın esnasında, bütün kitaplığı kül olmuştur. İşbu tercümeihalde başlıca kaynağımız olan, 1912'de, *Pazmavep* mecmuasında neşredilen, İnciciyan'ın mufassal biyografisinin muharriri Rahip Nerses Antrikyan (1879-1936), sözü geçen yangında, onun Venedik'den beraber getirdiği Osmanlı Devleti Coğrafyasının, ikinci ve üçüncü ciltlerinin mahvolduğunu yazmaktadır.

29 Ağustos 1819 tarihinde, Halet Efendinin ve İskhel adlı Yahudi sarrafının iftiraları yüzünden, Darphane emini Düzyan ailesinin başına gelen felâket esnasında, onlarla dost olduğu için, korkusundan Odesa'ya sığınmış, ve hâdise yatıştıktan sonra, 1820 yılı Eylül ayında İstanbul'a avdet etmiştir. Düzyanların hamisi bulundukları "Arşarunyatz" Cemiyeti de, bu sıralarda feshedilmiştir. Bu sebeple, "Yeğanak Püzantyan" (Bizans Mevsimi) yıllığın neşriyatı da sona ermiştir. 1828'de, Apostolik (Gregoryan) ve Katolik mezheplere mensup, Ermeniler arasındaki dinî mücadeleler esnasında, Katoliklerin ileri gelenleri tehcire tâbi tutulduğundan, İnciciyan, İstanbul'da kalmayı sakıncalı görmüş, ve bu sebeple aynı yıl Venediğe hareket etmiştir. Az sonra, bir yıl önce irtihal eden, Rahip Kapriyel Avedikyan'ın (1751-1827) yerine Tarikat başkan vekili seçilmiş, ve bu görevde iken, 2 Temmuz 1833'de vefat etmiştir.

II. ESERLERİ

İnciciyan'ın eserlerini üç kısma ayırabiliriz. Birincisine, İstanbul'un ve Osmanlı İmparatorluğunun tarihine ve coğrafyasına hasredilen eserlerini, ikincisine, Ermenilerin tarihi ve yurdlarının topografyası ile arkeolojisi hakkındaki eserlerini, üçüncüsü ise, dinî mahiyetteki eserlerini dahil edebiliriz.

Burada ancak birinci kısımdan bahsedeceğiz. Kronolojik sıra ile bunları tanıtıyoruz.

1. "Amaranotz Püzantyan" (Bizans'ın yazlık yeri) veya, İnciciyan'ın da kitabının isim sayfasında kaydettiği Türkçe adı ile "Boğaziçi" (Venedik, San Lazzaro, 1794, IX - 253 sayfa, dizgi: 9 x 15 sm.).

Başlangıçta yedi sayfalık bir önsöz mevcuttur. Müteakiben, 1-78'inci sayfalarda, Boğaziçi hakkında umumî bilgiler verilmektedir. 79-92'inci sayfalarda, ayrı ayrı herbir Osmanlı padişahın sadrazamlarının adları ile birlikte, Hicrî ve Milâdî tarihlerle, makama geçiş yılları kaydedilmiştir. 93-105'inci sayfalarda, yine bir önsöz bulunmaktadır. 106-179'uncu sayfalarda, Rumeli kıyısında bulunan köyler hakkında, numaralandırılmış dörtlükler halinde, topografik ve tarihî bilgiler verilmektedir. 180-232'inci sayfalarda da, Anadolu sahilindeki köyler tasvir edilmektedir. 233-253'üncü sayfalar ise, hasislik, nefsperestlik, dünya ve şöhret sevgisi hakkında yine manzum nasihatlar ihtiva etmektedir.

Kitabın başında, Venedik Mıkhitharist rahiplerinden, Eğya Endazyan (1755-1789) tarafından hakkedilen ve 1791'de Venedik'te basılan 23 x 40.50 cm. eb'adında Ermenice mufassal bir Boğaziçi haritası bulunmaktadır. Muhteviyatında, sahil köyleri, şehrin kapıları, camiler, kiliseler, ayazmalar, biniş yerleri ve dalyanlar kaydedilmiştir. Allah kısmet ederse, bu harita hakkında etraflı bigiler veren bir yazı hazırlamayı da arzu etmekteyiz.

İnciciyan'ın, Boğaziçi hakkında çok kıymetli bilgiler veren işbu eserinin ilk kısmı (s. 1-78), 1813'de, Antoine-Jean Saint-Martin (1791-1832) tarafından *Description du Bosphore par le Docteur Ingigian* (Rahip İnciciyan tarafından Boğaziçinin Tasviri başlıkla Fransızcaya çevrilmiştir (135 sayfa). Venedik Mıkhitharist rahiplerinden bibliograf Arsen Gazikyan'a (1870-1932) göre, *Magazine Encyclopédique* adlı derginin, 1813 yılı Mayıs sayısından ayrı baskı yapılmıştır. Aynı kaynağa göre, Paris'teki "Ecole nationale des langues orientales vivantes" (konuşulan Doğu dilleri millî okulu) Mektebinin Ermenice kürsüsü müderrisi Şahan Çırbed (1772-1837), Saint-Martin'in tercümesini aslı ile karşılaştırmıştır.[2]

Yine Venedik Mıkhitharist rahiplerinden Kerovpe Aznavuryan (1791-1843), *Villegisture de' Bizantini sul Bosforo Tracio* (Trakya Boğazı üzerinde Bizans'ın yazlığı) adı altında, eserin tamamını İtalyancaya çevirmiştir (San Lazzaro, 1831, XXIII - 330 veya 336 sayfa).

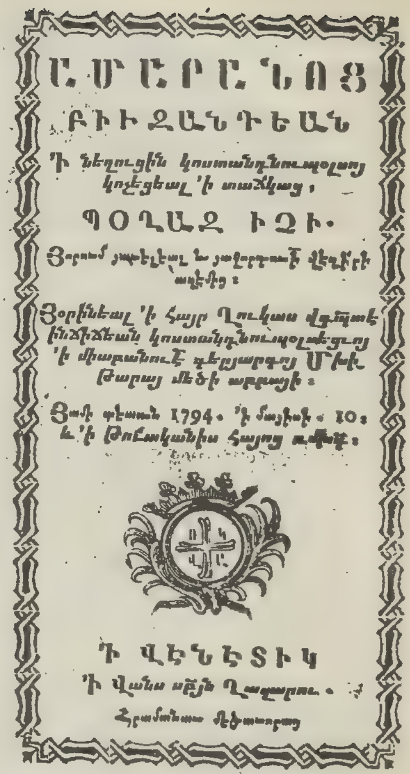
ԱՄԱՌԱՆՈՑ
ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ
Ի նեղուցին կոստանդնուպոլսոյ կոչեցեալ 'ի տաճկաց,
ՊՕՂԱՋ ԻՉԻ·
Յօրինեալ 'ի հայր Ղուկաս վարդապետէ Ինճիճեան կոստանդնուպոլսեցւոյ 'ի միաբանութենէ դպրապետի Մխիթարայ մեծի աբբայի։
Յամի փրկութեան 1794. 'ի մայիսի. 10։
և 'ի Թուականին հայոց ռՄԽԳ։
Ի ՎԷՆԷՏԻԿ
'Ի Վանս սրբոյն Ղազարու.
Հրամանաւ մեծաւորաց

Azavuryan, Önsüzünde, Fransızca tercümesinin eserin ilk kısmına mühasır olduğunu kaydettikten sonra, muhtelif yanlışlıklar ve baskı hataları ihtiva ettiğini, buna rağmen edebiyatçıların takdirini kazandığını ve birçok gazetelerde, ondan sitayişle bahsedildiğini bildirmektedir.

Milliyet gazetesinin birbuçuk yıl kadar önce neşrettiği "İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız" ilâvelerinin 17'inci fasikülünde (s.135), işbu kitabın Türkçeye de çevrildiği, sayın Orhan Duru tarafından elden geçirildiği, ve Ada Yayınları arasında yakından çıkacağı iş'ar olunmuşsa da, bugüne kadar baskının tamamlandığını işitmedik.

2. "Darekrutyun" (Vakayiname), salname, Venedik 1800-1802.

3. "Yeğanak Püzantyan" (Bizans mevsimi), salname, Venedik, 1803-1802.

4. "Aşkharhakrutyun çoritz masantz aşkharhi" (Dünyanın dört kısmının coğrafyası), ikinci kısmın, Avrupa cilt 5, Venedik, 1804, 200 sayfa.

Bu cildin ilk 97 sayfası, Osmanlı Devletinin teşkilâtı hakkında genel bilgileri ihtiva etmektedir ki, yazar ve avukat Hovannes Boğosyan (1889-1972) tarafından yapılan Türkçe tercümesi, *Ha-*

yat Tarih Mecmuası'nda neşredilmiştir (1965, sayı 1-10). İstanbul'a ait ikinci kısmı ise, 1956'da Hrand Der-Andreasyan'ın (1892-1978) çevirisi ve notları ile birlikte, İstanbul Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır. İkinci baskısı da 1976'da yapılmıştır (159 sayfa).

Avrupa kısmının altıncı cildi de, Osmanlı Devleti coğrafyasına hasredilmiş olup, Bulgaristan'ın merkezi Sofya'dan başlayarak, Marmara denizindeki adalarda sona ermektedir (Venedik, 1804, 518 sayfa).

Aynı eserin Asya'ya tahsis edilen birinci cildi ise, Doğu ve Güney Anadolu'dan bahsetmektedir (Venedik, 1806, 424 - 38 sayfa).

5. "Trabadum" (asrın tarihi), (8 cilt, Venedik, 1824-1828).

Eser her ne kadar "Asrın Tarihi" adını taşıyorsa da, XVIII'inci asrın ikinci yarısını kapsamaktadır. Umumiyetle, Osmanlı ve Avrupa devletlerinin yaptıkları harplerden bahsedilmektedir. Son iki cilt ise, ünlü âlimlerin ve sanatkârların biyografilerine tahsis edilmiştir. Eserin birinci cildinde, Osmanlı Devleti hakkında (s. 230-242); ikinci cildinde, Üçüncü Sultan Osman ve Üçüncü Sultan Mustafa hakkında (s. 245-262); üçüncü cildinde, tekrar Üçüncü Sultan Mustafa ve Birinci Sultan Abdülhamid ve Üçüncü Sultan Selim (s.11-47) ve sözü geçen padişahlar zamanında, İstanbul'da vukubulan hâdiseler hakkında, kıymetli ve ilginç bahisler mevcuttur.

Biyografi yazarı Vahan Zartaryan (1872-1945), "Hişatakaran" (Abide) adlı kitabında (İstanbul, 1911, cilt II, s. 376), İnciciyan'ın eserleri arasında gayrı matbu bir Osmanlı Devleti Coğrafyasını dahi kaydediyorsa da, Rahip Nerses Antrikyan, onun arşivi içinde, ancak "Martabadum" (İnsan Tarihi) adlı eserini görmüş olduğunu yazmaktadır ("Pazmavep", Venedik, 1912, s. 153).

III. EMİRGÂN HAKKINDA YAZDIKLARI

149-150'nci sayfalarda, Emirgân hakkında yazılanların tercümesini, notlarla birlikte aşağıda sunuyoruz.

EMİRGÛNE OĞLU BAĞÇESİ, VEYA YENİ VİLÂYET, HALK DİLİNDE EMİRGÛN

Türklerle Meskûn

249. Tatlı havasiyle Emirgûn oğlu, oraya gidip temaşa etmeğe seni davet ediyor. Camii ve hamamı yenidir.[3] Dükkânları da yenidir ve Sultan[4] Hamid tarafından inşa edilmiştir.

250. Karadenizden gelen gemiler için, Gümrük Emininin makamı eskiden Hisarda[5] idi. Fakat burasını süsleyen[6] Sultan Hamid, Gümrük makamını buraya nakletti.

251. İmareti için, şehirde en muhtemeşi olarak, mülk tesis etti. Dahinin[7] güzel bir eseri idi ki, diğer binalarla ahenkli idi.

252. (Bu kıt'a sırf edebiyattır).

253. Şayet bizim Arakel'in[8] tarihine, veya yerli milletin[9] tarihî eserlerine bakacak olursan, Emirgûn isimlendirilmesinin sebebini bulacaksın.

254. Dördüncü Murad Erivan'ı alıp[10], oranın Hanı Emirgûnoğlunu (a) şehrimize getirtti ve paşa ünvanıyla bu güzel yerde ona malikâne ihsan eyledi.

255. Böylece bu semti Emirgûn adını aldı. daha önce Feridun Paşa denilirdi. Çok eskiden ise, Kiparodis ismini haizdi. Orada bulunan servi ağaçlarından dolayı, Rumlar bu adı vermişlerdi.

256. Sonrakiler ise, Egadiya putunun heykeli üçyol ağzında dikildiği için, deniz hududundan İstenyaya kadar, Lâtince adı ile Tıriviye dediler.

Onsekizinci asrın diğer ünlü bir Ermeni tarihçisi olan Balatlı Sarkis Sarraf-Hovannesyan (1730?-1805) da, aynı yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında kaleme aldığı, ve 1967'de sayın Ara Kalayciyan tarafından Kudüs Ermeni Patrikhanesinde neşredilen, "Vibakrutyun Gosdantnubolis Mayrakağakin" (Başkent İstanbul'un Tarihi) adlı çok kıymetli eserinde, Emirgân hakkında aşağı yukarı aynı şeyleri yazmaktadır (s. 49). Bundan anlaşılıyor ki, İnciciyan'ın eserinden istifade etmiştir.

Mamamafih, Sarraf-Hovannesyan'da İnciciyan'ın vermediği birkaç bilgi de bulunmaktadır.Önce, Revan'ın yani Erivan'ın veya bugünkü resmî adı ile Yerevan'ın zaptının Hicrî tarihini 1045 (Milâdî 1635) olarak kaydetmiştir. Müteakiben, Tahmasp Kuli Hanın, İstanbul'a geldikten sonra, altı yıl yaşayıp, Hicrî 1051 (Milâdî 1641 de) tarihinde, Sultan İbrahim'in gününde (1639-1648) idam edildiğini yazmaktadır. Fransız seyyahı Jean-Baptiste Tavernier'ye (1605-1689) göre, Sultan Birinci İbrahim'in (Der Andreasyan'ın kitabında sehven Birinci Abdülhamid yazılıdır) cülûsunda, idam kararını Sadrazam Kara Mustafa Paşa vermiştir.[11]

Sonunda, Sarraf-Hovannesyan, Gümrük Makamının Sultan Abdülhamid'in emriyle Rumelihisarı'ndan buraya nakledildiğini, ve caminin imareti için mülklerin de Bağçekapusu yakınında inşa ettiğini bildirmektedir. Esasen Türbesi de burada bulunmaktadır.

KEVORK PAMUKCİYAN

Müellifin notu:

(a) Emirgûne'nin oğlunun adı, Tahmaseb Kuli Han idi. Sultan Murad, Yusuf Paşa adı ile, ona Halep paşalığını tevdi etti. Fakat, oradaki halkı gücendirdiği için, ancak iki ay kalabildi. Sultan Murad onu İzmit'e[12] gönderdi. Oradan beraberinde İstanbul'a getirdi. Tekrar vezirlik rütbesini tevdi ederek, malik olduğu Feridun Paşa bağçesini, şehrin içinde Ahırkapı'da muhteşem bir sarayı, keza, kâğıthane köyünde bir çiftliği ona ihsan eyledi. Aynı zamanda bütün erzaklarını, Saray-ı Hümayundan tahsis ettirdi. Böylece, altı veya yedi yıl yaşadıktan sonra, Sultan İbrahim'in gününde idam olundu.

Mütercimin notları:

[1] "Pazmavep", Venedik, 1982, sayı 1-2, sayfa 148.

[2] "Haykakan Nor madenskidutyun" (Yeni Ermeni Bibliografyası), Venedik, San Lazzaro, 1909-1912, sütun 894. Keza, Prof, Dr. Semavi Eyice, "Bizans devrinde Boğaziçi", 1976, s. 7.

[3] Yani, yeni inşa edilmişlerdir demek istiyor.

[4] Vezin icabı, Ermenice metinde "Sultan" kelimesi kullanılmıştır.

[5] Rumeli Hisarı kasdediliyor.

[6] Kalkındıran veya binalarla süsleyen demek istiyor.

[7] Mimar kasdediliyor. Bu kelimeyi kullandığından, zamanının ünlü bir Hassa mimarı olduğu anlaşılıyor.

[8] Onyedinci yüzyılın başlıca Ermeni tarihçilerinden Tebrizli Arakel Vartabet kasdediliyor. Onaltıncı asrın sonlarında Tebriz'de doğup, 1670 de Eçmiadzin'de vefat etmiştir. Tarihi ilk defa 1669'da Amsterdam'da neşredilmiştir. İkinci baskısı 1884'de Vağarşabat'da (bugün Eçmiadzin), üçüncüsü ise 1896'de yine aynı yerde yapılmıştır. 1874'de Marie-Félicité Brosset (1802-1880) tarafından Fransızcaya, ve 1973'de ise Moskovada Rusçaya çevrilmiştir.

[9] Türklerin demek istiyor.

[10] Erivan'ın fethi 1635'de dir.

[11] Eremya Çelebi Kömürciyan (1635-1695) "XVII.ci Yüzyılda İstanbul", tercüme ve tahşiye eden Hrand Der Andreasyan (1892-1978), İstanbul 1952, s. 277.

[12] Ermenice metinde "İznimid" şeklinde yazılıdır.

NOT. "Tarih ve Toplum" dergisinin, Haziran sayısının mektuplar köşesinde çıkan yazımızda geçen "Mıgırciyen" soyadının, "Mıgırdiçyan" olarak düzeltilmesi rica olunur.

Namık Kemal'in 'Diyojen' deki İmzasız Yazıları Sorunu

Bugün, N. Kemal'in makalelerini belirten sağlıklı bir kaynakçadan yoksunuz.[1] Bu yoksunluk nedeniyle, makalelerinin bütününü içeren bir derleme de elimizde yok.[2] Ancak, bu eksikliği yaratan kimi haklı gerekçeler de var. Öncelikle, yazarımızın kimi dönemlerde, imzasız yayımlamak zorunda kaldığı makalelerinin varlığı, böylesine bir eksikliğin günümüze değin sürmesine neden oluyor. Ayrıca, imzasız yayımlanmış bir makalenin gerçek yazarını belirlemede çekilen güçlükler, sorunu daha da boyutlandırıyor.

İşte böylesine bir güçlük, beraberinde doğal yanılmaları da getirerek *Tarih ve Toplum* dergisinde karşımıza çıktı: "Namık Kemal'in Diyojen'de İmzasız Çıkan Siyasal Gülmece Yazıları." Çevrimyazısı Sayın Aziz Nesin'ce yapılan ve salt bir tanıtma niteliği taşıyan yazıların bütünü, N. Kemal'in imzasız yazıları sorununun gündemde olduğunu, çözüm beklediğini göstermesi açısından önemli belgeler. Fakat çözüm yollarını da gösteren ipuçlarını taşıyan belgeler.

N.Kemal'in *Diyojen* yazılarının dergide yayını sırasında, kendisiyle görüştüğüm Sayın Nesin'e, bu yazıların bütününün N. Kemal'ce yazılamayacağını, hem yazıların içeriğinin, hem N. Kemal'in yaşamöyküsünün *Diyojen*'deki kimi yazıları yazmasını olanaksız kıldığını belirterek, aynı sorunu irdeleyen bir çalışmamdan[3] ve yazıların yayımı bitince, yeniden bir değerlendirme yapacağımdan söz ettim. *Tarih ve Toplum*'un 17. sayısında da açıklanan bu yazıların hazırlanış öyküsünü aktaran A. Nesin, *Diyojen* taraması sırasında, Şerif Hulûsi'nin kaynakçasını ve N. Kemal'in oğlu Ali Ekrem (Bolayır) Bey'in, babasının yazılarını derlediği "Makalât-ı Siyasiyye ve Edebiyye"lerden yararlandığını ekledi. Salt bir tanıtma amacıyla yapılan bu çalışma sırasında böylesine bir yolun izlenmesi doğruydu. Ancak, kaynak tarayıp, araştırma sürecinde karşılaştırma yöntemine girmeden önce, bizim de sağlıklı birer kaynak olarak gördüğümüz bu kaynakçaların, birçok yönüyle yanıltıcı olduğunu, hem Namık Kemal'in görüşlerinden, hem de yaşamöyküsünden gelen etkilerle yaptığımız karşılaştırmalar gösterdi. Sonuçta, tiyatro yazıları içinde N. Kemal'e ait diye gösterilenlerin, birisi dışında(?), yazarımıza ait olmadığını gördük.

Çalışmamızda, ayrıntılarıyla gerekçelerini sıraladığımız nedenlere burada girmeden kısaca Namık Kemal'in *Diyojen* gazetesiyle bağlantısına ve sözü geçen yazıların yayımlandığı günlerde Namık Kemal'in koşullarına yeniden bakalım.

Önce *Diyojen* nasıl bir yayın organıdır, onu görelim: 12 Teşrîn-i sânî (Kasım) 1286 (1870)/29 Kânûn-ı evvel (Aralık) 1288 (1872) tarihlerinde 183 sayı çıkan ve Teodor Kasab'ın sahipliğini yüklendiği gazetenin, 52. sayısında, Şinasi'nin ölüm haberini duyuran (Ebuzziya) Mehmed Tevfik imzalı yazı dışında, hiçbir sayısında, yazarlar adlarını, imzalarını belirtmemişlerdir. Namık Kemal, kendisi bizzat, 25 Kasım 1870 yılında, Avrupa sürgünlüğünden döndükten sonra, *Diyojen*'e yazdığını, bir mektubunda belirtir. Fakat hangi yazıları yazdığını açıklamaz ve "Diyojen'deki bendleri neşreyledim" diyerek daha baştan gizliliğin yaratıcısı olur. Her ne kadar yakın arkadaşları Teodor Kasab, Ebuzziya Tevfik Bey, Direktör Âli Bey, hattâ Ahmet Midhat Efendi, N. Kemal'in yazılarının hangileri olduğunu bilirlerse de, sonraları bunları açıklayıcı bilgileri bizlere iletmezler. Bu konuda kimi ipuçlarını veren Ebuzziya'nın açıklamaları yeterli değildir. Ayrıca oğlu Ali Ekrem'in derlemeleri de pek sağlıklı değildir.

Avrupa'dan, Sadrazam Âli Paşa'yla anlaşarak İstanbul'a dönen Namık Kemal'in, Âli Paşa'nın ölümüne değin (7 Eylül 1871) yazı yasağına çarptırıldığını da biliyoruz. Yazarımızın kişiliğinden gelen etkiyle adını açıkça yazamamasına karşın *Diyojen* gibi bir yayın organına yazması her zaman olasıdır. Fakat tiyatro konulu yazılarda, savunulan görüşlere baktığımızda, Namık Kemal'in Batı anlayışındaki tiyatroyu savunan düşünceleriyle çeliştiğini görürüz. Geleneksel tiyatromuzun örnekleri Karagöz'e, Ortaoyunu'na, "fesad-ı ahlâk"[4] diyen yazarımızın, "Zahurî"nin islâh edilmesini"[5] istemeyeceğini, "Bizim için tiyatroyu ne Yunan'dan, ne Roma'dan, ne Fransa'dan, ne de İngiltere'den almağa ve anlara tatbik etmeğe hacet yoktur"[6] görüşünü savunamayacağını, diğer yazılarından biliyoruz[7]...

Diyojen'in 44. sayısında yayımlanan "Tiyatro" başlıklı yazı, içerikçe N. Kemal'in düşüncelerine uymaktadır(?). Bu yazının yazarının N. Kemal olma olasılığını önde tutarak (ki bu düşünceyi M. Nihat Özön de savunur), yazarımızın imzasını açıkça kullandığı ilk tiyatro makalesi olan "Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara" -*Hadîka*, No. 33, 27 Kânûn-ı evel 1289/8 Ocak 1873- yazısının ilk tümcesinin konuyu, sorunları çözdüğünü görürüz: "Güllü Agob Efendi'nin tiyatrosuna dair olan neşriyâtı gördüm. Tiyatroyu ne kadar sevdiğimi ve ona dair olan âsâr ile ne kadar tevaggul ettiğimi ta'rîf iktizâ etmez. Binâenâleyh müsaadenizle ben de bahse karışmak istiyorum..." der ve *Diyojen*'e karşı *Hadîka* yazarını destekler...

Sayın A. Nesin'in sadece çevrimyazısını yaptığı 5 tiyatro yazısı, Şerif Hulûsi'nin ve dolayısıyla nice araştırıcının da yanılmasının sonucu olarak Namık Kemal'e bağlanmıştır. Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi, *Diyojen*'deki makalelerin kendisine ait olmadığını, Osmanlı Tiyatrosu için yazıldığını açıklayan N. Kemal, ayrıca 26 Eylül 1872-6 Ocak günleri arasında Gelibolu'da sürgün mutasarrıfdır... "Tiyatro Maddesi", "Osmanlı Tiyatro Meselesi", "Tiyatro Meselesi" makalelerinin içerikleri açısından, bir an için N. Kemal'ce yazıldıklarını varsaysak bile; Ebuzziya Tevfik Bey'in oyunu *Ecel-i Kaza*'nın Osmanlı Tiyatrosu'nda oynanışı üstüne yazılan, 23 Teşrîn-i sânî (Kasım) 1288 tarihli *Diyojen*'de yayımlanan "Ecel-i Kaza" eleştirisinin yazarımızca yazılamayacağını kolayca anlarız: "Ecel-i Kaza ilk def'a olmak üzere Güllü Agob Efendi'nin tiyatrosunda saha-i icrâ ve temâşâya vaz' edilerek pek çok kimseler müşâhedesinde rağbet ettikleri sırada biz dahi azimetle temâşâ ve kemâl-i dikkatle muayene eyledik."

Gelibolu'da yaşayan N. Kemal'in 1872 yılı koşullarıyla İstanbul'a gelip oyunu seyretmesini, eleştirisini yazmasını düşünmek, kolay olmasa gerek...

Ayrıca, *Hadîka* gazetesinde yayımladığı makaleyle, açıkça Teodor Kasab'ın görüşlerine karşı çıkan N. Kemal'in, yine *Hadîka*'da Batı anlayışında bir tiyatroyu savunan Haşmet Bey'e karşı çıkıp *Diyojen*'de önceden yazı yazdığını düşünmek olası değildir. Yine, 44. sayıda çıkan "Tiyatro" makalesi, genel tiyatro bilgilerini ve İstanbul'a gelen Fransız topluluklarının eleştirisini yansıtırken, Teodor Kasab'ın da tiyatro bilgisine ve tiyatroyu bir "ahlâk mektebi" sayışına uygun düşmektedir.

Tiyatro yazılarının dışında kalan yazılar için de "yazarı-yazarları kim?" sorusunun kuşkusunu dışlamadan kısa bir bilgilendirmenin yararlı olacağına inanıyorum. Avrupa sürgünlüğü sonrasında, 7 Eylül 1871'e değin yazı yazması yasaklanan N. Kemal'in, 13 Haziran 1872'den başlayarak *İbret* gazetesinin başyazarı olduğunu, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'yı eleştiren "Garaz Marazdır" *(İbret*, No. 19, 9 Temmuz 1872) yazısı nedeniyle gazetesinin kapatılıp, Gelibolu'ya, ilk kez "resmen" sürgün edildiğini (26 Eylül 1872), 6 Ocak 1873 günü de İstanbul'a döndüğünü biliyoruz.

Diyojen'in 9 Haziran 1287 (22 Haziran 1871) tarihli 25. sayısında yayımlanan "Yolsuzluk ve Nizamsızlık" başlıklı yazı, N. Kemal'in yazı yasağı içinde olduğu dönemin ürünüdür. *Tasvîr-i Efkâr*'da çalıştığı ve politik yazılara kendisini hazırladığı bir dönemde sıkça değindiği kent sorunlarına ilişkin yazılarıyla ortaklık gösteren bu yazı, N. Kemal'ce yazılmış olabilir. Yine yukarıda da belirttiğim gibi, "Avrupa'dan avdet ettim; İbret'teki, Diyojen'deki bendleri neşreyledim."[8] diyen bir yazarın, böylesine bir dönemde bu yazıyı yazması olasıdır. Ancak, *Diyojen*'in alaysı dil yapısını, hattâ *Diyojen* yazarlarının kimi yazıları ortak yazmaları sorununu[9] da gözardı etmeden, N. Kemal'in dili, sözcükbilgisi gözönünde tutularak daha geniş bir çalışma yapılırsa, sonuç sanırım daha bir başka biçimde ortaya çıkar.

Burada, yazarımızın *Diyojen*'de yazdığı kesin olarak bilinen yazılarına da değinip *Tarih ve Toplum*'da çıkanları öyle de değerlendirebiliriz. *Diyojen*'in 51. sayısında çıkan "Sadr-ı Esbak Mütevaffâ Âli Paşa Merhumun Vasiyetnâmesi", 128. sayıdaki, "Cehennemde Bir Muhavere", 130. sayıdaki Matbûât Nizâm-nâmesi" vb. yazıları elimizdedir.[10]

Tasvîr-i Efkâr gazetesinden başlayarak Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı üstüne eleştiriler yazan N. Kemal'in, özellikle Londra'da yayımına katıldığı *Hürriyet Gazetesi*'nde (29 Haziran 1868-22 Haziran 1870) ekonomi ağırlıklı çok yazı yazdığını biliyoruz. Bu nedenle, "Fenn-i Mâlîye Dâir Yeni Bir Keşif" (*Diyojen*, No. 176) makalesinin yazarının N. Kemal olması olağandır. Ancak, 24 Aralık 1872'de Gelibolu Mutasarrıflığı'ndan "azlolunan", 6 Ocak 1873 günü İstanbul'a dönen yazarımızın, görevinden azledilmesinin yarattığı sinirsel ortam içinde, *Diyojen*'in 14 Kânûn-ı evvel 1288/27 Aralık 1872 tarihli, 176. sayısına, bu yazıyı yazıp yazamayacağının da düşünülmesi gereklidir. Yine, *Diyojen*'in 177. sayısında (16 Kânûn-ı evel 1288-29 Aralık 1872) çıkan "Rusya" makalesinin durumu da aynı soruyu bizlere sorduruyor. Hattâ, görevinden alınan yazarımızın yerine, bir rastlantı da olsa, 29 Aralık'ta Asım Paşa'nın atandığının duyurulduğunu da düşünürsek, o günlerin posta kuruluşlarını, vapurların Gelibolu'ya ne günler uğrayıp uğramadığını, telgraf bağlantısının durumunu bile gözönüne almalıyız.... Bir de Gelibolu'daki "köpek meselesini" unutmamalıyız...

N. Kemal, Gelibolu'da iken *Diyojen*'in 166. sayısında (21 Teşrîn-i sânî 1288/3 Aralık 1872) yayımlanan "Kapitülasyonlar" ve 173. sayısında yer alan (7 Kânûn-ı evvel 1288/20 Aralık 1872) "Fransa" makaleleri, içerikleri açısından yazarımızın ilgi alanlarıyla uyuşmaktadır. Her ne kadar bu tür imzasız yazılara belirli bir kuşkuyla bakmayı elden bırakmıyorsak da, N. Kemal'in, *İbret* gazetesinde, arkadaşı Reşad Bey ile birlikte "Phare de Bosphor'a Reddiye" makalesini yazdığını, bu yazıdaki görüşlerin, yeni tartışmalar yarattığını; yine *İbret*'in yazarlarından Nuri Bey'in yeni döndüğü Fransa üstüne yazılar yazdığını düşündükçe, imzasız yazıların çözümünün güçlüğü daha bir gözümüzün önünde beliriyor...[11] Bu güçlüğe, bir de Namık Kemal ile arkadaşlarının o günlerdeki ilişkilerini, çatışma, tartışma ve anlaşma durumlarını da tam bilemediğimizi eklersek, az önce adı geçen "Rusya" makalesinin durumu daha bir değişik olur: İstanbul'da, en yakın arkadaşlarından biri olan Ebuzziya Tevfik Bey'in gazetesi *Hadîka*'ya, Gelibolu'dan yazılar gönderen yazarımızın, *Hadîka*'yı alaya alan bir yazı yazmasını beklemek zordur. Çünkü, yazının yayımlandığı günlerde, tiyatro tartışmaları nedeniyle, Teodor Kasap, Haşmet Bey ve Ebuzziya Tevfik arasında karşılıklı satışmalar sürüp gitmektedir. *Hadîka*'nın 32. sayısında çıkan "Unvan İstemez" başlıklı makaleyi ele alıp *Hadîka*'yla alay eden N. Kemal'in, aynı gazetenin 33. sayısında "Tiyatrodan Bahseden Arkadaşlara" makalesini yazması biraz tuhaf kaçmaz mı? Ayrıca, şiddetli bir Rusya düşmanı olan yazarımızın, "Rusya gibi kadîm dostumuz" tümcesini kullanmasının çelişkisi yanında, makalenin ikinci paragrafında yeralan, "Vakıa Hadîka ve saire gibi yalnız dalgın dalgın düşünüp fikrini mesailin künhüne kadar sokamayan gazeteler..." tümcesini yazması, Ebuzziya Tevfik ile olan ilişkisi açısından düşünülebilir mi?...

Dağarcık dergisinin 3., 5. sayılarında "Felsefe ve Felâsife" ile "Felsefenin Sergüzeşt-i Ahvali" başlıklı makaleleriyle dikkatleri çeken Ahmed Midhat Efendi'nin görüşlerini tamamlayan "Ahmet Mithat'ın Dağarcığı" başlıklı makalenin yazarı, N. Kemal olabilir... *Diyojen*'in 29 Kânûn-ı evvel 1288/10 Ocak 1873 tarihli 183. sayısında yayımlanan makalenin tarih olarak Namık Kemal'ce yazılabileceğini düşünürken tek dayanağımız da, 6 Ocak 1873 günü yazarımızın İstanbul'a dönmüş olmasıdır.

Edebiyatımızın Batı'ya yönelişine en çok emeği geçen öncüsü Namık Kemal'in, ölümünün ardından hemen hemen 100 yıl geçmesine karşın, hâlâ makalelerinin bütününün basılamadığını, yapıtlarının toplu basımlarının gerçekleştirilemediğini gördükçe; yazarımızın yaşamından ve görüşlerinden yola çıkarak kimi varsayımlarla da değerlendirdiğimiz yazarımızın, sorunun çözümüne katkıda bulunmasını istiyor ve yeni tartışmalarla "Namık Kemal Külliyâtı"nı, bu yüzyıl içinde basılmış görmeyi diliyorum!..

Efdal SEVİNÇLİ

---

[1] N. Kemal'in makaleleri ve yapıtları üstüne yapılan en önemli kaynakça araştırması Şerif Hulûsi'nindir: "Namık Kemal'in Eserleri", *Namık Kemal Hakkında*, D.T.C.F. Yay., İstanbul, 1942, s. 303-420.

[2] Tek derleme de, M.N. Özön'ün *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1938) çalışmasıdır.

[3] Efdal Sevinçli, "Namık Kemal'in Tiyatro Görüşleri", *Çağdaş Eleştiri*, Ocak, Şubat, Mart, Nisan, 1985.

[4] Bkz.: "Ramazan Mektubu...", *Tasvîr-i Efkâr*, No. 452, 453, 454, 455, 11, 15, 18, 23 Ramazan (Ocak) 1283/1867.

[5] Bkz.: "Tiyatro Maddesi", Diyojen, No. 164, 15 Teşrîn-i sânî 1288/1872; *Tarih ve Toplum*, No. 20, Ağustos 1985, s. 99.

[6] Bkz.: "Osmanlı Tiyatrosu Meselesi", *Diyojen*, No. 168, 15 Teşrîn-i sânî 1288/1872; *Tarih ve Toplum*, No. 21, Eylül 1985, s. 188-189.

[7] Efdal Sevinçli, "Namık Kemal'in Tiyatro Görüşleri"...

[8] Efdal Sevinçli, "Namık Kemal'in Tiyatro...", *Çağdaş Eleştiri*, Ocak 1985, s. 40.

[9] y.a.g.m., s. 48.

[10] M.N. Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, s. 107, s. 114.

[11] y.a.g.y., s. 20.

"güven denildiği zaman"

T.C. ZİRAAT BANKASI

"gücüne erişilmez"

1

1. Çift elmalı "Selim Şah-ı Rûm" (Yavuz -I.)

2. Sağ elinde elmayla "Sultan Mehmed-i Civan" (Çelebi -I.)

3. Sağ elinde elmayla "Sultan Murad Han" (II.)

4. Sol elinde elmayla "Sultan Mehmed-i Cülûs" (Fâtih -II.)

5. Sol elinde kitapla "Sultan Bayezıd" (Velî -II.)

6. Sağ elinde elmayla "Sultan Süleyman-ı Âdil" (Kanunî -I.)

7. Sol elinde elmayla "Sultan Selim" (Sarı -II.)

Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, No. 408, ypr. 32.

2

3

4

5

6

7

SCANFAN

tarih ve toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/MART 1986/500 TL. (KDV DAHİL)

27

Biz Türklerin Dostu Mozart ■ İşte Kadın
Kızıl Elma ■ Tek-Tanrıcılık ■ Burçlar ■ Çay Tarihi
Mazhar Osman ■ Jül Sezar